

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ:
«ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ»

Διπλωματική Εργασία

Θέμα:

*Όψεις της οικονομικής, κοινωνικής και πνευματικής ζωής στην Τσαριτσάνη
της Θεσσαλίας κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (16^{ος} - 19^{ος} αι.)*

ΣΤΑΥΡΟΣ ΚΑΡΑΝΙΚΑΣ

Επιβλέπουσα καθηγήτρια:

Άννα Ματθαίου

Μέλη εξεταστικής επιτροπής:

Ιωάννα Λαλιώτου

Σ. Μοχαμάντ Τ. Σχαριάτ-Παναχί

Βόλος, Σεπτέμβριος 2020

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	4
Κεφάλαιο Πρώτο: Η Τσαριτσάνη ως οικισμός της υστεροβυζαντινής περιόδου	
α) Οι πρώτες γραπτές μαρτυρίες.....	10
β) Εκδοχές και ετυμολόγηση του ονόματος.....	14
Κεφάλαιο Δεύτερο: Η πρώτη περίοδος της οθωμανικής κυριαρχίας (15^{ος} - 17^{ος} αιώνας)	
α) Η οθωμανική κατάκτηση της Θεσσαλίας: τυπολογία των οθωμανικών φοροδιοικητικών ενοτήτων.....	19
β) Η απογραφή του 1506	20
γ) Η απογραφή του 1521	22
δ) Η απογραφή του 1570	23
ε) Ο 17 ^{ος} αιώνας: η μαρτυρία των εκκλησιαστικών μνημείων.....	25
Κεφάλαιο Τρίτο: Γη, φορολογία και εξουσία (17^{ος} -19^{ος} αιώνας)	28
Κεφάλαιο Τέταρτο: 18^{ος} αιώνας: Αστικές Δομές και Οικονομία	
α) Τα τοπώσημα της ευμάρειας	34
β) Οικονομική Ανάπτυξη: η επέκταση της αγοράς	36
γ) Κοινοτικοί θεσμοί: η απόδοση της δικαιοσύνης.....	41
δ) Αστικές λειτουργίες: η προσπάθεια ανέγερσης νοσοκομείου.....	42
ε) Το «πρωτοβιομηχανικό» μοντέλο: γενικά χαρακτηριστικά.....	44
στ) Από την οικοτεχνία στην βιοτεχνία	47
ζ) Η υφαντουργία.....	48
η) Η σηροτροφία –μεταξουργία	49
θ) Το τέλος της θεσσαλικής αγροτικής βιομηχανίας.....	51
ι) Ο Συνεταιρισμός της Τσαριτσάνης: μύθος ή πραγματικότητα;.....	52
Κεφάλαιο πέμπτο: Η Παιδεία στην Τσαριτσάνη μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα	
α) Από την ίδρυση του σχολείου μέχρι την έλευση του Κωνσταντίνου Κούμα.....	56

β) Ο Κωνσταντίνος Κούμας στην Τσαριτσάνη: εκπαιδευτικοί νεωτερισμοί και αναβάθμιση της Ελληνικής Σχολής.....	59
γ) Η σχολαρχία του Κωνσταντίνου Οικονόμου: η παγίωση του νεωτερικού πνεύματος.	63
δ) Η ακτινοβολία της Σχολής: χωροθέτηση και όρια.....	66
ε) «Ο Κύκλος της Τσαριτσάνης»: λόγιοι, έμποροι, ιερωμένοι, ιατροφιλόσοφοι και πνευματική κινητικότητα στις αρχές του 19 ^{ου} αιώνα.....	69
στ) Η ανασυγκρότηση της δεκαετίας του 1830.....	73

Κεφάλαιο Έκτο: Ταυτότητες και εθνική συγκρότηση

α) Εθνοτική και γεωγραφική προέλευση των κατοίκων.....	76
β) Οι πρώιμες ενδείξεις πνευματικής κινητικότητας.....	77
γ) Μια ενθύμηση για τα Ορλωφικά	79
δ) Αρματολισμός και πρώιμες επαναστάσεις: η μαρτυρία του Νικόλαου Κασομούλη	79
ε) Η συγκρότηση της εθνικής συνείδησης στα λαϊκά στρώματα της Θεσσαλίας: η μαρτυρία του Ιωάννη Οικονόμου.....	81
στ) Η Τσαριτσάνη και η Επανάσταση του 1821.....	83
ζ) Η εθνική συνείδηση των λογίων της Τσαριτσάνης μέσα από την αφήγηση του David Urquhart.....	86

Κεφάλαιο Έβδομο: Όψεις των έμφυλων σχέσεων και η θέση της γυναίκας στην κοινωνία της Τσαριτσάνης

Κεφάλαιο όγδοο: Η Τσαριτσάνη στην περιηγητική γραμματεία και στις πρώτες γεωγραφίες.....

Επιλογικά.....

Βιβλιογραφία.....

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Η Τσαριτσάνη ήτο ο πρωινός αστήρ της Θεσσαλίας, δι' ου ωδηγούντο τα κερβάνια¹, πλήρη βαμβακίων και κοκκίνων νημάτων, προς την Γερμανίαν· είχεν την αθάνατον δόξαν της φιλοπονίας· άνδρες και γυναίκες (...) ενεθάρρουνον τα τέκνα των εις την εκπαίδευσιν και την ίδρυσιν των λαμπρών σχολείων και της βιβλιοθήκης, όπως εν καιρώ της ακατανομάστου ατυχίας παρηγορηθώσιν»². Η παραπάνω περιγραφή, χρονολογούμενη στα τέλη της δεκαετίας του 1870, συνοψίζει με τρόπο εύγλωττο τα δύο κύρια χαρακτηριστικά για τα οποία η Τσαριτσάνη κατέστη ευρύτερα γνωστή στο παρελθόν και αποτέλεσε αντικείμενο ιστοριογραφικής μελέτης: την καλλιέργεια της παιδείας, ιδίως κατά τα χρόνια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, αλλά και αργότερα, μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, και την ανάπτυξη της υφαντουργίας και της μεταξουργίας, ιδίως στη διάρκεια του 18^{ου} και μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Η παρούσα μελέτη δεν αποτελεί μια, συνοπτική έστω, παρουσίαση της ιστορίας ενός τόπου, καθώς μια τέτοια προσπάθεια, για την περίπτωση της Τσαριτσάνης, θα απαιτούσε έκταση και σε βάθος έρευνα που εκφεύγουν κατά πολύ των ορίων της.

Χρονικά, το αντικείμενό της καλύπτει την περίοδο από τις πρώτες γραπτές μαρτυρίες για την ύπαρξη του οικισμού μέχρι τις δεκαετίες των μεταρρυθμίσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, που εγκαινιάστηκαν με το διάταγμα του *Τανζιμάτ* του 1839 και εμπεδώθηκαν με το *Χατ-ι χουμαγιούν* του 1856. Με βάση όσα είναι μέχρι σήμερα γνωστά, η Τσαριτσάνη δεν θεωρείται παλαιός οικισμός, τουλάχιστον για τα δεδομένα του ελληνικού χώρου. Η πρώτη σχετική αναφορά εντοπίζεται στην υστεροβυζαντινή εποχή και οι αναφορές σε αυτή πυκνώνουν σημαντικά τον 18^ο και 19^ο αιώνα, την περίοδο της κορύφωσης της ακμής της ως οικονομικού και εκπαιδευτικού κέντρου της Θεσσαλίας. Για τους προ του 18^{ου} αιώνες δεν ανευρίσκονται σημαντικά γραπτά τεκμήρια, πλην εξαιρέσεων, λόγω της καταστροφής των κωδίκων των μονών και των εκκλησιών στην ευρύτερη περιοχή της Ελασσόνας, όπως συνέβη στην περίπτωση της μονής Ολυμπιώτισσας, στη γειτονική Ελασσόνα, ή της μονής Αγίας Τριάδας Σπαρμού, στις πλαγιές του Ολύμπου. Το βέβαιο είναι πως η παρακμή της Τσαριτσάνης εκκινεί την εποχή των συγκρούσεων της Κοινότητας με τη διοίκηση του Αλή Πασά, ενισχύεται με την μεγάλη επιδημία πανώλης που έπληξε όλη την περιοχή γύρω από τη Λαμία και τη Θεσσαλία το 1813, εποχή κατά την οποία η βιοτεχνική παραγωγή υφασμάτων της Ανατολικής Θεσσαλίας είχε ήδη αρχίσει να νιώθει την πίεση του βρετανικού

¹ Καραβάνια.

² Αδάμ Ανακατωμένος (εισαγωγή – σχόλια - επιμέλεια Κώστας Σπανός), *Τα Νέα Όρια της Ελλάδος*, έκδοση Θεσσαλικού Ημερολογίου, Λάρισα 2004 (επανεκδοση).

ανταγωνισμού, και κορυφώνεται στη διάρκεια της παραγμένης δεκαετίας του 1820, το τέλος της οποίας βρίσκει τον πληθυσμό της περιοχής αποδεκατισμένο ή διασκορπισμένο σε περιοχές του ευρύτερου ελλαδικού χώρου και της βαλκανικής χερσονήσου, όπως οι Σέρρες. Τάσεις πληθυσμιακής και οικονομικής ανασυγκρότησης καταγράφονται ήδη από τη δεκαετία του 1830, η εποχή όμως της οικονομικής ισχύος και της ακμής της θεσσαλικής κλωστοϋφαντουργίας και νηματοβαφής είχε παρέλθει ανεπιστρεπτί, καθώς τα βρετανικά υφάσματα είχαν ήδη κυριαρχήσει στην ευρωπαϊκή αγορά. Οι επαναστάσεις του 1854 και 1878 δεν ήταν χωρίς συνέπειες για την Τσαριτσάνη, που δεν περιλήφθηκε στην ελληνική επικράτεια μαζί με την υπόλοιπη Θεσσαλία, μετά τη συμφωνία της Κωνσταντινούπολης του 1881, αλλά ενσωματώθηκε τελικά στο ελληνικό κράτος με τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913. Η περίοδος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου έφερε εκτεταμένες καταστροφές στην Τσαριτσάνη, με την πυρπόλησή της τόσο από τα ιταλικά όσο και τα γερμανικά στρατεύματα. Ένα μεγάλο μέρος των κειμηλίων και των ιστορικής σημασίας αρχείων σίγουρα χάθηκε στις φλόγες, που κατέστρεψαν, μεταξύ άλλων, πληθώρα παλιών αρχοντικών και δημόσια κτίρια όπως το Γυμνάσιο και το Δημοτικό Σχολείο, αλλάζοντας οριστικά την όψη του οικισμού.

Ως προς το περιεχόμενο, η παρούσα εργασία αποσκοπεί στο να αναδείξει όψεις της οικονομικής, κοινωνικής και εκπαιδευτικής ζωής του τόπου, με την αξιοποίηση δημοσιευμένων μεν, αλλά διάσπαρτων και συχνότατα αγνοημένων πηγών και άλλων τεκμηρίων. Έγινε μια προσπάθεια να αναζητηθούν οι αρχικές δημοσιεύσεις των κειμένων των πηγών καθώς και οι πρωτότυπες εκδόσεις των μελετών και των κειμένων αναφοράς, ώστε να υπάρχει η μεγαλύτερη δυνατή τεκμηρίωση των ιστορικών στοιχείων που παρατίθενται, μια διαδικασία που σήμερα καθίσταται πιο εφικτή χάρη στον ολοένα και αυξανόμενο αριθμό των σπάνιων εκδόσεων που ψηφιοποιούνται και διατίθενται διαδικτυακά μέσα από ψηφιακές βιβλιοθήκες. Συνεπώς, η παρούσα μελέτη εστιάζει πρωτίστως σε πρωτογενείς πηγές που έχουν δημοσιευθεί κατά καιρούς από ερευνητές και δίνει λιγότερη έμφαση στις ιστοριοδιφικές προσπάθειες καταγραφής της τοπικής ιστορίας που έχουν προηγηθεί. Γίνεται έτσι μια απόπειρα τεκμηρίωσης των απόψεων και αφηγήσεων που ανευρίσκονται στην τοπική ιστοριογραφία, οι οποίες, καταγεγραμμένες συνήθως σε εποχές που απέχουν σημαντικά από τα γεγονότα και εμφορούμενες κάποτε από τοπικιστικό ζήλο, συχνά αναπαράγουν άκριτα υπερβολές και μεγεθυμένες εκδοχές των όσων η παράδοση διασώζει.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1960 κυκλοφόρησαν σχεδόν ταυτόχρονα δύο βιβλία που αποτέλεσαν τις πρώτες προσπάθειες ολοκληρωμένης –έστω και συνοπτικά- καταγραφής της

ιστορίας του οικισμού μέχρι τον 20^ο αιώνα³. Πιο πρόσφατα, το 1989, κυκλοφόρησε από την Κοινότητα Τσαριτσάνης ένα ογκώδες συλλογικό έργο, σε επιμέλεια του δημοσιογράφου και τοπικού ερευνητή Γιάννη Αδάμου⁴, το οποίο αποτέλεσε μια απόπειρα να καταγραφεί σχεδόν οτιδήποτε ήταν έως τότε γνωστό για τη ζωή και τη διαδρομή του οικισμού μέσα στο χρόνο. Λίγο αργότερα, την ίδια χρονιά, κυκλοφόρησε από την Ακαδημία Αθηνών, σε επιμέλεια των ερευνητών Κώστα Λάππα και Ρόδης Σταμούλη, ο πρώτος τόμος της *Αλληλογραφίας* του Κωνσταντίνου Οικονόμου, με τον δεύτερο τόμο να ακολουθεί αρκετά χρόνια αργότερα, το 2002⁵. Μέσα από τον μεγάλο όγκο των επιστολών, με τη βοήθεια των εκτεταμένων σχολίων των επιμελητών, αναδεικνύεται ο τεράστιος πλούτος του Αρχείου Οικονόμου, που απόκειται στην Ακαδημία Αθηνών (και μέρος του στο Ε.Λ.Ι.Α.), και ανασυγκροτείται μια ολόκληρη εποχή, η πλέον κρίσιμη για την συγκρότηση της νεοελληνικής ταυτότητας. Το βιβλίο περιγράφει με ενάργεια το ιστορικό πλαίσιο της εποχής στην Τσαριτσάνη και προσφέρει πλήθος λεπτομερειών για την οργάνωση της κοινωνικής και οικονομικής ζωής σε αυτή, αποκαλύπτοντας ενίοτε νοοτροπίες και κοσμοαντιλήψεις που έχουν εδώ και αιώνες ξεχασθεί. Ο πρώτος τόμος της *Αλληλογραφίας* των Κ.Λάππα και Ρ. Σταμούλη υπήρξε το βασικό έργο αναφοράς για τη συγγραφή της παρούσας εργασίας.

Δίπλα στην παραπάνω έκδοση, πρέπει να αναφέρουμε την εξαιρετικά δυσεύρετη συλλογή επιστολών του Λαρισαίου Ιωάννη Οικονόμου-Λογιωτάτου, που κυκλοφόρησε το 1964 από τον κάτοχο του αρχείου Γ. Αντωνιάδη σε επιμέλεια του Μ.Μ. Παπαϊωάννου, ο οποίος συνέγραψε και την εκτεταμένη εισαγωγή, χωρίς ωστόσο να συνοδεύσει με σχόλια την κάθε επιμέρους επιστολή⁶. Ένα μεγάλο μέρος των επιστολών του βιβλίου αφορά στην Τσαριτσάνη, ως τόπο συγγραφής τους ή προορισμό τους. Οι συγγραφείς της αλληλογραφίας είναι συχνά πρόσωπα που το καθένα τους έπαιξε μεγαλύτερο ή μικρότερο ρόλο στο κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (Κ.Κούμας, Γ.Σακελλάριος, Μ.Περδικάρης) ή και απλώς

³ Πρόκειται για τα βιβλία του δημοσιογράφου Βάσου Καλογιάννη *Τσαριτσάνη. Η ιστορική πατρίδα του Κωνσταντίνου Οικονόμου εξ Οικονόμων* (Λάρισα 1965) και του δικηγόρου Βασίλειου Ζαχίδη *Η Ιστορία της Τσαριτσάνης* (Αθήνα 1965).

⁴ Γιάννης Αδάμου (επιμέλεια), *Η Τσαριτσάνη*, Έκδοση Κοινότητας Τσαριτσάνης, 1989.

⁵ Κώστας Λάππας – Ρόδη Σταμούλη (επιμέλεια) *Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων: Αλληλογραφία, Τόμος Πρώτος 1802-1817*, έκδοση Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1989 και Κώστας Λάππας– Ρόδη Σταμούλη (επιμέλεια) *Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων: Αλληλογραφία, Τόμος Δεύτερος 1818-1822*, έκδοση Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 2002.

⁶ Ιωάννης Οικονόμου – Λαρισαίος, *Επιστολαί διαφόρων 1759-1824*, Μεταγραφή, παρακολούθηση, πρόλογος: Γιάννης Αντωνιάδης, Φιλολογική Παρουσίαση, Μελέτη, Πίνακες: Μ.Μ.Παπαϊωάννου, εκδ. Αντωνιάδη, Αθήνα 1964.

ξεχασμένες μορφές της τοπικής κοινωνίας (Γ.Ζαχαρόπουλος-Νοσημάχος, ο ίδιος ο συλλέκτης των επιστολών Ιωάννης Οικονόμου) που μόνο σπαράγματα του βίου τους φτάνουν μέχρι εμάς. Οι επιστολές τους, ωστόσο, ρίχνουν φως, έστω και αποσπασματικά, στη ζωή μιας ολόκληρης κοινωνίας που η ανάμνησή της είχε χαθεί στο σκοτάδι του παρελθόντος⁷. Θα πρέπει βέβαια να σημειωθεί πως η επιστολογραφία της εποχής εκείνης, ως ένα ιδιαίτερο γραμματειακό είδος, αντανακλά απόψεις και αντιλήψεις ανθρώπων που ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα. Συνεπώς, βλέποντας την εποχή μέσα από τα δικά τους μάτια, προσεγγίζουμε το παρελθόν μέσα από το βλέμμα μιας συγκεκριμένης πνευματικής και οικονομικής ελίτ, χωρίς να είμαστε καθόλου βέβαιοι πως οι αντιλήψεις της και οι νοοτροπίες της απηχούσαν τα πιστεύω και τις νοοτροπίες των ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων. Ανεξάρτητα πάντως από τις ιδιαιτερότητες της επιστολογραφίας ως πηγής, η κατανόηση των συνθηκών που επικρατούσαν στην κωμόπολη στη χαραυγή μιας νέας εποχής, στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, λειτουργεί ως γέφυρα που μας επιτρέπει να κινηθούμε από το τοπικό επίπεδο στο συνολικό και αντιστρόφως, αναζητώντας ταυτίσεις και διαφοροποιήσεις, κανονιστικότητες και εξαιρέσεις, ετερότητες και οριακότητες.

Πέρα από τις παραπάνω εκδόσεις, σημαντική και διαρκώς ανανεούμενη πηγή πρόσβασης σε αρχειακό υλικό αποτέλεσαν οι συχνές δημοσιεύσεις του περιοδικού *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*: εκτός από χειρόγραφα, ενθυμήσεις εκκλησιαστικών βιβλίων και επιστολές, μέσα από την αρθρογραφία του πρόσφατα ήρθαν στο φως οι φορολογικές απογραφές των πρώτων αιώνων της οθωμανικής κατάκτησης, δίνοντας ανεκτίμητες και παντελώς άγνωστες μέχρι τη δημοσίευσή τους πληροφορίες για οικισμούς όπως η Τσαριτσάνη, ιδίως αναφορικά με την οικονομική τους ζωή και την πληθυσμιακή τους εξέλιξη.

Περαιτέρω, μεγάλος όγκος πληροφοριών αντλήθηκε από τις μαρτυρίες των περιηγητών και τις περιγραφές των γεωγράφων. Οι πρώτες, αν και απαιτούν από τον ερευνητή μια επιφυλακτικότερη προσέγγιση των κρίσεων και των συμπερασμάτων τους, δεν παύουν να αποτελούν, μέσα στην υποκειμενικότητά τους, μια ζωντανή, γλαφυρά αρθρωμένη περιγραφή του ιστορικού γίνεσθαι του υπό εξέταση τόπου, ίσως την πολυτιμότερη αφήγηση που διασώζεται για την Τσαριτσάνη των αρχών του 19^{ου} αιώνα. Οι δεύτερες, μεθοδολογικά λιτές και οπωσδήποτε πιο τεχνικές, ως προς το περιεχόμενό τους, σε σχέση με τις πρώτες,

⁷ Το δυσεύρετο βιβλίο του Ιωάννη Οικονόμου έχει αξιοποιηθεί ελάχιστα από την ακαδημαϊκή έρευνα. Η σημασία του έχει τονιστεί από τον Σπύρο Ασδραχά, βλ. μεταξύ άλλων, Σπύρος Ασδραχάς, «Αναμορφώσεις ή ο Νέος Ιατρός», στο *Νεοελληνική Παιδεία Και Κοινωνία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά, εκδ. του Ομίλου Μελέτης Του Ελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1995, σελ.267-284.

αποτελούν –όταν δεν αντιγράφουν απλώς παλαιότερα κείμενα αλλά στηρίζονται σε προσωπικές, άμεσες ή έμμεσες γνώσεις του γεωγράφου- μια αρκετά ασφαλή πηγή άντλησης στοιχείων και δεδομένων, γεγονός που οφείλεται στον κατεξοχήν πληροφοριακό χαρακτήρα των γεωγραφικών κειμένων. Ο αριθμός των περιηγητών και των γεωγράφων που γράψανε αναλυτικά για την Τσαριτσάνη δεν είναι μεγάλος, εάν λάβουμε υπ’όψιν μας την αρκετά εκτεταμένη φήμη που φαίνεται να είχε η κωμόπολη την περίοδο της ακμής της, στα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Ιδιαίτερες αναφορές κάνουν οι Βρετανοί William Martin Leake και David Urquhart, καθώς και, λίγο αργότερα, ο Γάλλος Leon Heuzey, οι οποίοι φιλοξενήθηκαν στην κωμόπολη και μας καταθέτουν τη σχετική μαρτυρία τους. Από τους γεωγράφους, ξεχωριστή μνεία πρέπει να γίνει στην *Νεωτερική Γεωγραφία των Φιλιππίδη-Κωνσταντά*⁸, καθώς και στο έργο του Αμπελακιώτη Ι.Λεονάρδου *Νεωτάτη της Θεσσαλίας χωρογραφία*⁹, οι οποίοι μας παραδίδουν μια αντιπροσωπευτική περιγραφή της κωμόπολης πριν και μετά τα γεγονότα που σηματοδότησαν την αρχή της παρακμής της, δηλαδή την επιδημία πανώλης του 1813 και τις πολεμικές αναταράξεις της δεκαετίας του 1820. Εξάλλου, τα κείμενα πολλών γεωγράφων που εξέδωσαν τα έργα τους στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, αν και περιγράφουν μια εποχή μεταγενέστερη αυτής που οριοθετείται χρονικά στην παρούσα εργασία, καταγράφουν τις συλλογικές μνήμες της εποχής τους και αντανακλούν τις συνθήκες της αμέσως προηγούμενης περιόδου, που υπήρξε η περίοδος της οικονομικής και εκπαιδευτικής ακμής για την Τσαριτσάνη.

Ως προς τη διάρθρωση των ενοτήτων της παρούσας εργασίας: στο πρώτο κεφάλαιο αναζητούνται οι απαρχές του οικισμού και γίνεται εκτενής αναφορά στην πρώτη γραπτή μαρτυρία της ύπαρξής του σε χρυσόβουλο του 14^{ου} αιώνα, ενώ παρουσιάζονται και οι απόψεις γύρω την προέλευση και τη σημασία του ονόματος «Τσαριτσάνη» στις διάφορες εκδοχές του. Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζονται τα οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα του 16^{ου} αιώνα, μέσω των οποίων επιχειρείται μια παρουσίαση του πληθυσμού, της παραγωγής, καθώς και της φοροδοτικής ικανότητας του οικισμού. Επίσης, περιγράφεται συνοπτικά ο 17^{ος} αιώνας, ο οποίος, ελλείπει γραπτών πηγών, ιχνηλατείται μέσω της μαρτυρίας των εκκλησιαστικών μνημείων. Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζεται το γαιοκτητικό και φοροδιοικητικό καθεστώς της Τσαριτσάνης κατά τους χρόνους της οθωμανικής κυριαρχίας και εντοπίζονται τα προβλήματα της υπαγωγής του οικισμού στους υφιστάμενους

⁸ Δανιήλ Φιλιππίδης– Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, τ. Α', Βιέννη 1791.

⁹ Ιωάννης Λεονάρδος, *Νεωτάτη της Θεσσαλίας χωρογραφία συνταχθείσα κατ' ιδιαιτέραν τινα μέθοδον γεωγραφικώς και περιηγητικώς*, Πέστη 1836.

φοροδιοικητικούς μηχανισμούς, ενώ παράλληλα γίνεται μια προσπάθεια να αναζητηθούν οι απαρχές του καθεστώτος προνομίων με το οποίο φαίνεται να ήταν ευνοημένη η κοινότητα. Στο τέταρτο κεφάλαιο, που είναι το εκτενέστερο της εργασίας, παρακολουθούμε τον 18^ο αιώνα, ο οποίος είναι ένας αιώνα μεγέθυνσης σε κάθε επίπεδο: είτε πληθυσμιακά, με την αξιοσημείωτη αύξηση του αριθμού των κατοίκων της κωμόπολης, είτε οικονομικά, με την εκτίναξη της βιοτεχνικής παραγωγής υφασμάτων. Η ανάπτυξη αυτή αποτυπώθηκε και στο αστικό τοπίο, με την σημαντική επέκταση της αγοράς και την ανέγερση ή ανακαίνιση εκκλησιαστικών μνημείων, επαύλεων, πυργόσπιτων και εν γένει τοπόσημων ευμάρειας, σε ένα οικονομικοκοινωνικό περιβάλλον που αναδείκνυε πλέον ευδιάκριτα αστικές λειτουργίες –χωρίς ωστόσο η κωμόπολη να εμπίπτει πλήρως στην συνήθη τυπολογία της οθωμανικής βαλκανικής πόλης της περιόδου. Στο δεύτερο μισό του κεφαλαίου γίνεται μια προσπάθεια συστηματικής ένταξης της οικονομίας της Τσαριτσάνης στο κυρίαρχο «πρωτοβιομηχανικό» μοντέλο οικονομίας των «ελεύθερων» κωμοπόλεων της Ανατολικής Θεσσαλίας του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, μέσα από την συνοπτική παρουσίαση των δομών και των λειτουργιών του τελευταίου. Στο πέμπτο κεφάλαιο εξετάζονται αναλυτικά τα τεκμήρια και οι μαρτυρίες σχετικά με την κατάσταση της παιδείας στην Τσαριτσάνη κατά τον 18^ο και το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, με έμφαση στη λειτουργία και ακμή της Ελληνικής Σχολής, κατά τα χρόνια της κορύφωσης του ρεύματος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Στο έκτο κεφάλαιο γίνεται μια προσπάθεια αναζήτησης τεκμηρίων που σκιαγραφούν τη στάση και τις διαθέσεις των κατοίκων της Τσαριτσάνης την περίοδο της συγκρότησης της ταυτότητας του ελληνισμού, κάνοντας χρήση μαρτυριών και κρίσεων που περιγράφουν ενίοτε την ευρύτερη στάση των κατοίκων της ανατολικής και πεδινής Θεσσαλίας, ιδίως στην διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης. Στο έβδομο κεφάλαιο επιχειρείται μια σύντομη περιγραφή των έμφυλων σχέσεων και ταυτοτήτων και ειδικότερα της θέση της γυναίκας μέσα στην συντηρητική χριστιανική κοινωνία της κοινότητας των αρχών του 19^{ου} αιώνα, ερευνάται η συμμετοχή τους στον καταμερισμό της εργασίας και ο αρχικός τους αποκλεισμός από το εκπαιδευτικό σύστημα, ενώ καταγράφονται οι περιορισμοί και οι καταναγκασμοί που έθετε η αυστηρά πατριαρχική κοινωνία, είτε επρόκειτο για θέματα γαμικών σχέσεων είτε για θέματα εμφάνισης και ενδυματολογικών επιλογών. Τέλος, στο όγδοο κεφάλαιο γίνεται μια προσπάθεια να συγκεντρωθούν όλες οι αναφορές των περιηγητικών ή γεωγραφικών κείμενων που σχετίζονται με την Τσαριτσάνη μέχρι και το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, εν είδει μιας σύνοψης της ιστορίας του οικισμού μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες της οθωμανικής περιόδου.

Κεφάλαιο Πρώτο

Η Τσαριτσάνη ως οικισμός της υστεροβυζαντινής περιόδου

α) Οι πρώτες γραπτές μαρτυρίες

Η πρώτη γραπτή αναφορά στην ύπαρξη του οικισμού εντοπίζεται σε Χρυσόβουλο της Ι.Μ. Ολυμπιώτισσας Ελασσόνας, στο οποίο απαριθμούνται τα κτήματα της Μονής: «περί την τοιαύτην σεβασμίαν χωρίον η Στάριστα μετά της νομής και περιοχής αυτού»¹⁰. Το χειρόγραφο¹¹ αποδίδεται στον βυζαντινό αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο και ως χρόνο έκδοσής του αναγράφει το έτος 1336. Αναφορικά με το χρονικό της έκδοσής του, την ταύτιση τού σε αυτό αναφερομένου τοπωνυμίου «Στάριστα» με τον σημερινό οικισμό της Τσαριτσάνης, αλλά και την αμφισβήτηση που επικρατεί στους ερευνητές σχετικά με τη γνησιότητά του, πρέπει να σημειωθούν τα εξής: το 1333, η περιοχή της Ελασσόνας βρισκόταν κάτω από την εξουσία του κυβερνήτη της Θεσσαλίας Στέφανου Γαβριηλόπουλου. Μετά το θάνατό του, ο ύπαρχος της Θεσσαλονίκης Μιχαήλ Μονομάχος εισέβαλε στη Θεσσαλία και κατέλαβε στο όνομα του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Γ΄ Παλαιολόγου περιοχές της Ανατολικής Θεσσαλίας και ειδικότερα τον Βόλο («Γόλον»), το Καστρί (στη περιοχή της Αγιάς) και το Λυκοστόμιο (στις εκβολές του Πηνειού). Ταυτόχρονα, ο δεσπότης της Ηπείρου Ιωάννης Δούκας εισέβαλε στη Θεσσαλία από την Ακαρνανία και κατέλαβε περιοχές της Δυτικής Θεσσαλίας, και συγκεκριμένα τους Σταγούς (Καλαμπάκα), τα Τρίκαλα, το Φανάρι (φρούριο στην περιοχή της Καρδίτσας και έδρα του Γαβριηλόπουλου), το Δαμάσι («Δάμασις», φρούριο στην περιοχή Ελασσόνας-Τυρνάβου) και την Ελασσόνα, εγκαθιστώντας φρουρές. Αυτό προκάλεσε την αντίδραση του αυτοκράτορα, ο οποίος εκστράτευσε στην περιοχή και κατέλαβε τις κυριευμένες προηγουμένως από τον Ιωάννη

¹⁰ βλ. ενδεικτικά Ενάγγελος Σκουβαράς, *Ολυμπιώτισσα*, έκδοση Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1967, σελ. 79, 493-494, 496, Παναγιώτης Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, Αθήνα 1924, σελ. 21-23, P. Uspenskij *Путешествие в метеорские и оссоолимпийские монастыри в Фессалии архимандрита Порфирия Успенского в 1859*, Αγία Πετρούπολη, 1896, σελ.503-504, I.B Παπαδόπουλος., «Περί τοῦ ἐν τῇ μονῇ Ὀλυμπιωτίσσης φυλασσομένου χρυσοβούλλου Ἀνδρονίκου Γ' τοῦ Παλαιολόγου», *Byzantinische Zeitschrift*, 30(1), 1929, σελ. 166-173.

¹¹ Περίληψή του χειρογράφου δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά (στα Ρωσικά) στο μεταθανάτιο έργο του αρχιμανδρίτη Πορφύριου Ουσπένσκυ «Ταξίδι στις μονές των Μετεώρων, της Όσσας και του Ολύμπου, στη Θεσσαλία, κατά το έτος 1859» «Путешествие в метеорские и оссоолимпийские монастыри в Фессалии архимандрита Порфирия Успенского в 1859», Αγία Πετρούπολη, 1896 σελ.501-502.

Δούκα πόλεις, διώχνοντας τις εκεί φρουρές¹². Μέσα σε αυτή τη συγκυρία, η Μονή Ολυμπιώτισσας προσπάθησε να κατοχυρώσει τα ιδιοκτησιακά της δικαιώματα επί των μετοχίων και των κτημάτων της και να απαλλαγεί από τους φόρους που είχαν επιβάλλει κατά το παρελθόν «οι τυραννήσαντες εις τον τόπον της Βλαχίας και της Ηπείρου»¹³, πετυχαίνοντας την έκδοση του αυτοκρατορικού χρυσόβουλου.

Ένα από αυτά τα κτήματα, το πρώτο στη σειρά των αναφερομένων στο χειρόγραφο, είναι το ευρισκόμενο πλησίον της Μονής «*χωρίον Στάριστα*» με την ευρύτερη κτηματική του περιοχή. Ο οικισμός ταυτίζεται «προφανώς» με την Τσαριτσάνη κατά τον Ι.Β. Παπαδόπουλο¹⁴. Με την άποψη αυτή συμφωνεί και ο Λιούφης¹⁵. Κατά τον Σκουβαρά, πρόκειται μεν για την γειτονική κωμόπολη της Τσαριτσάνης, αλλά όχι «βέβαια» για τη σημερινή, παρά για κάποιον παλαιότερο οικιστικό πυρήνα της, που βρισκόταν στη θέση «*Παλαιοτσαρίτσανη*»¹⁶. Ο συγγραφέας τοποθετεί τη θέση του «γνωστού», όπως αναφέρει, τοπωνυμίου στην περιοχή μεταξύ Τσαριτσάνης - Ελασσόνας, στηριζόμενος σε έγγραφο του 1817 στο οποίο αναφέρεται πως η μονή είχε στην ιδιοκτησία της ένα χωράφι 7 στρεμμάτων «*έτι εδώθεν εις την Παλαιοτσαρίτσανην*»¹⁷. Κατά μία άλλη εκδοχή που παραθέτει ο Σκουβαράς, ο οποίος επικαλείται μαρτυρίες των «εντόπιων», η Παλαιοτσαρίτσανη ταυτίζεται με τη θέση Παλιοχώρι, που βρίσκεται στις πλαγιές του Κάτω Ολύμπου, στην περιοχή της Διάβας. Την τελευταία αυτή άποψη φαίνεται να υιοθετεί και ο Βέλκος, που σημειώνει πως έτσι ονομάζονται τα ίχνη του παλιού οικισμού που βρίσκονται ΒΑ της Τσαριτσάνης¹⁸. Ωστόσο, δυσκολίες στην επαλήθευση των παραπάνω απόψεων δημιουργεί η ένταξη τού εν λόγω χωραφιού από τον συντάκτη του καταλόγου του 1817 σε ομάδα κτημάτων της Μονής που βρισκόταν δυτικά της Ελασσόνας, προς τη μεριά της Δεσκάτης, στην περιοχή της Γαλανόβρυσης και της λοφοσειράς της Καλούδας, καθώς το εν λόγω κείμενο αναφέρει πιο πριν: «*Όσα είναι εις την Καλούδαν, όπου έχομεν αγορασμένα από τον*

¹² Ι.Β. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σελ. 169-170.

¹³ «Ουδέ άπαίτησίς τίνος από τών, ών έταζαν οι τυραννήσαντες εις τόπον της Βλαχίας και Ηπείρου (...) α κατέπαυσεν από της τοιαύτης πάσης χώρας ή βασιλεία μου...», βλ. Ευάγγελος Σκουβαράς, *ό.π.*, σελ.495 και Ι.Β. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σελ.170.

¹⁴ «Η Στάριστα προφανώς είναι η μόλις είκοσάλεπτον από της Ελασσόνας απέχουσα Τσαρίτσανη, η γεννέτερια Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων», Ι.Β. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σελ. 168.

¹⁵ Παναγιώτης Λιούφης, *ό.π.*, σελ. 22.

¹⁶ Ευάγγελος Σκουβαράς, *ό.π.*, σελ. 496.

¹⁷ Ευάγγελος Σκουβαράς, *ό.π.*, σελ. 457, Γρηγόρης Βέλκος, *Ο αρχαιότερος κώδικας της Μονής Παναγίας Ολυμπιώτισσας Ελασσόνας*, έκδοση της Ι. Μ. Παναγίας Ολυμπιώτισσας, Ελασσόνα 1994, σελ.60.

¹⁸ Γρηγόρης Βέλκος, *ό.π.*, σελ. 147, υποσημ. 331.

Ριζέπη»¹⁹. Το ότι η συγκεκριμένη ομάδα κτημάτων βρισκόταν σε περιοχή που αναμφίβολα δεν σχετίζεται με την σημερινή Τσαριτσάνη προκύπτει και από την εκ νέου καταγραφή των εν λόγω κτημάτων σε κατάλογο του 1860, στον οποίο όμως δεν γίνεται πλέον αναφορά στο τοπωνύμιο «Παλαιοτσαρίτσανη», είτε γιατί το χωράφι δεν ήταν πια ιδιοκτησία της μονής είτε γιατί το τοπωνύμιο είχε περιπέσει σε αχρησία, όπου μνημονεύονται «*τα όσα χωράφια είναι εις τα ρατοσίβια* [ενν. τα Ραδοσίβια, τους σημερινούς οικισμούς του Στεφανόβουνου και της Γαλανόβρυσης] *μοναστηριακά*»²⁰. Ένα στοιχείο που –πιθανόν- μας επιτρέπει να τοποθετήσουμε την Παλαιοτσαρίτσανη στην περιοχή των Ραδοσιβίων και της Καλούδας, όπου βρίσκονται οι πηγές «Βοδιανά», δηλαδή νοτιοδυτικά της Ελασσόνας και όχι ανατολικά και νοτιοανατολικά, όπου βρίσκεται η Τσαριτσάνη και οι προτεινόμενες από τον Σκουβαρά θέσεις, μπορούμε να αντλήσουμε από την παράδοση που διασώζει ο Β.Ζαχίδης: «Τα Βοδιανά διηγούνται ότι ήτο ιδιοκτησία της Τσαριτσάνης, διότι εκεί έπλυναν τα νήματα και κατειργάζοντο τα δέρματα, οι πολλοί βυρσοδέψαι Τσαριτσάνης, η μικρά και θολωτή γέφυρα εκτίσθη από τους Τσαριτσανιώτας καθώς και λίθινον υπόστεγον, μάλιστα δε η Τσαριτσάνη είχε και τίτλους ιδιοκτησίας της θέσεως ταύτης, ανατολικώς της οποίας θα ήτο η ονομαζομένη μικρά Τσαριτσάνη, διότι ήτο ολόκληρος συνοικισμός των εκεί εργαζομένων Τσαριτσανιωτών»²¹. Συνεπώς, εάν η αναφερόμενη από τον Ζαχίδη «Μικρή Τσαριτσάνη» στην περιοχή «Βοδιανά» ταυτιστεί με την «Παλαιοτσαρίτσανη» των εγγράφων, απομακρύνεται η πιθανότητα το τοπωνύμιο «Στάριστα» του χρυσόβουλου να αναφέρεται σε περιοχή διαφορετική της σημερινής θέσης του οικισμού.

Ωστόσο, το μείζον πρόβλημα που έχει προκύψει κατά την ιστορική έρευνα αναφορικά με το παλαιολόγιο χρυσόβουλο της Ολυμπιώτισσας αφορά στη γνησιότητά του²². Ο Σκουβαράς το θεωρεί μη γνήσιο έγγραφο της αυτοκρατορικής γραμματείας²³, από το περιεχόμενο του οποίου όμως μπορεί κάποιος να διαμορφώσει μια κατά προσέγγιση εικόνα της κατάστασης της μονής κατά το πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα²⁴. Ανάλογη η άποψη του Ν.Α. Βέη, που το θεωρεί «παλαιόν κίβδηλο πλάσμα...αλλά παλαιών χρόνων»²⁵. Ο Dölger το θεωρεί με βεβαιότητα μη γνήσιο, αναρωτιέται ωστόσο εάν πρόκειται για πλαστό πρωτότυπο

¹⁹ Ευάγγελος Σκουβαράς, *ό.π.*, σελ. 457, Γρηγόρης Βέλκος, *ό.π.*, σελ.60.

²⁰ Γρηγόρης Βέλκος, *ό.π.*, σελ 47.

²¹ Βασίλης Ζαχίδης, *Η Ιστορία της Τσαριτσάνης*, Αθήνα, 1965, σελ. 75.

²² Η γνησιότητά του αμφισβητήθηκε από τους Διον. Ζακυθινό, Ν.Α.Βέη, Fr. Dölger, βλ. σχετικά Ευάγγελος Σκουβαράς, *ό.π.*, σελ. 493-494, 496.

²³ Ευάγγελος Σκουβαράς, *ό.π.*, σελ. 79, 494, 496.

²⁴ Ευάγγελος Σκουβαράς, *ό.π.*, σελ 79.

²⁵ Ν.Α. Βέης, *Θεσσαλικά Χρονικά*, τόμ. Ζ-Η, 1959, σελ. 24, Ευάγγελος Σκουβαράς, *ό.π.*, σελ. 494.

ή παραχαραγμένο²⁶. Ο Ι.Β. Παπαδόπουλος επισημαίνει πως, αν και πρόκειται για όχι πρωτότυπο αλλά νόθο έγγραφο²⁷, η γραφή του είναι του 14^{ου} αιώνα²⁸, θεωρώντας το ενδεχομένως αντίγραφο του αυθεντικού χρυσόβουλου που αντιγράφηκε πλημμελώς, με σκοπό την προσθήκη κάποιων κτημάτων στον περιουσιακό κατάλογο της μονής, ίσως κατά το έτος 1346²⁹. Θεωρεί, πάντως, ότι το κείμενο του εγγράφου είναι γνήσιο και πως συντάχθηκε αμέσως μετά την κατάληψη της Ελασσόνας από τον Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο³⁰.

Μεταγενέστερα, το χρυσόβουλο του Παλαιολόγου φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκε ως βάση για τη σύνταξη ενός εγγράφου που εξέδωσε το 1730 στην Βιέννη ο Ρουδόλφος Καντακουζηνός, γόνος της οικογένειας των Καντακουζηνών της Βλαχίας, κατόπιν αιτήματος των μοναχών της Ολυμπιώτισσας. Το έγγραφο³¹ συντάχθηκε στα Λατινικά και συνοδεύτηκε από την ελληνική του μετάφραση, χωρίς να έχει στην πράξη κάποια νομική ισχύ. Σ' αυτό αναφέρονται τα κτήματα που ήδη κατοχύρωνε το αυτοκρατορικό χρυσόβουλο, στα οποία προστίθενται και κάποια νέα, που προφανώς είχαν αποκτηθεί εν τω μεταξύ. Συναντούμε και πάλι τη Στάριστα, αυτή τη φορά ως Σταρίστα (και στο λατινικό κείμενο ως *Stárista*), η οποία βρίσκεται κοντά στην πόλη της Ελασσόνας και αποτελεί υποστατικό: «*Πλησίον της πόλεως Ελασσόνος τα υποστατικά κοινώς λεγόμενα Σταρίστα, Ραδοσίβια, Κολοδίκιον, Σκόμβι...*»³². Η παραπάνω περιγραφή, πάντως, ακολουθεί το παλαιολόγειο κείμενο και δεν φαίνεται να συμβαδίζει με τα δεδομένα του χρόνου σύνταξης του εγγράφου του Καντακουζηνού: στις αρχές του 17^{ου} αιώνα η κοινή ονομασία της Τσαριτσάνης δεν ήταν «Στάριστα» / «Σταρίστα», καθώς το όνομα του οικισμού καταγράφεται ήδη από τον 16^ο αιώνα σε αφιερώσεις μοναστηριών και οθωμανικές απογραφές σε διάφορες παραλλαγές, ποτέ όμως σε αυτή τη μορφή, ενώ το χωριό δεν ήταν πια (εάν υπήρξε) υποστατικό της Ολυμπιώτισσας. Στη

²⁶ Dölger Franz, *Byzantinische Zeitschrift*, 31, 1931, σελ. 418, όπου ο συντάκτης αναρωτιέται χαρακτηριστικά «*Nachzeichnung oder Fälschung?*», επίσης Ευάγγελος Σκουβαράς, *ό.π.*, σελ. 494.

²⁷ Ι.Β. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σελ 166, 171.

²⁸ *στο ίδιο*, σελ 166.

²⁹ *στο ίδιο*, σελ 171. Η χάλκευση εγγράφων είναι μια συνήθεια όχι σπάνια στη διάρκεια των Μέσων Χρόνων και κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, που στόχο έχει κυρίως την κατοχύρωση παλαιών προνομίων που έχουν ατονήσει ή δεν ισχύουν πια, την προσθήκη ανύπαρκτων προνομίων, φορολογικών απαλλαγών και χορηγιών, τη διεκδίκηση αμφισβητούμενων αγαθών, κτημάτων ή εσόδων και την προσθήκη νέων. βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Τα Πλαστά Έγγραφα Στους Μέσους Χρόνους Στο Βυζάντιο Και Στα Βαλκάνια. Κριτήρια πλαστότητας, στόχοι και τεχνικές» *Εἶσα καὶ Ἐσπέρια*, 7, 2007 σελ. 27.

³⁰ Ι.Β. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σελ 170.

³¹ Ευάγγελος Σκουβαράς, *ό.π.*, 514-523, Uspenskij P., *ό.π.*, σελ. 502-505, Λιούφης Π., *ό. π.*, σελ 23-26.

³² Ευάγγελος Σκουβαράς, *ό.π.*, σελ. 520-521.

συνέχεια του κειμένου, ωστόσο, η μονή αναφέρεται ως κατέχουσα «και τον μεταξύ Ελασσόνας Σταρίστας κείμενο ελαιώνα» (“*una cum oliveto inter Elassonam et Staristam sito*”)³³: η ύπαρξη ακόμη και σήμερα ελαιώνα στην περιοχή μεταξύ Ελασσόνας και Τσαριτσάνης, η οποία τον 18^ο αιώνα βρισκόταν στην ίδια θέση με τη σημερινή, αποτελεί μια ισχυρή ένδειξη πως το όνομα Στάριστα/Σταρίστα στα δύο αυτά έγγραφα αναφέρεται στον σημερινό οικισμό της Τσαριτσάνης, ώστε μπορούμε με σχετική ασφάλεια να θεωρήσουμε το έτος 1336 ή κάποια κοντινή ημερομηνία ως *terminus ante quem* για τη δημιουργία της.

β) Εκδοχές και ετυμολόγηση του ονόματος

Η περίοδος του 15^{ου} αιώνα παραμένει έως και σήμερα ασαφής. Μέχρι πρόσφατα οι μόνες γραπτές μαρτυρίες για τον οικισμό από την εποχή της έκδοσης του χρυσόβουλου έως και τον 17^ο αιώνα αφορούσαν αναφορές αφιερωτών σε προθήκες των μοναστηριών. Η παλαιότερη γνωστή βρίσκεται στην πρόθεση 401 της Μονής του Μεγάλου Μετεώρου, που χρονολογείται στο έτος 1520 και αναφέρει το «*χωρίον Τζερνιτζηανί*» στο φ. 63β³⁴. Έκτοτε το όνομα συναντάται σε διάφορες παραλλαγές (*Τζερνήτζαη, Τζερνίτζιαη Τζερίτζιαη, Τζιαρνίτζαη, Τζιαρνίτζαη* σε προθέσεις των μονών Μεγάλου Μετεώρου, Βαρλαάμ των Μετεώρων, Οσίου Νικάνορος (Ζάμπουρδας) Γρεβενών, Σπαρμού Ελασσόνας καθώς και *Τζερνίτζεη, Τζηρνήτσαη, Τζερίτσαη, Τσεριτσάνη* και *Ζεριζάνη* σε ναούς του χωριού, *Τζερνήτζαη, Τζερίτζεη, Τζιαριτζάνη* σε μετεωρίτικα χειρόγραφα του δεύτερου μισού του 18^{ου} αιώνα, *Τζαρίτζαη, Τζαριτζάνη, Τζαριτζαίνη, Τζαρίτζαη* σε επιστολές λογίων του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα³⁵. Ο σημερινός τύπος *Τσαριτσάνη* εντοπίζεται για πρώτη φορά σε έμμετρες επιστολές του κοζανίτη ιατροφιλόσοφου Γεώργιου Σακελλάριου με ημερομηνίες 5 και 17 Μαρτίου 1801 (ενώ σε προγενέστερη επιστολή του, με ημερομηνία 4 Δεκεμβρίου 1800 ο ίδιος

³³ Ευάγγελος Σκουβαράς, *ό.π.*, σελ. 521 και 515.

³⁴ Κώστας Σπανός, «Συμβολή στην ερμηνεία του τοπωνυμίου Τσαριτσάνη», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ.34, 1998, σελ.157.

³⁵ Όπως παρατίθενται από την Καλλιόπη Φλώρου στο *Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Νικολάου Τσαριτσάνης (1614/5) και ο ζωγράφος Ιωάννης ιερέας εξ ιδίας κόμης. Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής του Α' μισού του 17ου αιώνα στη Βόρεια Θεσσαλία.*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας, Ιωάννινα 2016, σελ.16-17. Αναλυτικότερα, βλ. Κώστας Σπανός, *ό.π.*, σελ. 157-158. Ως *Ζερίτζιαη* την αναφέρει στη διαθήκη του ο Νικόλαος Κασομούλης, βλ. Νικόλαος Κασομούλης, *Απομνημονεύματα της Επανάστασης των Ελλήνων 1821-1833*, εκδ. Κοσμάδακη, Αθήνα, χ.χ.,τ. Α', σελ. 10.

χρησιμοποιεί τον όρο *Τζαριτζάνη*), που δημοσιεύτηκαν το 1817 στο βιβλίο του *Ποιημάτια*³⁶. Επίσης, ο τύπος «Τσαριτσάνη» εντοπίζεται στον τίτλο επιγραφής που τοποθετήθηκε από λογίους της Τσαριτσάνης στην κοιλάδα των Τεμπών το 1806, αμέσως μετά την επίσκεψη στην κωμόπολη του W.M.Leake: «*επιγραφή εις τα τέμνη από τινάς γραικούς της Τσαριτσάνης*»³⁷.

Αναφορικά με τις προτεινόμενες σημασίες του ονόματος του οικισμού, ο Γ. Ντελόπουλος συνοψίζει σε άρθρο του τις ερμηνείες των γλωσσολόγων Max Vasmer και Χαράλαμπου Συμεωνίδη, καθώς και την σχετική άποψη του αρχαιολόγου-περιηγητή Leon Heuzey, ως εξής:

Η ετυμολόγηση του ονόματος Τσαριτσάνη στις διάφορες εκδοχές του έχει κατά καιρούς οδηγήσει τους ερευνητές σε ποικιλία ερμηνειών, που όλες όμως έχουν ως κοινή συνισταμένη την απόλυτη αναγωγή του όρου σε κάποια σλαβική διάλεκτο. Λαμβάνοντας τη λέξη Στάριστα ως αφετηρία της ετυμολόγησης του σύγχρονου τύπου Τσαριτσάνη, έχουν προταθεί από τον καθηγητή γλωσσολογίας Χ. Συμεωνίδη το 2010 στο «Ετυμολογικό Λεξικό των Νεοελληνικών Οικονομιών» οι αντίστοιχοι σλαβικοί τύποι *Starica, Staricani* με τους οποίους δηλώνονται οι κάτοικοι του τόπου Starica (=παλαιόπολη) ή του παλιού ξηροπόταμου, καθώς ο όρος, ως βουλγάρικος, δηλώνει παλιά κοίτη αποξηραμένου ποταμού. Η τελευταία ερμηνεία βρίσκει έρεισμα και στην ύπαρξη του χειμάρρου «Ξεριά», που διαρρέει στο μέσον του οικισμού. Ο ίδιος συγγραφέας προσθέτει επίσης ότι ο όρος προέρχεται «προφανώς από το σλαβικό Caricane = κάτοικοι τόπου ονομαζόμενου Carica από το Car (= τσάρος, καίσαρας) πρβλ. Βουλγ. και Σερβοκρ. Carica (καισαρούπολη). Ο Μαξ Φάσμερ, επειδή δεν μαρτυρούνται παλαιότερα ονόματα ως Carica, παραπέμπει στο σλαβ. *Zarecane* [= κάτοικοι τόπου που βρίσκεται πίσω (za) από ποτάμι (ρέτσα)-ρέκα], ανάλογα με το τσεχικό *Zaricany* και το πολωνικό *Zareczany*³⁸. Ο L. Heuzey (“*Le mont Olympe*”, Παρίσι 1860) το ερμηνεύει ως βασιλικό χωριό κατά το νεοελληνικό Βασιλικά (ενν.

³⁶ Γεώργιος Σακελλάριος, *Ποιημάτια*, Βιέννη, 1817, σελ. 154 και 163. Κατά τον Κώστα Σπανό, ο σύγχρονος τύπος «Τσαριτσάνη» συναντάται για πρώτη φορά το 1811 στο Κώδικα της Ολυμπιώτισσας βλ. Κώστας Σπανός, *ό.π.*, σελ. 157 και Γρηγόρης Βέλκος, *ό.π.*, σελ. 66 και 148. Ο Βέλκος τοποθετεί το χρόνο συγγραφής του συγκεκριμένου κειμένου του κώδικα μεταξύ 1808 και 1811.

³⁷ Όπως παρατίθεται από τον David Urquhart στο *Spirit of the East*, Λονδίνο 1838, σελ.417. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί πως ο Urquhart μετέγραψε το περιεχόμενο της επιγραφής πολύ αργότερα, στην Τσαριτσάνη του 1830, μάλλον καθ'υπαγόρευση των συντακτών της και προφανώς χωρίς να δει το πρωτότυπο κείμενο. Ο τίτλος της επιγραφής, εξάλλου, πιθανόν να μην αποτελούσε καν μέρος της, αλλά να προστέθηκε κατά τη μεταγραφή της, όπως υποδεικνύεται από το επεξηγηματικό του περιεχόμενο. Ο ίδιος ο συγγραφέας, πάντως, στο κείμενό του την αναφέρει ως Tserichines, βλ. σχετικά και στα κεφάλαια 68ζ' και 8 της παρούσας εργασίας.

³⁸ Max Vasmer *Die Slaven in Griechenland*, Βερολίνο 1941, σελ.102. Παρεμφερές στην περιοχή της Λάρισας είναι το σλαβική προέλευσης οικονόμιο *Ρέτσιανη*, το σημερινό Μεταξοχώρι Αγιάς.

κτήματα). Σ' αυτήν την περίπτωση θα βασιζόταν σε σλαβικό Caricina (βασιλική περιοχή) πρβ. σερβ. Caricina, Carina³⁹.

Οι ερμηνείες που συνδέονται με τον σλαβικό όρο “car”/τσάρος συμφωνούν με την επιχώρια παράδοση, όπως και με τις απόψεις που έχουν εκφράσει κατά το παρελθόν οι περισσότεροι ξένοι και Έλληνες περιηγητές, όπως ο Porf. Uspenskij⁴⁰ και ο William Martin Leake⁴¹. Ο David Urquhart⁴² συμφωνεί με τη σλαβική προέλευση του ονόματος, αλλά το ετυμολογεί διαφορετικά, όπως θα αναπτυχθεί πιο κάτω. Εξάλλου, σλαβική προέλευση φαίνεται να έχουν και άλλες ονομασίες σημεινόντων τοπωνυμίων της κτηματικής περιοχής Τσαριτσάνης, όπως η επωνυμία «Βαλέτσικο» της Ι.Μ. Αγίου Δημητρίου Τσαριτσάνης (προερχόμενη πιθανόν από παραφθορά της λέξης «μαλέτσικο», που σημαίνει παιδί), ή του αυχένα της Μελούνας, που συνιστά από την αρχαιότητα μια από τις κύριες οδούς μετάβασης από την πεδιάδα της Ελασσόνας (και κατ' επέκταση από τη Μακεδονία) στην κυρίως Θεσσαλική πεδιάδα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη του Κωνσταντίνου Οικονόμου, όπως διατυπώνεται στο τρίτομο έργο του *Δοκίμιον περι τῆς πλησιεστάτης συγγενείας τῆς Σλαβονο-Ρωσικῆς γλώσσης πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν* που εκδόθηκε το 1828 στην Πετρούπολη. Σε αυτό συγκρίνει ετυμολογικά, φωνητικά, εννοιολογικά την σχέση της λέξη *Τσαρίτσανη* με το *Τσάρος, Τσαρίνα*, παραθέτοντας διάφορα ομόηχα ρωσικά τοπωνύμια (Τσαρίτσινε) που ερμηνεύονται ως «βασιλικός/ή, της βασίλισσας», απορρίπτει στην προέλευση του σλαβικού τσαρ από το λατινικό Caesar, συνδέει το σλαβικό «τσ-» και «τσαρ» με το ελληνικό «κ» και «καρ» και τις σχετιζόμενες αρχαιοελληνικές ονομασίες πόλεων *Καρυκινή, Κυρήνη, Κυράνη, Κάρανος*, για να καταλήξει εν τέλει στην προέλευση του όρου από το όνομα της αρχαίας

³⁹ Γεώργιος Ντελόπουλος, «Ιστορικογλωσσική Θεώρηση της ζωής και του έργου του Κωνσταντίνου Οικονόμου (1780-1857), στο *Τσαριτσάνη, Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων: 150 χρόνια από την κοίμησή του (1857-2007) : πρακτικά συνεδρίου, Τσαριτσάνη 21-23 Σεπτεμβρίου 2007*, Αθήνα, 2016, σελ. 381.

⁴⁰ Porf. Uspenskij, «Περίηγησις στις μονές της Όσσας και του Ολύμπου το 1859», μετάφραση Τέσσα Λεβέντη, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 37, 2000, σελ. 38-58.

⁴¹ “The name is Sclavonic, and not uncommon in Russia, and other countries of Europe where dialects of the Illyric are spoken.” W.M. Leake, *Travels in Northern Greece vol.III*, Λονδίνο 1835, σελ. 348.

⁴² David Urquhart, *The Spirit of the East: Illustrated in a Journal of Travels Through Roumeli During an Eventful Period. Vol. I*, Λονδίνο 1838, σελ. 403.

πόλης *Κυρητίαι* (προφανώς εννοούνται οι *Χυρετίαι*), κάτω από σλαβική ή βαρβαρική επίδραση⁴³.

Μια διαφορετική ερμηνεία έχει προταθεί από τον Κώστα Σπανό, ο οποίος, βασισμένος στην αρχική μορφή του ονόματος, όπως αυτή καταγράφεται στις προθέσεις μονών κατά τον 16^ο αιώνα, αποσυνδέει τον όρο από το σλαβικό “car” / «τσαρ-» και τον συνδέει με τη βλάχικη λέξη «τσερνίτσιου» (και «τσιρνίτσιου»), η οποία δηλώνει τη μουριά με τα μαύρα μούρα, και προέρχεται, με τη σειρά της, από το σλαβικό *crn*=μαύρος. Ο ίδιος σημειώνει πως στα βουλγαρικά η μουριά λέγεται *tsernitsa*⁴⁴. Την προέλευση της λέξης Τσαριτσάνη (μεταγραφόμενη ως *Tcerichines*) από τη βουλγαρική λέξη για τη μουριά (“from *Tcerna*, in Bulgarian, a mulberry tree”) επεσήμανε και ο σκωτσέζος περιηγητής David Urquhart⁴⁵, επηρεασμένος προφανώς από την παράδοση σηροτροφίας που συνάντησε στην κωμόπολη, όταν την επισκέφθηκε το 1830. Υπέρ της προέλευσης του ονόματος από το σλαβικό «τσέρνα» (“*crn*”) συνηγορεί και η μορφή του ονόματος που εντοπίζεται στις πρόσφατα δημοσιευθείσες φορολογικές απογραφές της πρώτης περιόδου της οθωμανικής κατάκτησης (1506 και 1521, βλ. αναλυτικά πιο κάτω): *Τσερνίτσανη*, “*Cernicani*”. Πρέπει να σημειωθεί, ωστόσο, πως, όταν καταγράφονται οι πρώιμες αυτές εκδοχές του ονόματος στα μοναστηριακά αφιερώματα και τα φορολογικά κατάστιχα, κατά τον 16^ο αιώνα, η σηροτροφία δεν φαίνεται να κυριαρχεί ή δεν έχει καν ακόμη εισαχθεί στην οικονομία της περιοχής, ώστε

⁴³ Γεώργιος Ντελόπουλος, *ό.π.*, σελ. 381-383 και Κωνσταντίνος Οικονόμος, *Δοκίμιον περι τής πλησιεστάτης συγγενείας τής Σλαβωνο-Ρωσικής γλώσσης πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν*, Πετρούπολη 1828, μέρος Β', τ. Γ', σελ. 262-263:

«Ἐντεύθεν δοκεῖ παρωνομάσθαι καὶ ἡ παρά τὸν Ὀλυμπον καὶ τὴν Ὀμηρικὴν Ὀλοοσσόνα (τανὺν Ἐλασσόνα) τῆς Θετταλίας, Τζαρίτζανη, πόλις πάνυ μεγάλη μεν οὐ, καλλίστη δε καὶ μουσοφιλῆς, ἡμετέρας γενέθλης ποθεινότατον ἔδαφος. Ἀλλ' ἦν γὰρ καὶ πόλις διάσημος ἀρχαία τῶν παρά τὸν Ὀλυμπον Πελασγῶν, Κυρητίαι (...). Πιθανότατον ὄν καὶ τὰς Κυρητίας, ἢ τὴν Κυρητιάν, εἰς Καρητιάν, καὶ Τζαριτζιάν (εὐρηται δε καὶ ἐν ἀρχαίῳ κώδικι Τ ζ α ρ ί τ ζ ι α γεγραμμένον τὸ ὄνομα), καὶ Τζαρίτζανην, τέλος, εἶθ' ὑπὸ τῶν εἰσβαλόντων Σλαβόνων, εἴτε γαῖν καὶ ὑπ' αὐτῆς τῆς ἐκβαρβαρωθείσης συνηθείας μεταπεπλάσθαι (ἐπειδὴ περ καὶ αὕτη γ' οὐδέ ποτ' ἤρξατο τὸ “κ” πολλὰκις εἰς τὸν φθόγγον τοῦ τζ παραφθεῖρив, τετριγεία κατὰ τοὺς Ἰταλοὺς καὶ τοὺς ἄλλοις τοὺς τὴν Ἑλλάδα ληῖσαμένους λαοὺς) καὶ ταῦτα μεν ταῦτη».

Σημειωτέον ὅτι ὁ τύπος *Τζαρίτζια/Τζαριτζία* που μνημονεύει ὁ Οἰκονόμος εἶναι ἀμάρτυρος, καθὼς δὲν συναντάται σὲ ἄλλες πηγές, οὔτε ἔχει ἐντοπιστεῖ ὁ «ἀρχαῖος» κώδικας γιὰ τὸν ὁποῖο κάνει λόγο. Ἐπιπλέον, ἡ σύγχρονη ἀρχαιολογικὴ ἐρευνα ἔχει ταυτίσει τὴν ἀρχαία περραιβικὴ πόλη τῶν Χυρετιῶν με τὸ γειτονικὸ Δομένικο, βλ. μεταξύ ἄλλων Friedrich Stählin., *Ἡ Ἀρχαία Θεσσαλία*, ἔκδοσις Φ.Ι.Λο.Σ. Τρικάλων, Θεσ/νίκης, 2008, σελ. 78.

⁴⁴ Κώστας Σπανός, «Συμβολή...», σελ.159.

⁴⁵ David Urquhart, *ό.π.*, σελ. 403.

να δικαιολογείται η εκτεταμένη καλλιέργεια της μουριάς, και, κατ' επέκτασιν, η καθιέρωση ενός οικωνυμίου που να υποδηλώνει τόπο με μουριές. Συγκεκριμένα, στο δημοσιευμένο απογραφικό κατάστιχο του 1521, στο οποίο αναφέρονται αναλυτικά οι φόροι που αντιστοιχούν στην Τσαριτσάνη, δεν καταγράφεται ο φόρος του μεταξοσκώληκα (*"kökül"*) που επιβαλλόταν σε σηροτρόφους παραγωγούς, το οποίο σημαίνει πως ίσως η σηροτροφία δεν είχε ακόμη εισαχθεί στον οικισμό είτε, εφόσον είχε αναπτυχθεί κατά το παρελθόν, στη βυζαντινή περίοδο, είχε πλέον εγκαταλειφθεί κατά την οθωμανική κατάκτηση.

Κεφάλαιο Δεύτερο

Η πρώτη περίοδος της οθωμανικής κυριαρχίας (15^{ος} -17^{ος} αι.)

α) Η οθωμανική κατάκτηση της Θεσσαλίας: τυπολογία των οθωμανικών φοροδιοικητικών ενοτήτων

Η κατάκτηση της Θεσσαλίας από τους Οθωμανούς έγινε σε τρεις φάσεις και ολοκληρώθηκε το 1423 από τον Τουρχάν Μπέη. Σύμφωνα με τον Οθωμανό περιηγητή Εβλιγιά Τσελεμπί, ο Τουρχάν Μπέης ήταν αυτός που κατέκτησε το κάστρο της Ελασσόνας, το οποίο του δόθηκε από τον σουλτάνο ως δώρο για τις υπηρεσίες του⁴⁶. Ως επακόλουθο της οθωμανικής κατάκτησης, στην περιοχή της Ελασσόνας, όπως και σε ολόκληρη η Θεσσαλία, συγκροτήθηκαν νέες φοροδιοικητικές ενότητες, με βάση την οργάνωση και το δίκαιο των νέων κυριάρχων της περιοχής. Από νομικής άποψης, σύμφωνα με το οθωμανικό δίκαιο, όλη η καλλιεργήσιμη γη ανήκε στο στέμμα, δηλαδή ήταν δημόσια (*mîrî*), με βασικές εξαιρέσεις τις ιδιωτικές εκτάσεις (*mülk*) και τα βακούφια (*vakf*, πληθ. *enkaf*). Από τις δημόσιες εκτάσεις παραχωρούνταν σε πρόσωπα η κατοχή και επικαρπία (αλλά όχι και η κυριότητα) ως *tapulu* και *mukataalu*⁴⁷. Με βάση το τιμαριωτικό σύστημα, η δημόσια γη οργανώθηκε σε στρατιωτικο-διοικητικές ενότητες, που διακρίνονταν κυρίως σε χάσια (*hass*), που δίνονταν σε υψηλόβαθμους αξιωματούχους (π.χ. βεζύρηδες) και απέφεραν εισόδημα άνω των 100 χιλιάδων άσπρων, ζιαμέτια (*ziamets*), που απέφεραν εισόδημα μεταξύ 20 και 100 χιλιάδων άσπρων και απονέμονταν σε περιφερειακούς αξιωματούχους (*subaşı, zaim*) και τιμάρια (*timâr, dirlik*), που απέφεραν εισόδημα μέχρι 20.000 άσπρα⁴⁸.

Το τιμάριο (*timâr*), βασική μονάδα της οθωμανικής παραγωγικής αλλά και στρατιωτικής-διοικητικής δομής, αποτελούσε μικρής ή μεγάλης έκτασης φοροδιοικητική μονάδα συγκεκριμένης γεωγραφικής έκτασης, με την έννοια ότι περιλάμβανε συγκεκριμένους οικισμούς, με τους κατοίκους οι οποίοι διέμεναν σε

⁴⁶ [ο Σουλτάνος] «μετά το πάρσιμο [του κάστρου] γκρέμισε κάποιες μεριές του» και «το χάρισε στον Γαζή Τουρχάν Μπέη, ο οποίος αγωνίστηκε με ζήλο για την κατάκτηση του κέντρου της πόλης», βλ. Θεόδωρος Παλιούγκας, *Η Θεσσαλία στο οδοιπορικό του Εβλιγιά Τσελεμπί (1668)* (Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια), έκδοση του Λαογραφικού Ιστορικού Μουσείου Λάρισας, Λάρισα, 2001, σελ.23 και 31.

⁴⁷ Halil İnalçık - Donald Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, vol. I 1300–1600*, Cambridge University Press, 1997, σελ. 139-140.

⁴⁸ Halil İnalçık - Donald Quataert, *ό.π.*, σελ.141.

αυτούς, και τις γαίες που καλλιεργούσαν ή εκμεταλλεύονταν. Το παραχωρούσε ο σουλτάνος σε κάποιον ιπέα, τον σπαχή (*sipahi*). Στην πραγματικότητα δεν παραχωρούσε την ίδια τη γη αλλά τις προσόδους της. Ο σπαχής είχε το δικαίωμα να συγκεντρώνει ένα προκαθορισμένο ποσό κρατικών εσόδων από τους κατοίκους μιας συγκεκριμένης αγροτικής περιοχής. Σε αντάλλαγμα, έπρεπε να αποδίδει στο κράτος ένα μέρος των φόρων και να παρουσιάζεται εξοπλισμένος όποτε ο σουλτάνος καλούσε σε εκστρατεία, με έναν, δύο ή περισσότερους βοηθητικούς στρατιώτες, ανάλογα με το μέγεθος του τιμαρίου του. Ήταν επίσης αρμόδιος για την εφαρμογή της αγροτικής νομοθεσίας και την τήρηση της τάξης στο τιμάριό του (σε συνεργασία με την τοπική διοίκηση)⁴⁹.

Όταν μια περιοχή προσαρτώνταν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι αρχές προχωρούσαν στην καταγραφή της γης και στην απογραφή του πληθυσμού της, με τον ταυτόχρονο προσδιορισμό των φοροδοτικών δυνατοτήτων του τελευταίου. Με βάση τα αποτελέσματα της απογραφής συντάσσονταν τα φορολογικά κατάστιχα (*tahrir*), τα οποία περιείχαν τους φόρους που έπρεπε να καταβάλλουν οι κάτοικοι των τιμαρίων. Μεταγενέστερα, μετά την παρέλευση τριακονταετίας από την αρχική σύσταση των τιμαρίων, οι οθωμανικές αρχές προχωρούσαν σε τακτικές απογραφές, προκειμένου να αναπροσδιορισθούν τα δημόσια έσοδα⁵⁰. Η συγκρότηση των τιμαρίων στον θεσσαλικό χώρο θα πρέπει να τοποθετηθεί στην περίοδο μετά το 1423, όταν εισέβαλαν τα στρατεύματα του Μουράτ Β' υπό τον Τουρχάν, στον οποίο δόθηκε ως ανταμοιβή των εξαιρετικών πολεμικών και στρατιωτικών υπηρεσιών του η Θεσσαλία ως *mülk*, αλλά τη μετέτρεψε πολύ σύντομα σε βακούφι (*vakıf*)⁵¹.

β) Η απογραφή του 1506

Στην οθωμανική απογραφή του 1506 η Τσαριτσάνη καταγράφεται ως «*Kiliselü* άλλο όνομα *Τσερνίτσανη*». Το εξωνύμιο *Kiliselü* ή *Kiliseli* χρησιμοποιήθηκε στα επίσημα

⁴⁹ Γρηγόρης Στουρνάρας, «Φοροδιοικητικές ενότητες και παραγωγικοί μηχανισμοί στη Δυτική Θεσσαλία κατά την οθωμανική περίοδο: Η περίπτωση των τιμαρίων στην περιοχή του όρους Κόζιακα», Ανάπτυπο από τα *Τρικαλινά*, τ. 32ος (2012) *Πρακτικά 9ου Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών* (Τρίκαλα, 4 -6 Νοεμβρίου 2012), έκδοση Φ.Ι.Λο.Σ. Τρικάλων, Τρίκαλα 2012, σελ. 101-102.

⁵⁰ Για το τιμαριωτικό σύστημα εν γένει βλ. και Halil İnalcık *History of the Ottoman Empire -The Classical Age / 1300–1600*, Λονδίνο 2000, σελ. 104 και εξ.. Για τη γαιοκτησία στη Θεσσαλία κατά την περίοδο από την οθωμανική κατάκτηση μέχρι και τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ (1839) βλ. Δ.Κ. Τσοποτός, *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατίαν*, Βόλος 1912, σελ. 47-95. Για το τιμαριωτικό σύστημα ειδικότερα, στο ίδιο, σελ.117-121.

⁵¹ Γρηγόρης Στουρνάρας, *ό.π.*, σελ. 102.

οθωμανικά έγγραφα μέχρι και το τέλος της οθωμανικής περιόδου, χωρίς ωστόσο η χρήση του να καθιερωθεί ευρύτερα. Του αποδίδεται η σημασία «εκκλησιαστική/πόλη των εκκλησιών», το οποίο μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως είναι πιθανόν οι Οθωμανοί κατακτητές, στις αρχές του 15^{ου} αιώνα, να συνάντησαν εκεί έναν οικισμό κάποιου μεγέθους, για τα δεδομένα της εποχής, και ενδεχομένως κάποιας οικονομικής ανάπτυξης, που διέθετε μεγάλο αριθμό εκκλησιών, τέτοιο που να αποτελεί το κύριο χαρακτηριστικό του στα μάτια των νέων κυρίαρχων. Δεν γνωρίζουμε, ωστόσο, ποιοι ήταν αυτοί οι ναοί (με την εξαίρεση του ναού της Παναγίας, όπως θα αναπτυχθεί πιο κάτω), ούτε τη θέση τους, ούτε τις χρονολογίες της ανέγερσής τους. Δεν αποκλείεται να ήταν προϊόντα μιας ακμάζουσας περιόδου που τοποθετείται αρκετά πιο πίσω στο χρόνο, δεδομένης της πληθυσμιακής συρρίκνωσης και της γενικότερης ερήμωσης που χαρακτήριζε την Ανατολική Θεσσαλία κατά τη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα⁵², ή ακόμη να ανεγέρθηκαν κατά την εποχή της Σερβοκρατίας, αν ληφθεί υπ' όψιν το ενδιαφέρον που επέδειξαν οι Σέρβοι ηγεμόνες της Θεσσαλίας Συμεών Ούρεσης και Ιωάννης Ούρεσης για την ίδρυση μονών και για την θρησκευτική ζωή εν γένει, σε συνδυασμό με την επιχώρια παράδοση που θέλει την πλησιόχωρη μονή του Αγίου Δημητρίου («Βαλέτσικο») να ιδρύεται από κάποιον Σέρβο ηγεμόνα, την εποχή που είχε καταστήσει την Τσαριτσάνη έδρα του. Σε κάθε περίπτωση, το 1506, στον οικισμό, στον οποίο αναφέρεται η συνοικία της Παναγίας, καταγράφονται 272 νοικοκυριά, 15 χήρες αρχηγοί οικογενειών και 8 νοικοκυριά αποτελούμενα από άγαμους, που απέδωσαν στον τιμαριούχο τους ως πρόσοδο 29.348 άσπρα⁵³.

Για την πληρέστερη παρακολούθηση της δημογραφικής και οικονομικής εξέλιξης της Τσαριτσάνης θεωρούμε χρήσιμο να αναφέρονται παράλληλα τα δημογραφικά και φοροδοτικά στοιχεία δύο γειτονικών ορεινών οικισμών, του Βάτου και της Κερασιάς, οι οποίοι ήταν κτισμένοι στην πλαγιές του Κάτω Ολύμπου, στην ευρύτερη κτηματική περιφέρεια της Τσαριτσάνης, και προφανώς συνδέονταν οργανικά με αυτή.

Ο Βάτος ήταν οικισμός που αναπτύχθηκε μάλλον στη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα στα ΒΑ της Τσαριτσάνης, στην περιοχή που βρίσκεται η Ι.Μ. Αγίου Δημητρίου και φαίνεται πως συνδεόταν με την οικονομική ζωή της μονής. Το 1485 στον Βάτο καταγράφονται μόλις 3

⁵² βλ. Machiel Kiel (συνεργασία Δ. Κ. Αγραφιώτης - Σ.Γ. Γουλούλης), «Επίσημες τουρκικές πηγές για τη μοναστηριακή ζωή και τα μοναστήρια της Ανατολικής Θεσσαλίας κατά τον 16ο αιώνα. Το κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο.», *Βυζαντινός Δομός*, τόμος 13 (2002-2003), εκδ. Σταμούλη, σελ.74-75.

⁵³ Levent Kayarınar - Ayşe Kayarınar, «30 οικισμοί της Ελασσόνας στην απογραφή των Οθωμανών του 1506 (ΤΤ 36)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 76 (2019), σελ. 15-19.

νοικοκυριά, 1 χήρα αρχηγός οικογένειας και 1 άγαμος, που απέδωσαν συνολικά 609 άσπρα⁵⁴. Σε μοναστηριακά έγγραφα της δεκαετίας του 1870 αναφέρεται ως διαλυμένος οικισμός.

Η Κερασιά ήταν ποιμενικός οικισμός που αναπτύχθηκε στα βόρεια της Τσαριτσάνης, παράλληλα με τον Βάτο και εγκαταλείφθηκε τον 19ο αιώνα. Το 1485 καταγράφονται στην Κερασιά 5 νοικοκυριά που απέδωσαν 675 άσπρα⁵⁵. Σύμφωνα με την παράδοση, οι κάτοικοί του μετακόμισαν αργότερα στην Τσαριτσάνη για λόγους ασφάλειας: «Το Παλαιοχώρι Κερασιά ήταν χωρίον ως και μέχρι τούδε φαίνεται εκ των σωζομένων τοίχων των οικιών, οι δε ολίγοι κάτοικοί του, λόγω των πιέσεων των Μπουλουμπασάδων και των ταλαιπωριών και εκβιασμών, ηναγκάστησαν και μετώκησαν εις την Τσαριτσάνην»⁵⁶.

Το 1506 στον Βάτο καταγράφονται 17 νοικοκυριά και 6 χήρες, αρχηγοί οικογενειών, που απέδωσαν 1.262 άσπρα, ενώ στην Κερασιά 19 νοικοκυριά, 2 χήρες, αρχηγοί οικογενειών, και 1 νοικοκυριό αποτελούμενο από έναν άγαμο, που απέδωσαν 1.442 άσπρα.

Την ίδια χρονιά στην Ελασσόνα καταγράφονται 443 νοικοκυριά, 29 χήρες αρχηγοί οικογενειών και 10 άγαμοι, εκ των οποίων 11 νοικοκυριά Μουσουλμάνων και 3 νοικοκυριά αποτελούμενα από άγαμους Μουσουλμάνους, ενώ στο Δομένικο, τον άλλο μεγάλο οικισμό της περιοχής, 356 νοικοκυριά, 19 χήρες αρχηγοί οικογενειών και 12 νοικοκυριά αποτελούμενα από άγαμους (εκ των οποίων 8 νοικοκυριά βοϊνούκων⁵⁷ και 2 άγαμοι βοϊνούκοι), που απέδωσαν 43.328 άσπρα⁵⁸.

γ) Η απογραφή του 1521

Στην απογραφή του 1521 η Τσαριτσάνη καταγράφεται ως «*Kiliselü*, άλλο όνομα *Τσερνίτσανη*» (“*Kiliselü nâm-i diger Çerniçani*“) και αποτελεί δύο τιμάρια. Στο πρώτο τιμάριο, καταγράφονται 399 νοικοκυριά, 34 χήρες αρχηγοί οικογενειών και 50 άγαμοι, που απέδωσαν στον τιμαριούχο 27.353 άσπρα. Στο δεύτερο τιμάριο, καταγράφονται 45 νοικοκυριά, 4 χήρες αρχηγοί οικογενειών και 2 άγαμοι, που απέδωσαν στον τιμαριούχο ως

⁵⁴ Βασίλης Σπανός, «Οι οικισμοί της επαρχίας Ελασσόνας στο οθωμανικό κατάστιχο TD 101 του 1521», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* τ.74 (2018), σελ. 3-16.

⁵⁵ στο ίδιο, σελ. 3-16.

⁵⁶ Βασίλης Ζαχίδης, *ό.π.*, σελ. 75.

⁵⁷ Βοϊνούκος (*voynik*) < σλ. *voynik* · στρατιώτης, πολεμιστής: προοθωμανική πολιτοφυλακή χωρικών στα σλαβικά κράτη των Βαλκανίων, η οποία διατηρήθηκε και από τους Οθωμανούς, βλ. Βασίλης Σπανός, *ό.π.*, σελ.5 και Halil İnalçık - Donald Quataert, *ό.π.*, σελ. lii

⁵⁸ Levent Kayarınar «Η Ελασσόνα και 15 οικισμοί της στην απογραφή των Οθωμανών του 1506», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 75 (2019), σελ. 17-26.

πρόσοδο 2.181 άσπρα. Συνολικά στην Τσαριτσάνη ζούσαν 482 οικογένειες και 52 άγαμοι, που απέδωσαν στους δύο τιμαριούχους ως πρόσοδο 29.481 άσπρα, όσα περίπου και κατά την απογραφή του 1506. Στον οικισμό του Βάτου (*Vato*) καταγράφονται 52 νοικοκυριά, 1 χήρα αρχηγός οικογένειας και 14 άγαμοι, που απέδωσαν 2.019 άσπρα, ενώ στον οικισμό της Κερασιάς (*Kirasa*) 21 νοικοκυριά, 2 χήρες και 8 άγαμοι, που απέδωσαν 1.325 άσπρα. Σε σχέση με την απογραφή του 1506 παρατηρείται σημαντική αύξηση του πληθυσμού, που όμως βρίσκεται σε δυσαρμονία με τη διατήρηση των φορολογικών εσόδων στα επίπεδα του 1506⁵⁹. Διακυμάνσεις στα πληθυσμιακά δεδομένα παρατηρούνται και στους δύο σημαντικούς βυζαντινούς οικισμούς της περιοχής, την Ελασσόνα και το Δομένικο, η παρακολούθηση της δημογραφικής εξέλιξης των οποίων μπορεί να βοηθήσει στην εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων και ιδίως στην ανάδειξη της πιθανότητας μετακίνησης χριστιανικού πληθυσμού προς την Τσαριτσάνη. Έτσι, σύμφωνα με τα δεδομένα της απογραφής του 1521, στην Ελασσόνα καταγράφονται 408 νοικοκυριά, 35 εκ των οποίων μουσουλμανικά, και 92 άγαμοι, που απέδωσαν στον τιμαριούχο 46.989 άσπρα. Σε σχέση με το 1506 παρατηρείται στην Ελασσόνα μια ελαφρά μείωση του πληθυσμού, με ταυτόχρονη αύξηση του αριθμού των μουσουλμάνων. Στο Δομένικο, αντίθετα, ο χριστιανικός πληθυσμός διπλασιάζεται μέσα σε 15 χρόνια: καταγράφονται 877 νοικοκυριά χριστιανών και 31 άγαμοι (εκ των οποίων 9 οικογένειες βοϊνούκων και 1 άγαμος), που απέδωσαν 43.316 άσπρα⁶⁰.

δ) Η απογραφή του 1570

Στην απογραφή του 1570 στην Τσαριτσάνη (*Kiliselü*) καταγράφονται συνολικά 630 νοικοκυριά, εκ των οποίων τα 175 χηρών αρχηγών οικογενειών, ενώ καταγράφηκαν 193 άγαμοι, που απέδωσαν συνολικά 65.540 άσπρα⁶¹. Στον Βάτο καταγράφονται 25 νοικοκυριά, 4 χήρες αρχηγοί οικογενειών και 10 άγαμοι, που απέδωσαν 6.000 άσπρα, ενώ στην Κερασιά 27 νοικοκυριά, 5 χήρες αρχηγοί οικογενειών και 10 άγαμοι, που απέδωσαν 4.716 άσπρα⁶².

⁵⁹ Το ίδιο ισχύει και για το Δομένικο. Το γεγονός αυτό ίσως να συνδέεται με μειωμένη παραγωγή, με μια ενδεχόμενη αύξηση της μη φορολογητέας παραγωγής, στις διακυμάνσεις της αξίας του νομίσματος ή στην απόκτηση κάποιων φορολογικών προνομίων.

⁶⁰ Βασίλης Σπανός *ό.π.*, σελ. 3-16.

⁶¹ Machiel Kiel (μετ. Σταυρούλα Σδρόλια) «Πληθυσμός και παραγωγή επτά οικισμών της Ελασσόνας το 1570 κατά το φορολογικό κατάστιχο T. D. 695 (Βαλανίδα, Δολίχη, Δομένικο, Ευαγγελισμός, Πύθιο, Συκιά και Τσαριτσάνη)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 66 (2014), σελ. 3-16.

⁶² Levent Kayarınar - Ayşe Kayarınar, «Η Ελασσόνα και 25 οικισμοί της στην απογραφή των Οθωμανών του 1570 (TT 695)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ.77 (2020), σελ. 49-52.

Την ίδια χρονιά στην Ελασσόνα καταγράφηκαν μόλις 192 χριστιανικά νοικοκυριά, ενώ τα μουσουλμανικά αυξήθηκαν σε 82. Αθροιζόμενα δηλαδή τα νοικοκυριά του διοικητικού κέντρου της περιοχής δεν ξεπερνούσαν τα 274⁶³. Στο Δομένικο καταγράφηκαν 533 νοικοκυριά χριστιανών, εκ των οποίων 220 χήρες αρχηγοί οικογενειών και 198 άγαμοι, ενώ εμφανίστηκαν και 9 νοικοκυριά μουσουλμάνων, που απέδωσαν συνολικά 63.591 άσπρα. Το 1570 η Τσαριτσάνη ήταν ο μεγαλύτερος οικισμός στην περιοχή της Ελασσόνας⁶⁴. Αναλυτικά τα οικονομικά στοιχεία της απογραφής έχουν ως εξής: οι φόροι των αγροτικών προϊόντων της ανέρχονταν στο ποσό των 37.262 άσπρων, από τα οποία 41% προέρχονταν από την παραγωγή σιταριού και 39% από το κρασί. Η προβατοτροφία ήταν μικρής έκτασης (3 πρόβατα ανά οικογένεια). Παρόλα αυτά υπήρχε σημαντική έλλειψη σε δημητριακά, η οποία εκφράζεται στον μέσο όρο της φορολογίας, 104 άσπρα για κάθε οικογένεια. Η καθεμία διέθετε 923 σημερινά κιλά σιτάρι και κριθάρι (οι χήρες συμπεριλαμβάνονται με τη μισή ποσότητα). Ωστόσο, σε αυτά πρέπει να προστεθούν η οινοπαραγωγή των αμπελιών και η κατασκευή υφασμάτων: η Τσαριτσάνη παρήγαγε ετησίως 5.830 δέματα λινάρι, 3.800 δέματα καννάβι και 1.770 μπάλες βαμβάκι.⁶⁵

Η παραπάνω αξιοσημείωτη αύξηση του πληθυσμού της Τσαριτσάνης στην διάρκεια του 16^{ου} αιώνα μπορεί να αποδοθεί καταρχήν στην στη γενικότερη αύξηση του πληθυσμού της Θεσσαλίας κατά την περίοδο εκείνη, που έγινε γνωστή στην ιστοριογραφία ως «Οθωμανική Ειρήνη» (*Pax Ottomanica*), και κατά την οποία ο πληθυσμός των Βαλκανίων αυξήθηκε σε εκπληκτικό ρυθμό⁶⁶. Δεδομένου όμως ότι στην περίπτωση της Ελασσόνας παρατηρείται μια σημαντική μείωση του γενικού πληθυσμού σε σχέση με την τελευταία απογραφή που διενεργήθηκε 50 χρόνια νωρίτερα, με μία ταυτόχρονη, ωστόσο, αύξηση του αριθμού των μουσουλμάνων κατοίκων της, μπορεί να θεωρηθεί πιθανή η μετεγκατάσταση ενός ικανού αριθμού χριστιανών κατοίκων στη γειτονική Τσαριτσάνη⁶⁷, η οποία σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας φιλοξενούσε, σύμφωνα με όσα είναι μέχρι σήμερα γνωστά, αποκλειστικά χριστιανικό πληθυσμό. Από τη φυγή των κατοίκων της Ελασσόνας δεν

⁶³ Σύμφωνα με πιο πρόσφατη δημοσίευση της απογραφής, ο χριστιανικός πληθυσμός της Ελασσόνας αποτελούνταν από 193 νοικοκυριά, 65 νοικοκυριά χηρών αρχηγών οικογενειών, και 78 άγαμους, ενώ ο μουσουλμανικός πληθυσμός από 60 νοικοκυριά και 10 άγαμους, που απέδωσαν 89.187 άσπρα, βλ. Levent Kayarınar - Ayşe Kayarınar, *ό.π.*.

⁶⁴ Machiel Kiel, *ό.π.*

⁶⁵ Machiel Kiel, *ό.π.*

⁶⁶ Machiel Kiel (συνεργασία Δ. Κ. Αγραφιώτης - Σ.Γ. Γουλούλης), «Επίσημες τουρκικές πηγές...», σελ.77.

⁶⁷ Την άποψη αυτή υιοθετεί και η Φλώρου, επικαλούμενη και παλαιότερες θέσεις του Βέλκου, βλ. Καλλιόπη Φλώρου, *ό.π.*, σελ. 13.

φαίνεται να ευνοήθηκε την περίοδο εκείνη το Δομένικο, το οποίο είχε δεχθεί το προηγούμενο διάστημα ένα μεγάλο αριθμό χριστιανών μετοίκων. Η ύπαρξη ορισμένων προνομίων και κάποια σχετική ασφάλεια ίσως υπήρξε ο πόλος έλξης για τους νεοφερμένους κατοίκους της Τσαριτσάνης, η οποία ήδη από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα μπήκε σε μια αυξητική δημογραφική τροχιά που κορυφώθηκε στα τέλη του 18^{ου} αιώνα⁶⁸. Η πολιτική της παραχώρησης προνομίων στα μοναστήρια, που φαίνεται πως επέτρεψε στην Ολυμπιώτισσα να επιβιώσει της οθωμανικής κατάληψης και να διατηρήσει στην κατοχή της εκτεταμένη περιουσία, σύμφωνα με *tahrir* του 16^{ου} αιώνα⁶⁹, ίσως σχετίζεται με την παραχώρηση προνομίων και στην Τσαριτσάνη, ως μοναστηριακού κτήματος, όπως αυτά απαριθμούνταν στο παλαιολόγειο χρυσόβουλο του 1336.

ε) Ο 17^{ος} αιώνας: η μαρτυρία των εκκλησιαστικών μνημείων

Η συνέχιση της κατ' εξαίρεση πληθυσμιακής ανάπτυξης για κάποιους οικισμούς της Ανατολικής Θεσσαλίας ακόμη και κατά τη διάρκεια της δημογραφικής παρακμής του 17^{ου} αιώνα, συνδέεται με την ύπαρξη σε αυτούς προνομιακού φορολογικού καθεστώτος⁷⁰, κάτι που φαίνεται πιθανό και για την περίπτωση της Τσαριτσάνης, χωρίς, ωστόσο, να έχουν εντοπιστεί μέχρι στιγμής συγκεκριμένα στοιχεία που να τεκμηριώνουν την άποψη αυτή⁷¹. Η πληθυσμιακή και οικονομική ανάπτυξη αποτυπώνεται στα σωζόμενα εκκλησιαστικά μνημεία του οικισμού, πολλά από τα οποία κτίστηκαν ή ανακαινίσθηκαν στη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα χάρη στην οικονομική δυνατότητα της κοινότητας να χρηματοδοτήσει τέτοιου είδους έργα, προκειμένου, προφανώς, να καλύψουν τις ανάγκες του όλο και αυξανόμενου εκκλησιάσματος.

Μια εικόνα της οικονομικής δραστηριότητας των κατοίκων στη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα μας δίνουν οι προθέσεις της Μονής Σπαρμού Ολύμπου (1633-1674), στις οποίες καταγράφονται τα επαγγέλματα των αφιερωτών από την Τσαριτσάνη: μουτάφης

⁶⁸ Αξιοσημείωτος είναι στην απογραφή του 1570 ο μεγάλος αριθμός των χηρών (175 σε σύνολο 630 νοικοκυριών).

⁶⁹ Machiel Kiel (συνεργασία Δ. Κ. Αγραφιώτης - Σ.Γ. Γουλούλης), *ό.π.*, σελ.76. Η παραχώρηση προνομίων, στην περίπτωση της Ολυμπιώτισσας, πιθανολογείται από τους συγγραφείς χωρίς να γίνεται παραπομπή σε συγκεκριμένα τεκμήρια.

⁷⁰ Machiel Kiel (συνεργασία Δ. Κ. Αγραφιώτης - Σ.Γ. Γουλούλης), *ό.π.*, σελ.79.

⁷¹ Από την περιγραφή του L.Heuzey το 1858, πάντως, προκύπτει πως επρόκειτο για ένα «ελευθεροχώρι» με διοικητική αυτονομία, χωρίς να γίνεται ιδιαίτερη αναφορά σε συγκεκριμένες φοροαπαλλαγές, βλ. σχετικά στο τελευταίο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

(σχοινοποιός), (μ)πικτζακτής (μαχαιροποιός), σαμαράς, σερτζής (μικροπωλητής), ταμπάκης (βυρσοδέψης), τομαράς (έμπορος δερμάτων), τζαρουχάς (κατασκευαστής τσαρουχιών), δραγάτης (αγροφύλακας), χαλατζής (λαναράς), ψωμάς⁷². Αν και δεν καταγράφονται επαγγέλματα σχετιζόμενα με την μελλοντικά ακμάζουσα βιομηχανία βαφής νημάτων, αναφέρονται δύο μπογιατζήδες-βαφείς μεταξύ των αφιερωτών από τον γειτονικό στην Τσαριτσάνη Τύρναβο, γεγονός το οποίο επιβεβαιώνει ότι η βαφική (κοκκινάδικη) τέχνη στον Τύρναβο ήταν γνωστή πριν από το 1633⁷³. Συνεπώς, μια μεταφορά της τέχνης της βαφής νημάτων στην Τσαριτσάνη ήδη από τον 17^ο αιώνα μπορεί να θεωρηθεί πιθανή.

Όπως και στην περιοχή της Αγιάς, έτσι και σε περιοχές της Ελασσόνας η ανάπτυξη μιας μικτής οικονομίας γεωργίας και βιοτεχνίας υφασμάτων ήδη από τον 16^ο ακολουθείται από την έξαρση των εκκλησιαστικών τεχνών⁷⁴. Η μεγαλύτερη δραστηριότητα στην ανέγερση εκκλησιών σημειώνεται στο Δομένικο όπου βρισκόταν αυτή την εποχή η έδρα της επισκοπής και ακολουθεί η Τσαριτσάνη⁷⁵. Αν και στην Τσαριτσάνη δεν υπάρχουν χρονολογίες εκκλησιαστικών μνημείων της εποχής αυτής, η παλαιότερη φάση του Αγίου Νικολάου και των Αγίων Αναργύρων μπορεί να τοποθετηθεί στον 16^ο αιώνα, ενώ λίγο μετά το 1600 συναντάμε λαμπρές διακοσμήσεις σε 4 ναούς (Άγιος Νικόλαος 1615, Άγιος Αθανάσιος 1615, Άγιοι Ανάργυροι, Ναός Ταξιαρχών)⁷⁶. Ειδικότερα, στρώμα τοιχογραφιών που έχει εντοπιστεί κάτω από τις τοιχογραφίες του 1614/5 στο ιερό βήμα του Αγίου Νικολάου τοποθετεί την ανέγερση του ναού πριν από το 17^ο αιώνα⁷⁷. Στις αρχές του 17^ο αιώνα μπορούν να χρονολογηθούν τοιχογραφίες του ναού των Ταξιαρχών και στην 3^η ή 4^η δεκαετία του 17^ο αιώνα ο διάκοσμος των Αγίων Αναργύρων. Επίσης, την ίδια περίοδο αναπτύσσεται στην περιοχή το μοναστικό φαινόμενο, καθώς το γειτονικό στην Τσαριτσάνη μοναστήρι του

⁷² Κώστας Σπανός, «Οι ελασσονίτικοι οικισμοί στην πρόθεση 84 της Μ. Σπαρμού (1633-1674)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* τ. 60 (2011), σελ. 289- 304. , Καλλιόπη Φλώρου, *ό.π.*, σελ 17-18.

⁷³ Κώστας Σπανός, *ό.π.*, σελ.292.

⁷⁴ Σταυρούλα Σδρόλια, «Η περιοχή της Ελασσόνας τον 16ο αιώνα. Η μαρτυρία των μνημείων», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 66, 2014, σελ. 19.

⁷⁵ *στο ίδιο*, σελ. 17.

⁷⁶ *στο ίδιο*, σελ. 19.

⁷⁷ Ίσως ακόμη και κατά τη βυζαντινή περίοδο, βλ. Καλλιόπη Φλώρου, *ό.π.*, σελ 22: «Η ύπαρξη δύο προγενέστερων στρωμάτων ζωγραφικής στη βάση της κόγχης, κάτω από τις τοιχογραφίες του 1615, έτος που αναγράφεται στην κτητορική επιγραφή, υποδηλώνει ότι το αρχικό κτίσμα είναι προγενέστερο του 17^ο αιώνα. Οι μεγάλες διαστάσεις της κόγχης σε συνδυασμό με τα δύο προγενέστερα στρώματα διακόσμου θα μπορούσαν να υποδηλώνουν ακόμα και βυζαντινή φάση...».

Αγίου Αθανασίου χρονολογείται από το 1613, ενώ η ορεινή μονή του Αγίου Δημητρίου (η επονομαζόμενη Βαλέτσικο) από το 1668⁷⁸.

Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί πως ο ναός της Παναγίας (Κοιμήσεως της Θεοτόκου), που χρησιμοποιήθηκε ως μητροπολιτικός ναός κατά τη περίοδο που η έδρα της μητρόπολης Ελασσόνας και Δομενίκου είχε μεταφερθεί στην Τσαριτσάνη (μετά το 1650) κατασκευάστηκε, με βάση δύο εντοιχισμένες κτητορικές χρονολογίες φτιαγμένες από κεραμίδια, το έτος 1749. Ωστόσο, στην παρακείμενη πλατεία της ομώνυμης συνοικίας υπάρχει πέτρινη βρύση, η κτητορική επιγραφή της οποίας αναφέρει πως στις 15 Αυγούστου του έτους 1700 έγινε η βρύση της Παναγίας [+ ΕΤΟΥΣ ΑΨ: ΑΥΓΟΥΣΟΥ ΙΕ. ΕΓΗΝΕΝ Ι ΒΡΙΣΙ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙ(ΑC)]. Επομένως, η ύπαρξη του ναού της Παναγίας στον ίδιο ή παρακείμενο χώρο πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά σε προγενέστερο χρόνο, στη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα ή και νωρίτερα⁷⁹. Μετά την πρόσφατη (2019) δημοσίευση του οθωμανικού φορολογικού κατάστιχου του έτους 1506 (βλ. παραπάνω) ήρθε στο φως ένα άλλο στοιχείο, που τοποθετεί την κατασκευή του ναού αυτού ακόμη νωρίτερα μέσα στο χρόνο, τουλάχιστον τον 15^ο αιώνα: στη απογραφή της Τσαριτσάνης αναφέρεται η συνοικία της Παναγίας, που σημαίνει πως ήδη το 1506 υφίστατο ομώνυμος ναός και μάλιστα ενοριακός, κείμενος στην περιοχή που από την παράδοση τοποθετείται ο αρχικός οικιστικός πυρήνας της κωμόπολης, στην ίδια ή σε παρακείμενη θέση με τον σημερινό.

Ένας ακόμη ναός, κτισμένος εντός του αστικού ιστού αλλά που σήμερα απουσιάζει εντελώς από τη συλλογική μνήμη των κατοίκων, φαίνεται να υφίστατο στην κωμόπολη κατά την ίδια περίοδο: σε πηγές του τέλους του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα γίνονται πυκνές αναφορές στην παλιά (ξερόλιθη) εκκλησία της Αγίας Βαρβάρας, της οποίας η κατασκευή ίσως ανάγεται στην προ του 18^{ου} αιώνα περίοδο, καθώς στα τέλη του 18^{ου} αιώνα είχε ήδη ερειπωθεί⁸⁰.

⁷⁸ Καλλιόπη Φλώρου, *ό.π.*, σελ 19-20.

⁷⁹ Θωμάς Μπούμπας, «Η Βρύσης της Παναγίας της Τσαριτσάνης και η Επιγραφή της (1700)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 68 (2015), σελ. 225-232.

⁸⁰ Ευάγγελος Σκουβαράς, *ό.π.*, σελ.159 : «έναν μπαχτζέ με σκάμνια εις την Αγίαν Βαρβάραν» (1825) και σελ. 443: «τον μπαχτζέν με σικάμνια όστις είναι εις το μέρος της αγίας βαρβάρας μισόν ποταμού», «ένα αμπέλι και αυτό εις το μέρος της αγίας βαρβάρας» (1842), Κώστας Λάμπας - Ρόδη Σταμούλη (επιμ.), *Αλληλογραφία*, τ.1, σελ. 275: «οκτώ χιλιάδες γρόσια αφημένα ... και δια ένα σπιτάλιον εις την αγίαν Βαρβάραν» (1793), σελ.14: «η ξηρόλιθος εκκλησία της Αγίας Βαρβάρας» (επιστολή υπ' αριθμ.11 Αλληλογραφίας,, ο Κύριλλος Πισιδίας προς τον Κωνσταντίνο Οικονόμο, 1803). Η Αγία Βαρβάρα δεν συγκαταλέγεται στους 5 γνωστούς ναούς που λειτουργούσαν το 1803, όπως προκύπτει από τα συμφραζόμενα της επιστολής («...να διαβαστεί εις τας πέντε εκκλησίας...»). Εξάλλου, στην επιστολή γίνεται λόγος για «ξηρόλοιθον χαλαντρόν» και για την πρόθεση τής εκ

Κεφάλαιο Τρίτο

Γη, φορολογία και εξουσία (17^{ος}-19^{ος} αι.)

Σε πρόσφατα δημοσιευθείσα μελέτη⁸¹ ήλθαν στο φως στοιχεία, που σκιαγραφούν το νομικό και φορολογικό καθεστώς του οικισμού στα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Τα νέα τεκμήρια αναδεικνύουν και τα προβλήματα της υπαγωγής του οικισμού σε κάποιον από τους υφιστάμενους φοροδιοικητικούς μηχανισμούς της περιόδου. Από τη μαρτυρία του Εβλιγιά Τσελεμπί γνωρίζαμε ότι η πόλη της Ελασσόνας, την οποία επισκέφθηκε στη δεκαετία του 1660, ανήκε στα χάσια, τα οποία κατείχε η νόμιμη μητέρα του σουλτάνου και είχαν το προνόμιο συγκεκριμένων φοροαπαλλαγών⁸². Σύμφωνα με την ιστορικό Fatma Öncel, με βάση τα οθωμανικά αρχεία του Πρωθυπουργικού Μεγάρου στην Κωνσταντινούπολη, ο καζάς της Ελασσόνας κατά την περίοδο 1790-1825 υπαγόταν καταρχήν στον *malikane-mukata*, δηλαδή στους ισόβιους έγγειους φόρους της εκμισθωμένης γης, της Εσμά Σουλτάνας⁸³. Επρόκειτο για τμήμα της ακίνητης περιουσίας του *İstanbul Bahçekapusu Valide Sultan Camii Evkafı*, ενός βακουφίου που συμπεριλαμβανόταν μεταξύ των βακουφίων του ειδικού ταμείου *Haremeyen-i Şerifen*⁸⁴. Σε μία κάπως ιδιόρρυθμη σχέση μεταξύ γης, φορολογίας και εξουσίας, στον *malikane-mukata* της Εσμά Σουλτάνας συνυπήρχαν διάφορες διευθετήσεις, όπως τα βακούφια, η δημόσια γη της σουλτάνας και τα τσιφλίκια, ενώ σε σχέση με την κτηματική πολιτική, παλαιότερες μορφές εκμίσθωσης συνυπήρχαν με νέες, όπως οι ισόβιες έγγειες μισθώσεις⁸⁵.

Η Τσαριτσάνη αποτελεί ένα παράδειγμα στο οποίο διαγράφονται ανάγλυφα οι περίπλοκες ή και ασαφείς μορφές του φοροδιοικητικού μηχανισμού της περιόδου εκείνης. Σε απόσπασμα του βιβλίου εξόδων του έτους 1783, που περιέχει κατάλογο των οικισμών της περιοχής,

θεμελίων ανακατασκευής της, το οποίο σημαίνει πως στα τέλη του 18^{ου} αιώνα η εκκλησία ήταν ήδη ερειπωμένη. Ο ναός δεν ανακατασκευάστηκε έκτοτε και η ακριβής του θέση δεν έχει προσδιοριστεί.

⁸¹ Fatma Öncel, "Land, Tax and Power in the Ottoman Provinces: The Malikane-Mukataa of Esma Sultan in Alasonya (c. 1780–1825)." *Turkish Historical Review*, 8.1 (2017), σελ.54-74. και σε ελληνική μετάφραση στο Fatma Öncel (μετ. Βασιλίας Ευ. Αργυρούλης) «Οι ισόβιοι έγγειοι φόροι της εκμισθωμένης γης (μαλικιανέ-μουκατά) της Εσμά σουλτάνας στην Ελασσόνα (c. 1780-1825)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 76 (2019), σελ. 289-308.

⁸² Fatma Öncel, «Οι ισόβιοι έγγειοι φόροι...» *ό.π.* σελ 292.

⁸³ Πρόκειται μάλλον για την Esma Sultan (17 Ιουλίου 1778 - 4 Ιουνίου 1848), κόρη του σουλτάνου Αμπντούλ Χαμίτ Α΄ και αδελφή των Σουλτάνων Μουσταφά Δ΄ και Μαχμούτ Β΄.

⁸⁴ *στο ίδιο*, σελ. 293.

⁸⁵ *στο ίδιο*, σελ. 294.

αναφερόμενη ως Kiliseli, βρίσκεται στη στήλη των χωριών υπό σουλτανική κυριαρχία. Η κατηγορία αυτή πιθανότατα, αφορούσε σε χωριά τα οποία είχαν δοθεί στα μέλη της οικογένειας του σουλτάνου ως ένα *has dirlik* (χάσι), το οποίο ήταν μία κατηγορία του τιμαριωτικού συστήματος. Τα χωριά αυτά μπορούσαν να θεωρηθούν ως «ελεύθερα» και όχι ως χωριά τσιφλίκια⁸⁶. Η Τσαριτσάνη, ωστόσο, αναφέρεται σε τρεις ακόμη περιπτώσεις, που μπορεί να θεωρηθεί πως αφορούν σε τρεις διαφορετικές περιόδους στη ζωή του χωριού⁸⁷. Οι περιπτώσεις αυτές περιγράφονται πολύ αναλυτικά από τη συγγραφέα της μελέτης:

Στην πρώτη περίπτωση, χρονολογημένη το 1794 (1209), γίνεται αναφορά στα *havâss-ı mukataât* του χωριού Κιλισελί, στην πόλη Ελασσόνα της περιφέρειας των Τρικάλων, η οποία ανήκε⁸⁸ στην αρμοδιότητα της Εσμά σουλτάνας και στην περιουσία του βακουφίου της μητέρας του σουλτάνου, το οποίο βρισκόταν κοντά στο *Bahçekapusu* της Κωνσταντινούπολης. Εδώ ο όρος *havâss* (πληθυντικός του *has*) μπορεί να έχει μία από τις εξής δυο σημασίες: διακεκριμένοι άνθρωποι (μονάρχες ή κατέχοντες την εξουσία) ή οι ιδιωτικές περιοχές των μοναρχών (δηλαδή το είδος του τιμαρίου που ανήκε σε μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας). Αν υιοθετήσουμε την πρώτη σημασία, αυτό σημαίνει ότι το Κιλισελί (Τσαριτσάνη) ανήκε στον σουλτανικό μουκατά της Εσμά σουλτάνας ή στο βακούφι της μητέρας του σουλτάνου. Αν όμως υιοθετήσουμε την δεύτερη σημασία του *has*, τότε θα πρόκειται για μία εξαιρετική περίπτωση. Αναφέρεται στην ύπαρξη βακουφίων και κρατικής γης ταυτόχρονα στο ίδιο χωριό. Μολονότι φαίνεται εξαιρετική, η δεύτερη αυτή σημασία μάλλον είναι η σωστή. Μπορεί να θεωρηθεί ως ένδειξη του ασαφούς νομικού συστήματος το οποίο αφορούσε στη γη που ανήκε στην οικογένεια του σουλτάνου. Σε μία τέτοια περίπτωση θα μπορούσαν, πράγματι, να είναι ασαφή τα όρια μεταξύ του κράτους, των βακουφίων και της οικογένειας του σουλτάνου.

Η δεύτερη περίπτωση, στην οποία γίνεται αναφορά στο Κιλισελί (Τσαριτσάνη), χρονολογείται το 1789 (1203) και αφορά σε μερικές οικογένειες χωρικών, οι οποίες μετανάστευσαν από το τιμαριωτικό χωριό Κοκκινοπηλός στο Κιλισελί, το χωριό του μουκατά της Εσμά σουλτάνας. Ο προηγούμενος σπαχής τους εξακολούθησε να ζητάει

⁸⁶ στο ίδιο, σελ. 294.

⁸⁷ στο ίδιο, σελ. 296.

⁸⁸ Με βάση την πρωτότυπη έκδοση του άρθρου στην αγγλική γλώσσα, φαίνεται πως η φράση «η οποία ανήκε» (“which was under”) αναφέρεται στα *havâss-ı mukataât*: “In the first case, dated 1794 (1209), the reference is to the havass mukataat of the village of Kiliseli, at the town of Alasonya in district of Tirhala, which was under Esmâ Sultan’s responsibility and among the (property of the) vakif of the Valide Sultan Mosque near Bahçekapusu in Istanbul.” βλ. Fatma Öncel, “Land, Tax and Power in the Ottoman Provinces: The Malikane-Mukataa of Esmâ Sultan in Alasonya (c. 1780–1825).” *Turkish Historical Review*, 8.1 (2017), σελ. 61.

τον φόρο αποζημίωσης *cift bozan* (τα χρήματα για την ακύρωση της μίσθωσης) και τον φόρο *ispenc* (φόρος των χριστιανών για την κατανάλωση χοιρινού κρέατος) τους οποίους ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν οι χωρικοί των τιμαρίων. Το αίτημα των χωρικών αυτών, να μην καταβάλουν αυτόν τον φόρο, έγινε δεκτό διότι δεν ζούσαν πλέον σε ένα τιμαριωτικό χωριό.

Η τελευταία περίπτωση χρονολογείται το 1796 (1210). Σύμφωνα με τη διακήρυξη του *kethuda* (αντιπροσώπου) της Εσμά σουλτάνας, 4 χωριά της Ελασσόνας (Βάτος, Κερασιά, Κιλισελί και Καραντερέ) συμπεριλήφθηκαν στον μουκατά της. Ωστόσο, μερικοί πρώην κάτοχοι φέουδων και τιμαρίων, από γειτονικούς καζάδες, διεκδικούσαν δικαιώματα στα χωριά αυτά και καταδίωκαν τους κατοίκους τους. Ο βοηθός του μεγάλου βεζίρη, ανήμπορος να ανταποκριθεί στις διεκδικήσεις αυτές, ζήτησε από τον υπεύθυνο τήρησης των δεφτεριών (*defterdar*) τους καταλόγους γαιοκτησίας των χωριών, επιδιώκοντας να πληροφορηθεί συγκεκριμένα για τα μερίδια των διάφορων ειδών εκμίσθωσης.

Το παράδειγμα του χωριού Κιλισελί δείχνει ότι κατά τη δεκαετία του 1790 υπήρχε μία διαμάχη μεταξύ των πρώην τιμαριούχων και των κατόχων μουκατάδων. Μία σειρά χωριών, συμπεριλαμβανομένης και της Τσαριτσάνης (Κιλισελί), ίσως να αποτελούσαν υπολείμματα ή ακόμη μέρος του τιμαριωτικού συστήματος κατά την περίοδο αυτή. Ίσως, επίσης, είναι και μία ένδειξη της αντίστασης των τιμαριούχων ή ακόμη και της άγνοιάς τους ότι δεν τους ανήκαν πλέον τα τιμάρια τους⁸⁹.

Η υπαγωγή της Τσαριτσάνης στο Σουλτανικό βακούφι και πιθανότατα και στο «χας εφκαφή» του μουκατά της μητέρας του σουλτάνου, που αναφέρεται στην πρώτη περίπτωση της παραπάνω έρευνας, επιβεβαιώνεται από σωζόμενο ιδιοκτησιακό τίτλο (ταπί) της Μονής του Αγίου Δημητρίου (Βαλέτσικο) που χρονολογείται από το 1719 και βρίσκεται στο Αρχείο της Μονής που φυλάσσεται στην Οικονομείο Σχολή - Γυμνάσιο Τσαριτσάνης). Το συγκεκριμένο τεκμήριο, το οποίο είναι το αρχαιότερο σωζόμενο ιδιοκτησιακό έγγραφο της μονής, παρέχει πολύτιμες πληροφορίες για το νομικό και φοροδιοικητικό καθεστώς της Τσαριτσάνης στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, καθώς περιγράφει το νομικό και φοροδιοικητικό πλαίσιο εντός του οποίου αναπτύχθηκε η τοπική οικονομία, φτάνοντας στην κορύφωση της στα τέλη του 18^{ου} αιώνα.

Στο έγγραφο αναφέρεται ότι η μονή βρίσκεται εντός των συνόρων ενός σουλτανικού βακουφίου, δηλαδή ενός σουλτανικού κτήματος, που ήταν αφιερωμένο και τα έσοδά του ήταν αφιερωμένα διά το έτος 1131 (1719) στο τζαμί και στο Μαυσωλείο, τα οποία η βαλιδέ σουλτάνα ανήγειρε στον Τζαντέ (λεωφόρο) της Κωνσταντινουπόλεως, στη συνοικία Κουμ-

⁸⁹ Fatma Öncel , «Οι ισόβιοι έγγειοι φόροι...», σελ. 296 και εξ.

Καπού, στην περιοχή της Προποντίδα, και πως και η Τσαριτσάνη αποτελούσε ένα από τα χωριά του σουλτανικού αυτού βακουφίου⁹⁰. Το ακριβές κείμενο της μετάφρασης του νόμιμου τίτλου κατοχής (ταπί, *tapu*), έχει ως εξής:

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΑΠΙΟΥ

Ο καλόγηρος παπά Άνθιμος, ο οποίος άνευ άδειας Σουλτανικής κατείχε γαίας εντός των συνόρων του Σουλτανικού βακουφίου, εις εκ των Μοναχών της Μονής Βαλέτσκου, ήτις είναι από το «Χάς Εφκάφη»⁹¹ του Μουκαταά (κατ'αποκοπή εκμίσθωση των κρατικών γεωπροσόδων) ο οποίος διά το τρέχον έτος 1131 είναι υπό την εκμίσθωσίν μας και ό όποιος Μουκαταάς είναι Βακφή του Τζαμίου και τον Μουσωλείον, τα όποια ή μακαρίτις βαλιδέ Σουλτάνα (η νόμιμη μητέρα του σουλτάνου) έχει ανεγείρει εις τον Τζαντέ Κωνσταντινουπόλεως πλησίον του Κουμκαπή, επειδή απεβίωσε και τα υπό της κατοχήν του πολλά ολίγα χωράφια κατά τον Βασιλικόν Νόμον, απέκτησαν δικαίωμα Ταπίου, ο παπά Σταμάτης και λοιποί κάτοικοι του χωρίου Κελησαλή, το οποίον είναι από τα χωρία του Σουλτανικού βακουφίου, εξήτησαν να λάβωσι επ'ονοματί των το ταπίον του αποθανόντος παπα Άνθιμου. Συμφώνως όθεν τω βασιλικώ νόμω ελήφθη από αυτούς το Ρεσμί ταπί, και επειδή χρειάζεται να έχωσιν εις χείρας την άδειαν του Σπαχή⁹², εδόθη εις αυτούς το παρόν ταπίον ίνα κατέχωσιν εις το εξής ανενοχλήτως και ίνα δίδωσι κατ'έτος το νόμιμον δέκατον και να μην τους ενοχλεί κανείς. Έτος 1131 (1719)⁹³.

Φαίνεται πάντως πως οι διεκδικήσεις των τιμαριούχων στις κτηματικές περιοχές των οικισμών του Βάτου (εντός της οποίας είναι χτισμένο το Βαλέτσικο) και της Κερασιάς, οι οποίες αναφέρονται στην τρίτη περίπτωση της παραπάνω έρευνας, δεν έπαψαν να απαιτούνται σε όλη τη διάρκεια του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα. Αναφέρονται τουλάχιστον δύο περιπτώσεις, μια το 1760 και μία το 1838, στις οποίες οι μοναχοί της Μονής ζήτησαν την έκδοση φερμανιού για την κατοχύρωση των δικαιωμάτων τους⁹⁴, ενώ μια πολύχρονη (1874-1884) δικαστική διαμάχη με οικογένεια μουσουλμάνων από το γειτονικό χωριό Καρατζόλι

⁹⁰ Θωμάς Μπούμπας, «Το αρχαιότερο ιδιοκτησιακό έγγραφο της Μονής του Αγ. Δημητρίου της Τσαριτσάνης», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 54 (2008), σελ. 296.

⁹¹ Κατά τον Κώστα Καμπουρίδη, περιοχή η οποία αρχικά ήταν χάσι και μετά έγινε βακούφι – βλ. Θωμάς Μπούμπας, *ό.π.*, σελ. 297, υποσημ. 13.

⁹² Ο τιμαριούχος/σπαχής ήταν αρμόδιος για την έκδοση του ταπίου που αποτελούσε τον τίτλο του κατόχου-επικαρπωτή της γης, βλ. Δ.Κ. Τσοποτός, *ό.π.*, σελ 115.

⁹³ Θωμάς Μπούμπας, *ό.π.*, σελ. 297-298.

⁹⁴ Βασίλης Σπανός, «Δύο φερμάνια για την Μονή του Αγ. Δημητρίου (Βαλέτσικο) της Τσαριτσάνης (1760, 1838)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 73 (2018), σελ. 57-61.

(σημερινό Αργυροπούλι) του Τυρνάβου οδήγησε στην οικονομική αφαίμαξη και την ευρύτερη παρακμή του μοναστηριού⁹⁵. Εξάλλου, θα μπορούσαμε να συσχετίσουμε την αναφερόμενη καταδίωξη των κατοίκων των οικισμών του μουκατά της Εσμά Σουλτάνας από τους πρώην τιμαριούχους με την παράδοση που διασώζει ο Β.Ζαχίδης σχετικά με για την εγκατάλειψη του οικισμού της Κερασιάς λόγω των πιέσεων και εκβιασμών των μπουλουκμπασήδων (βλ. σελ.22 της παρούσας εργασίας).

Ο 18^{ος} και το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα βρίσκουν την Τσαριτσάνη ενταγμένη στο μοντέλο οικονομίας που κυριάρχησε στο ανατολικό τμήμα της Θεσσαλίας την περίοδο εκείνη, με κύρια χαρακτηριστικά την έκρηξη της βιοτεχνικής ή «πρωτοβιομηχανικής» παραγωγής υφασμάτων και την αντίστοιχη ανάπτυξη των δικτύων εμπορίας των προϊόντων αυτών. Οι πολιτικές και νομικές προϋποθέσεις που επέτρεψαν τη δημιουργία και την επέκταση αυτού του τύπου οικονομίας μπορούν να συνοψιστούν στα εξής: σε αντίθεση με τις πεδινές περιοχές, όπου συναντούμε χωριά-τσιφλίκια (επίμορτες καλλιέργειες), και την δυτική Θεσσαλία, όπου κυριαρχεί η νομαδική κτηνοτροφία, η ορεινή και ημιορεινή ανατολική Θεσσαλία κατοικείται από «ελεύθερους» μικροϊδιοκτήτες γης⁹⁶. Η υπαγωγή των περιοχών αυτών στο νομικό καθεστώς των βακουφίων των αυτοκρατορικών ιδρυμάτων (*enkaf*) τούς παρείχε μια προνομιακή και ασφαλή θέση, με αποτέλεσμα να ευνοηθεί η ανάπτυξη των κοινοτικών θεσμών και να ενισχυθεί ο πολιτικός συγκεντρωτισμός, που επέτρεψε, με τη σειρά του, τη διασύνδεση των κοινοτήτων ακόμη και με τα κέντρα λήψης αποφάσεων (πολιτικά και εκκλησιαστικά) στην Κωνσταντινούπολη⁹⁷. Η άποψη αυτή τεκμηριώνεται και σε χειρόγραφο του Γρηγορίου Κωνσταντά, χρονολογούμενο στο 1838, όπου αναφέρεται πως η Τσαριτσάνη «κατά τα πολιτικά υποτελεί εις την Ελασσόνα, η οποία είναι βοεβονδαλίκι προστατευόμενον από την Σουλτάναν ως η Μακρυνίτζα και τα υπ' αυτήν χωρία τής Μαγνησίας τα καλούμενα βακούφια», ενώ η Ελασσόνα είναι «πόλις πρωτεύουσα

⁹⁵ βλ. σχετικά: Γιώργος Μπλάντας, «Δικαστικές διαμάχες της Μονής του Αγίου Δημητρίου (Βαλέτσικο) της Τσαριτσάνης (1874-1884)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ.71 (2017), σελ. 65-76, και Γιώργος Μπαλής, «Ένα έγγραφο ζητείας υπέρ της Μονής του Αγίου Δημητρίου (Βαλέτσικο) της Τσαριτσάνης (1875)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 73 (2018), σελ. 95-96.

⁹⁶Fatma Öncel, *ό.π.*, σελ. 292.

⁹⁷Socrates D. Petmezas, "Patterns of Protoindustrialization in the Ottoman Empire: The Case of Eastern Thessaly, ca. 1750-1860." *Journal of European Economic History*, 19.3 (1990), σελ. 583. Περισσότερα για το «πρωτοβιομηχανικό» οικονομικό μοντέλο της Ανατολικής Θεσσαλίας αναπτύσσονται στο επόμενο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

των πέριξ χωρίων, τα όποια είναι βακούφια ως τα της Μακρυνίτζας προστατευόμενα από την Σουλτάναν αδελφήν του Σουλτάνου, και διοικούμενα υπό τίνος Βουβόνδα...»⁹⁸.

⁹⁸ Γιώργος Θωμάς, *Η Ανέκδοτη Χωρογραφία Της Ανατολικής Θεσσαλίας Από Το Γρηγόριο Κωνσταντά - Ένα χειρόγραφο του 1838*, Βόλος 1991, σελ. 20-22., βλ. αναλυτικότερα και στο τελευταίο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

Κεφάλαιο Τέταρτο

18ος αιώνας: Αστικές Δομές και Οικονομία

Ο 18^{ος} αιώνας θα αποτελέσει για την Τσαριτσάνη την περίοδο της μέγιστης οικονομικής και πληθυσμιακής της διεύρυνσης. Ευρισκόμενη κοντά σε έναν βυζαντινό χριστιανικό κέντρο που αποδυναμώνεται σταδιακά (Δομένικο) και δίπλα σε μια διοικητική πρωτεύουσα που βαθμιαία έχει αποβάλει τον χριστιανικό της χαρακτήρα και έχει ήδη αποκτήσει όψη οθωμανική (Ελασσόνα), η Τσαριτσάνη θα αποτελέσει το επίκεντρο της οικονομικής, θρησκευτικής και πνευματικής ζωής των χριστιανών της περιοχής για τους τελευταίους δύο αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας, αναπτύσσοντας λειτουργίες που προσιδιάζουν σε μια πόλη, καθώς εντοπίζονται σε αυτή τα ανάλογα χαρακτηριστικά και δομές: ως διοικητικό, οικονομικό και πνευματικό κέντρο αποκλειστικά των χριστιανών της περιοχής διαθέτει τη δική της αγορά, είναι έδρα της Μητρόπολης και φιλοξενεί την Ελληνική Σχολή, ενώ η γειτονική Ελασσόνα λειτουργεί ως παράλληλο εμπορικό κέντρο, είναι έδρα της οθωμανικής διοίκησης και των στρατιωτικών δυνάμεων, και φιλοξενεί μουσουλμανικά θρησκευτικά ιδρύματα και σχολεία. Επίσης, ο πληθυσμός της Τσαριτσάνης χαρακτηρίζεται από επαγγελματική διαφοροποίηση και εξειδίκευση, καθώς ένα μέρος των κατοίκων ασχολείται με τον δευτερογενή τομέα (εργαστήρια, τεχνίτες, πάροχοι υπηρεσιών) και όχι με τις συνήθεις αγροτοκτηνοτροφικές εργασίες. Τέλος, συναντούμε διακριτή κοινωνική διαστρωμάτωση, ισχυρή παρουσία των ανώτερων κοινωνικών τάξεων (εκκλησιαστική ιεραρχία, «Άρχοντες»), έντονη πληθυσμιακή πυκνότητα (καταμετρώνται μέχρι και 1000 σπίτια), καθώς και ύπαρξη οχυρωματικών έργων (πύργοι-πυργόσπιτα), χωρίς ωστόσο την μόνιμη παρουσία στρατιωτικών δυνάμεων, οι οποίες σταθμεύανε στη γειτονική Ελασσόνα.

α) Τα τοπόσημα της ευμάρειας

Μια σειρά από κτίσματα που ανεγέρθηκαν στη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα αντανακλούν, πέρα από την αυτονόητη οικονομική ευμάρεια, τις πνευματικές διεργασίες και την έντονη θρησκευτικότητα του πληθυσμού, ενώ ταυτόχρονα αποτελούν εκδήλωση της χαλάρωσης των δεσμών που τη συνέδεαν με την περιφερειακή οθωμανική εξουσία. Μέρος των οικοδομημάτων αυτών επιβιώνει μέχρι και σήμερα, αποτελώντας κάποια από τα χαρακτηριστικά τοπόσημα του οικισμού.

Η οικονομική ευρωστία των κατοίκων σε συνδυασμό με την αύξηση του πληθυσμού και τον παρεπόμενο πολλαπλασιασμό του εκκλησιάσματος οδήγησε σε ανακαινίσεις και επεκτάσεις των υφιστάμενων ναών, ενώ ανεγέρθηκαν νέοι: του Αγίου Παντελεήμονα (1702), της Αγίας Παρασκευής (1745), που κάηκε το 1944 από τους Γερμανούς, και της Παναγίας (1747, η οποία κάηκε το 1818, ξαναχτίστηκε το 1820 και καταστράφηκε ξανά από πυρκαγιά το 1986)⁹⁹.

Η οικοδόμηση ογκωδών σπιτιών και επαύλεων, που έδωσαν στον οικισμό την χαρακτηριστική όψη στην οποία αναφέρονται οι περιηγητές και γεωγράφοι του 19^{ου} αιώνα, συνοδεύτηκε από τη δημιουργία ενός υπόγειου δικτύου λαγουμιών (κρυψάνες) και στοών, που εξασφάλιζαν την προστασία ή διαφυγή του πληθυσμού (και των αγαθών) σε περίπτωση επιδρομής ληστών και ατάκτων. Στο πλέγμα των αμυντικών κατασκευών εξέχουσα θέση κατέχουν τρία οχυρωμένα κτίρια, πύργοι ή πυργόσπιτα, που ανεγέρθηκαν τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα και προφανή σκοπό είχαν την προστασία των ιδιοκτητών αλλά και του ευρύτερου πληθυσμού από τις ληστρικές επιδρομές που προκαλούσε η ευρωστία της κωμόπολης. Εκτός από την πρακτική σημασία τους σε περίπτωση πραγματικού κινδύνου, τέτοια οικοδομήματα λειτουργούσαν αποτρεπτικά, ως τοπόσημα ισχύος που αποθάρρυναν, όπως φαίνεται, τους επίδοξους επιδρομείς¹⁰⁰.

Το πυργόσπιτο του Ραματά ή Σταβάρα ανεγέρθηκε το έτος 1779, σύμφωνα με κτητορική χρονολογία σχηματισμένη με κεραμίδια τοποθετημένα κάθετα μέσα στην τοιχοποιία. Μέρος του σωζόταν μέχρι και τις αρχές του 21^{ου} αιώνα, οπότε και κατέρρευσε ολοκληρωτικά¹⁰¹. Ο και σήμερα σωζόμενος Πύργος του Μάμτζιου ανεγέρθηκε το 1770 (ή το 1774 κατά τον Βέλκο, σύμφωνα με ενεπίγραφη πλάκα που καταστράφηκε το 1986 στην πυρκαγιά του ναού Κοιμήσεως της Θεοτόκου και ανέφερε: «εκτίσθη το φρούριο Μάμτζιου από Ζουπανιώτες εν έτει 1774». Ανήκε στην κατηγορία της «κούλας», που συναντάται τόσο σε χριστιανικούς όσο και σε τουρκικούς οικισμούς¹⁰². Αυτού του τύπου τα οχυρωμένα κτίρια παρείχαν προσωρινό καταφύγιο σε περίπτωση επίθεσης ληστών, για λίγες ώρες ή για μία-δύο μέρες, μέχρι να φτάσουν τα οθωμανικά αποσπάσματα καταδίωξης των ληστών. Αντίστοιχη κατασκευή

⁹⁹ Καλλιόπη Φλώρου, *ό. π.*, σελ. 20.

¹⁰⁰ Αργ. Πετρονώτης- Π. Τσολάκης, «Ο πύργος του Μάμτζιου στη γειτονική Τσαριτσάνη», *Ο Ολυμπος στους Αιώνες – Πρακτικά Ζ' Συνεδρίου*, έκδοση Πολιτιστικού Οργανισμού Δήμου Ελασσόνας, 1994, σελ. 101.

¹⁰¹ Πάνος Τσολάκης, «Ο πύργος του Μάμτζιου στην Τσαριτσάνη», στο *Τσαριτσάνη, Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων: 150 χρόνια από την κοίμησή του (1857-2007) : πρακτικά συνεδρίου, Τσαριτσάνη 21-23 Σεπτεμβρίου 2007*, Έκδοση της Αδελφότητας των εν Αθήναις Τσαριτσανιωτών, Αθήνα 2016, σελ. 485-491.

¹⁰² στο ίδιο. Σύμφωνα με την περιγραφή του Εβλιγιά Τσελεμπί, και στην Ελασσόνα του 17^{ου} αιώνα υπήρχαν πυργόσπιτα, για τον φόβο των ληστών.

αποτέλεσε και ο πύργος Κουρμαζάχου, ο μικρότερος των τριών σε μέγεθος, ο οποίος βρίσκεται σε ερειπειώδη κατάσταση και πιθανόν ανεγέρθηκε μετά το 1740¹⁰³.

Σε αυτό το ακμάζον περιβάλλον διοικητικής αυτοτέλειας και πληθυσμιακής μεγέθυνσης αναπτύχθηκε ο ιδιαίτερος τύπος οικονομίας που συναντάται στις ακμάζουσες ορεινές και ημιορεινές κοινότητες της Ανατολικής Θεσσαλίας κατά την ύστερη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας.

β) Οικονομική Ανάπτυξη: η επέκταση της αγοράς

Ήδη από τον 16^ο αιώνα, όπως καταδεικνύουν οι πρόσφατα δημοσιευμένες φορολογικές απογραφές των οθωμανικών αρχών, η οικονομία του οικισμού φαίνεται ότι ήταν μικτή, συνδυάζοντας τη γεωργία με τη μεταποίηση (βιοτεχνία υφασμάτων), και είχε ως επακόλουθο την έξαρση, την περίοδο εκείνη, των εκκλησιαστικών τεχνών, αποτελώντας μέρος ενός γενικότερου φαινομένου ανάπτυξης της οικονομίας και της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, το οποίο παρατηρείται σε όλη την Κεντρική Ελλάδα¹⁰⁴. Σταδιακά στην Τσαριτσάνη καταγράφεται μια πρώιμη λειτουργία αγοράς και μεταποίησης, όπως μαρτυρούν τα επαγγέλματα των Τσαριτσανιωτών του 17^{ου} αιώνα που προαναφέρθηκαν: μουτάφτης (σχοινοποιός), (μ)πικτσακτής (μαχαιροποιός), σερτζής (μικροπωλητής), ταμπάκης (βυρσοδέψης), τομαράς (έμπορος δερμάτων), τζαρουχάς (κατασκευαστής τσαρουχιών), (δ)τραγάτης (αγροφύλακας), χαλκεύς-χαλκιάς (σιδηρουργός)¹⁰⁵. Κατά τον 18^ο αιώνα, η ειδίκευση και ενασχόληση των χριστιανών κατοίκων με βιοτεχνικά παραγωγικά έργα (καλλιέργεια και παραγωγή νημάτων και μεταξιού) την κατατάσσει, κατά μία άποψη, στην κατηγορία των *μονοτεχνικών χωριών* που ειδικεύονται στην παραγωγή ενός μόνο προϊόντος ή την προσφορά μιας μόνο υπηρεσίας. Αυτού του είδους η δραστηριότητα αποτέλεσε τη σημαντικότερη εκδοχή δημιουργίας παραγωγικού χώρου στους κόλπους της ελληνικής εθνότητας και αποτελεί το αντίβαρο στη δυσπρόσιτη για τους χριστιανούς πόλη της Οθωμανικής κυριαρχίας¹⁰⁶. Τέτοιου είδους οικισμοί, του ορεινού, κυρίως, χώρου, αλλά και πεδινόι, όπως η Νάουσα, η Κοζάνη ή το Άργος, που βρέθηκαν χωρίς πολυάριθμο τουρκικό

¹⁰³ στο ίδιο.

¹⁰⁴ Σταυρούλα Σδρόλια, «Η περιοχή της Ελασσόνας τον 16ο αιώνα...», σελ. 19.

¹⁰⁵ Κώστας Σπανός, «Οι ελασσονίτικοι οικισμοί στην πρόθεση 84 της Μ. Σπαρμού (1633-1674)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ.60 (2011), σελ. 289- 304, Καλλιόπη Φλώρου, *ό.π.*, σελ. 17-18.

¹⁰⁶ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Ο οικονομικός χώρος των Ελλήνων στα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας» στο *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου: ιστορικά μελετήματα*, Αθήνα 2003, σελ. 41.

πληθυσμό ή έντονη διοικητική παρουσία, προσέλκυσαν κατοίκους οι οποίοι απασχολήθηκαν στην παραγωγή βιοτεχνικών προϊόντων και με μια διαδικασία που σχετίζεται με τη βιοτεχνική τους ειδίκευση κατάφεραν να συγκροτήσουν αστικούς πυρήνες, ένα είδος παραγωγικού μικρόκοσμου που τείνει να λειτουργήσει σαν πόλη¹⁰⁷.

Στις όχθες του χειμάρρου που διασχίζει το κέντρο της Τσαριτσάνης βρισκόταν η αγορά (*παζάρι*). Στοιχεία και περιγραφή κάποιων από τα καταστήματα και εργαστήρια που βρίσκονταν εκεί το 1788 εντοπίζουμε στον Κώδικα της Μονής της Παναγίας Ολυμπιώτισσας της Ελασσόνα, καθώς, όπως μας πληροφορεί ο ηγούμενος Άνθιμος Ολυμπιώτης, η μονή διέθετε στην Τσαριτσάνη ως μετόχι ένα «*σιμιτζικόν*» (εργαστήριο κατασκευής κουλουριών), ένα «*κερχανά*» (εργαστήριο επεξεργασίας βαμβακιού) και «*έτερα εργαστήρια*» με οντάδες, καθώς και «*ταπακαρείον*» (βυρσοδεψείο), «*όπου είναι εις την Ποταμίαν*» «*παραπάνω από τα γεφύρια*»¹⁰⁸. Ο Β. Σκουβαράς, στο έργο του *Ολυμπιώτισσα* δημοσίευσε διάφορα έγγραφα της μονής στα οποία συναντούμε αναφορές για την αγορά της Τσαριτσάνης κατά τον 18^ο αιώνα, καθώς η μονή φρόντισε να αγοράσει στην «γειτονική εμπορικότετη κωμόπολη» προσοδοφόρα ακίνητα. Έτσι, την 20^η Φεβρουαρίου 1749 ο ηγούμενος Διονύσιος αγόρασε έναντι 500 ασλανίων την οικία και τον φούρνο του Ντάσιου Σιμιτζή. Στον χώρο αυτό προσέθεσε και άλλα εργαστήρια, καθώς και δωμάτια, μεταβάλλοντάς τον σε μετόχι της Ολυμπιώτισσας εντός της Τσαριτσάνης. Το 1788 ο ηγούμενος Άνθιμος Ολυμπιώτης κατεδάφισε το σιμιτζικό που είχαν στην Τσαριτσάνη («*αρχείον ον, δια του συναθροισθέντας ντερπεντέρηδες*») και στη θέση του έχτισε τρία εργαστήρια και δωμάτια στον επάνω όροφο για να διαμένουν οι μοναχοί όταν βρισκόταν για υποθέσεις στην Τσαριτσάνη. Πρόσθεσε μάλιστα και στάβλο για τα ζώα¹⁰⁹.

Σε περιόδους σιτοδείας ή εν γένει ακρίβειας λόγω φυσικών καταστροφών, η αγορά της Τσαριτσάνης λειτουργούσε ως σημείο αναφοράς των τιμών των προϊόντων για τις γύρω περιοχές, τουλάχιστον μεταξύ των χριστιανικών πληθυσμών. Σε μία ενθύμηση της Μονής Παλαιοκαρυάς της περιοχής Δεσκάτης σχετική με την ακρίβεια που προκάλεσε το 1792 επιδημία πανώλης σε Λάρισα, Τρίκαλα, Ελασσόνα, Γρεβενά και Κατερίνη, καταγράφεται η τιμή του βασικού προϊόντος αγροτικής μεταποίησης, όπως αυτή διαμορφώθηκε στην

¹⁰⁷ στο ίδιο, σελ 42.

¹⁰⁸ Γρηγόρης Βέλκος, *Ο αρχαιότερος κώδικας της Μονής Παναγίας Ολυμπιώτισσας Ελασσόνας*, έκδοση της Ι. Μ. Παναγίας Ολυμπιώτισσας, Ελασσόνα 1994, σελ. 82, Ευάγγελος Σκουβαράς, *ό.π.*, σελ. 106-107,127,468,551.

¹⁰⁹ Ευάγγελος Σκουβαράς, *ό.π.*, σελ. 127,468.

Τσαριτσάνη: «Η οκά το αλεύρι 13 παράδες εις την Τζαριτζάνη»¹¹⁰. Η λειτουργία «αλευράδικων» στην Τσαριτσάνη της εποχής μαρτυρείται και από άλλα έγγραφα της περιόδου¹¹¹. Ανάλογες ενθυμήσεις γραμμένες στα περιθώρια των ιερών βιβλίων των ναών της ίδιας της Τσαριτσάνης μας πληροφορούν για τις διακυμάνσεις των τιμών των ειδών πρώτης ανάγκης, όπως αυτές διαμορφώνονταν στην τοπική αγορά, εντάσσοντάς την στο δίκτυο των μεγαλύτερων αγορών της Θεσσαλίας: «1740 Έγηνε ακρήβεια εδώ εις την Τζαριτζάνη εις Τούρναβον και Λάρισα κούστιζε το ψωμί 30-38 παράδες η οκά»¹¹².

Δύο έγγραφα που σώζονται στο Αρχείο Οικονόμου στο ΕΛΙΑ και αφορούν στην πώληση μιας ενορίας διαδοχικά στον Κυριακάκη Οικονόμο, πατέρα του Κωνσταντίνου, το 1780, και, μετά τον θάνατό του, στον ίδιο τον Κωνσταντίνο Οικονόμο, το 1800¹¹³, μας δίνουν μια ζωντανή εικόνα της οικονομικής δραστηριότητας της κωμόπολης, μέσα από τα καταγραφόμενα ακίνητα αλλά τα επαγγελματικής προέλευσης επώνυμα των ενοριτών. Η ενορία, που μάλλον βρισκόταν στο κεντρικότερο σημείο της πόλης¹¹⁴, είχε το 1800 33 εργαστήρια, ευρισκόμενα τα περισσότερα στο «παζάρι» και στου «Καλύβα το πηγάδι»¹¹⁵, πιθανόν κοντά σε κάποια όχθη του χειμάρρου που χωρίζει τον οικισμό στα δύο. Στην καταγραφή του 1780 αναφέρονται 18 μόνο εργαστήρια, από τα οποία εξαφανίζονται το 1800 ένα «αμπατζικόν» και ένα «παπουτζικόν»¹¹⁶ και στη θέση τους εμφανίζονται πλήθος άλλα: ένα «υψηλόν κορδιλάτικον» που ανήκε στη Μονή Ολυμπιώτισσας, αλευράδικα, δύο μπαρμπέρικα, δύο ραπτάδικα, ένα γουναράδικο, ένα χασάπικο, ένα σαμαράδικο, και «τα οκτώ νεόκτιστα εργαστήρια» του Δήμου Στατήρη, μελλοντικού πεθερού του Κωνσταντίνου Οικονόμου, που η κατασκευή τους μάλλον είχε ολοκληρωθεί το 1799. Άλλα εργαστήρια που

¹¹⁰ Δ.Λουκόπουλος, «Από ένα κώδικα διαλυμένου μοναστηριού του Ολύμπου», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, 1936, σελ.127 .

¹¹¹ βλ. ενδεικτικά το πωλητήριο έγγραφο της ενορίας της Τσαριτσάνης στον Κ.Οικονόμο το 1800, Κώστας Λάππας- Ρόδη Σταμούλη (επιμ.), *ό.π.*, σελ. 251.

¹¹² Βάσος Καλογιάννης, «Τσαριτσάνη. Η ιστορική πατρίδα του Κωνσταντίνου Οικονόμου εξ Οικονόμων», Λάρισα 1965, σελ. 39, Γιάννης Αδάμου, *ό.π.*, σελ.33.

¹¹³ Κώστας Λάππας - Ρόδη Σταμούλη (επιμ.), *ό.π.*, σελ. 251.

¹¹⁴ στο ίδιο, σελ. 385.

¹¹⁵ στο ίδιο, σελ. 386.

¹¹⁶ Τα οποία φαίνεται πως δεν κατασκεύαζαν υποδήματα καλής ποιότητας, τουλάχιστον σε σχέση με τα υποδήματα που μπορούσε κάποιος να αγοράσει στην αγορά της Λάρισας, όπως μας πληροφορεί επιστολή του Κ.Ζαχαρόπουλου –Νοσημάχου προς τον Κ.Κούμα στις 23/12/1798, με την οποία του ζητά να του στείλει ένα ζευγάρι παπούτσια από τη Λάρισα: «παρακαλώ δια να μοι στείλη (...) μιαν ζυγήν μεστοπάπουτζα πολιτικά από τα πλέον ευγενή και ωραία. Εδώ φθιάνουσι από εκείνα όπου φορούσιν οι γεωργοί. Όταν αναγκάζομαι να παρακαλώ δια τους πόδας οι οποίοι είναι το ατιμώτερον των μελών, η βάση όμως και το στήριγμα όλου του σώματος», βλ. Ιωάννης Οικονόμου - Λαρισσαίος, *Επιστολαί διαφόρων...* , σελ.51, αρ. επιστ. 33.

αναφέρονται είναι ένα «μπαστιαρικών», ένα «ψωματικών», ένα «καταρτζίδικον», ένα «χαλκιάδικον», ένα «σαρατζικόν», ένα «μπακαλικόν» ένα «σεμετζίδικον» καθώς και τα τρία εργαστήρια «του Μολυτσοφαγωμένου»¹¹⁷, των οποίων το αντικείμενο δεν προσδιορίζεται. Η σημαντική αύξηση του αριθμού των εργαστηρίων μέσα σε μία μόλις εικοσαετία (1780-1800) είναι ενδεικτική της οικονομικής ανάπτυξης και των αστικών λειτουργιών της κωμόπολης στα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Από τα εργαστήρια αυτά, τα περισσότερα σχετίζονται με την παροχή καθημερινών υπηρεσιών και την πώληση μεταποιημένων προϊόντων, ενώ λιγότερα είναι βιοτεχνικά και αφορούν στη βαφή νημάτων και την υφαντουργική, που αποτελούσαν την κύρια παραγωγική δραστηριότητα του οικισμού την εποχή εκείνη: καταγράφονται ένα μπογιατζίδικο και ένα «τζικρικτίδικον» ή «τζικριτζικόν» το 1780 και το 1800 και ένα «αμπατζικόν» το 1780. Επίσης, και στις δύο καταγραφές συναντούμε εντός της ενορίας έναν «κερχανά» (εργαστήριο βαφής νημάτων). Ασφαλώς θα υπήρχαν και άλλα σε άλλες ενορίες ή οικοτεχνίες εντός των σπιτιών¹¹⁸. Ο ίδιος ο Οικονόμος, απαριθμώντας την πατρική του περιουσία αναφέρεται στην ύπαρξη ενός διώροφου σπιτιού με κήπο και ευρύχωρη αυλή που επικοινωνούσε «δια μεσαύλου θυρίδος και προς άλλην οικίαν, εν η ήτο ποτέ το εργοστάσιον των πολλών ημών υφαντικών εργαστηρίων», δύο βαφείων στα οποία επιστατούσε ένας έμπειρος τεχνίτης κ.α.¹¹⁹.

Για τους κερχανάδες ειδικότερα γνωρίζουμε πως βρίσκονταν κατά κύριο λόγο περιφερειακά πολεοδομικού ιστού, στις παρυφές της κωμόπολης. Ένας κερχανάς στην Τσαριτσάνη είχε αξία 3.000 γροσίων, όπως μας πληροφορεί ένα έγγραφο αγοράς του 1804, ενώ ένα σπίτι κοστολογούνταν ακριβώς στη μισή αξία, δηλαδή 1500 γρόσια.¹²⁰ Την ίδια εποχή, ο μισθός του σχολάρχη ανερχόταν στα 700-800 γρόσια ετησίως, όπως θα αναπτυχθεί στην οικεία ενότητα, και του κοινοτικού γιατρού στα 840 ασλάνια ετησίως¹²¹.

Στα επώνυμα που καταγράφονται στα πωλητήρια έγγραφα, τα περισσότερα των οποίων είναι επαγγελματικής προέλευσης, συναντούμε έναν «παπουτζή», έναν «κεραμιδά», έναν

¹¹⁷ Επώνυμο που σημαίνει «σαρακοφαγωμένος», προφανώς από τη σλαβική λέξη, molica=σαράκι.

¹¹⁸ Κώστας Λάμπας - Ρόδη Σταμούλη (επιμ.), *ό.π.*, σελ. 386.

¹¹⁹ Στο αδημοσίευτο έγγραφο του «Σύντομον Υπόμνημα», βλ. Κώστας Λάμπας - Ρόδη Σταμούλη (επιμ.), *ό.π.*, σελ. κγ'. Στο ίδιο έγγραφο υπάρχουν αρκετές πληροφορίες για τα εργαστήρια στην Τσαριτσάνη την εποχή αυτή, βλ. *στο ίδιο*, σελ. 386.

¹²⁰ *στο ίδιο*, σελ. 258-260.

¹²¹ Βασιλική Νοτοπούλου, *Ο Κοζανίτης ιατροφιλόσοφος Γεώργιος Σακελλάριος (1767-1838): ο βίος, το έργο και η συμβολή του στην εξέλιξη της ιατρικής κατά την εποχή του νεοελληνικού διαφωτισμού με βάση τα ανέκδοτα αυτόγραφα του*, Διδακτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή- Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας-Τομέας Ιστορίας Νεότερων χρόνων, Ιωάννινα 2011, σελ. 69.

«χρυσοχόο» («χρυσοχόου»), έναν «χαλατζή» και έναν «σαπουνά». Ένα μεγάλο μέρος των επαγγελμάτων, όμως, σχετίζεται πια με την βιοτεχνική δραστηριότητα της υφαντικής και της βαφής νημάτων: μπογιατζής, κοκκινάς, μπασματζής, αλατζατζής, υφαντής κ.α.¹²². Η σύγκριση με τα επαγγέλματα που καταγράφονται στις προθέσεις της Μονής Σπαρμού κατά τη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα είναι ενδεικτική της διαφοροποίησης των επαγγελματικών δραστηριοτήτων της Τσαριτσάνης κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, με την εμφάνιση μεγάλου αριθμού επαγγελματιών αυτής της κατηγορίας. Επίσης, στον κατάλογο των αφιερωτών των εκπαιδευτηρίων της Τσαριτσάνης της περιόδου 1779-1786 συναντούμε επώνυμα επαγγελματικής προέλευσης που σχετίζονται με την βαφική τέχνη και την υφαντουργία: Χατζη-βαγγέλης Νηματάς, Νικόλαος Κοκκινάς, Χατζη-Δανιήλ Κοκκινάς, στους οποίους πρέπει να προστεθούν και οι Ρουφειδές ράπτει¹²³. Η αγορά της Τσαριτσάνης φαίνεται πως δεν έχασε τη σημασία της καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, μέχρι και την ενσωμάτωση της περιοχής στο ελληνικό κράτος, οπότε άρχισε να υπερσκελίζεται σταδιακά από την αγορά της γειτονικής Ελασσόνας. Από ενθυμήσεις των ιερών ναών της πληροφορούμαστε πως πλήθος εργαστηρίων, καθώς και «τα χάνια του Αλή Πασά» κήκαν από πυρκαγιές κατά τα έτη 1859 και 1867¹²⁴. Σε μία καταστροφική υπερχειλίση του χειμάρρου «Ξεριάς» το 1883, που ήταν συνέπεια της αποψίλωσης της βλάστησης των υπερκείμενων του οικισμού λόφων, αναφέρεται πως καταστράφηκε η συνοικία «Χαλκαριά» στην αριστερή όχθη του ποταμού (απέναντι από τη σημερινή θέση της αγοράς) και ειδικότερα 20 οικίες, υποδηματοποιεία, βυρσοδεψία, παντοπωλεία, σιδηρουργεία, στοιβακτήρια βάμβακος¹²⁵. Μετά την πλημμύρα του 1883 ανεγέρθηκε νέα αγορά και κάθε Πέμπτη γινόταν εβδομαδιαία αγορά με χοντρικό εμπόριο που προσέλκυε τους κατοίκους της γύρω περιοχής, ενώ στα τέλη του 19^{ου} αιώνα μνημονεύεται και η λειτουργία ετήσιας εμποροπανηγυρης που λάμβανε χώρα την Μεγάλη Εβδομάδα¹²⁶.

¹²² Κώστας Λάππας - Ρόδη Σταμούλη (επιμ.), *ό.π.*, σελ. 251, 386.

¹²³ Ευάγγελος Τσακνάκης, «Αφιερωτές και αφιερώματα στα εκπαιδευτήρια της Τσαριτσάνης (1779-1856)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ.75, 2019, σελ. 118.

¹²⁴ Γιάννης Αδάμου (επιμ.), *ό.π.*, σελ. 331 και 335.

¹²⁵ Βασίλης Ζαχίδης, *ό.π.*, σελ.17-18.

¹²⁶ Βασίλης Ζαχίδης, *ό.π.*, σελ.19.

γ) Κοινοτικοί θεσμοί: η απόδοση της δικαιοσύνης

Στο πλαίσιο των κοινοτικών θεσμών λειτουργούσε στην κωμόπολη κοινοτικό δικαστήριο. Έχει δημοσιευθεί μία απόφασή του με ημερομηνία 6.6.1842¹²⁷: το δικαστήριο συγκροτείται από δημογέροντες της κοινότητας, «προκαθημένου» του Μητροπολίτη Ελασσόνας, ο οποίος επικυρώνει το «γνήσιον και αξιόπιστον των υπογραφών». Ως αντικείμενο έχει αστικού χαρακτήρα αξιώσεις, και ειδικότερα την διεκδίκηση, από την πλευρά των δύο τέκνων του Κωνσταντίνου Οικονόμου, του κληρονομικού μεριδίου τής ήδη αποβιώσασας μητέρας τους έναντι των συγγενών τους, που ζούσαν στην Τσαριτσάνη, και συγκεκριμένα το μερίδιο ενός τσιφλικιού, του χωριού Τσερνίλο (σημερινό Αγιονέρι Ελασσόνας), που είχε αγοράσει ο παππούς τους το 1795. Οι ενάγοντες, που τότε κατοικούσαν στην Αθήνα, παρέστησαν στο δικαστήριο δια αντιπροσώπου («επιτρόπου»). Η υπόθεση έκλεισε συμβιβαστικά, με την αναγνώριση των δικαιωμάτων των εναγόντων από την πλευρά των εναγομένων και με την παραίτηση των πρώτων από την «κινηθείσαν καταζήτησιν». Το δικαστήριο, το οποίο προφανώς ακολουθούσε κανόνες εθιμικού δικαίου, αρκέστηκε στο να καταγράψει τις εκατέρωθεν απόψεις στην απόφασή του και να την παραδώσει, μαζί με τα αποδεικτικά έγγραφα, στον «επίτροπο» των εναγόντων, «ίνα έχει το κύρος και την ισχύν εν παντί τόπω και κριτηρίω δικαιοσύνης», αναγνωρίζοντας έτσι προφανώς το δικαιοδοτικό προβάδισμα για την επίλυση εμπράγματων και περιουσιακών διαφορών στα δημόσια οθωμανικά δικαστήρια. Από την απόφαση εξάγονται και δυο άλλα χρήσιμα συμπεράσματα για το κοινοτικό δίκαιο της εποχής: αφενός ότι οι χριστιανοί κάτοικοι της Τσαριτσάνης είχαν στην κατοχή τους, στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, ακόμη και χωριά-τσιφλίκια, όπως το επίδικο Τσερνίλο, αφετέρου ότι οι γυναίκες, ακόμη και οι νυμφευμένες, κληρονομούσαν στο όνομά τους την πατρική ή μητρική περιουσία, όπως συνέβη με τη σύζυγο και κουνιάδα (γυναϊκαδελφή) του Κωνσταντίνου Οικονόμου ή με την κόρη του, που κληρονόμησε την περιουσία της μητέρας της. Ως προς τον θεσμό της κοινοτικής δικαιοσύνης στην Τσαριτσάνη, αυτός αναγόταν σε εποχές πολύ παλιότερες της δεκαετίας του 1840, όπως προκύπτει από την πανηγυρική διατύπωση στο διατακτικό της απόφασης: «Τούτων απάντων βεβαιωθέντων εις το κατά την αρχαιοτάτην συνήθειαν δημόσιον της ειρηνένης πολεως τσαριτσάνης, εγένετο εν αυτώ το παρόν μαρτυρικόν...». Εξάλλου, στην δημοσιευθείσα «Αλληλογραφία» των Συντροφιών της Τσαριτσάνης¹²⁸

¹²⁷ βλ. Κώστας Σπανός, «Η οικογένεια...»

¹²⁸ Βάσος Καλογιάννης, *ό.π.*, σελ.71 και 72, έγγραφα με αριθμούς 32 και 33.

διασώζεται το συμφωνητικό («Κομπριμισιακό») των μελών μιας συντροφιάς, του 1834, με το οποίο ορίζονται τρίτα πρόσωπα της κωμόπολης ως «κριτές» για την εκκαθάριση των διαφορών που προέκυψαν μεταξύ τους από τη λειτουργία της συντροφιάς: πρόκειται, θα λέγαμε, για ένα είδος υπαγωγής της διαφοράς σε «διαιτησία» για την εξωδικαστική της επίλυση, θεσμός που προφανώς θα είχε εισαχθεί στην τοπική οικονομική ζωή μέσω της δραστηριότητας των εμπόρων της κωμόπολης στην Κεντρική Ευρώπη κατά τις προηγούμενες δεκαετίες.

δ) Αστικές λειτουργίες: η προσπάθεια ανέγερσης νοσοκομείου

Οι νεωτερικές τάσεις και ανάπτυξη αστικών και λειτουργιών στην κωμόπολη κατά την περίοδο της ακμής της, στα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, κορυφώνονται με τις προσπάθειες για ανέγερση Νοσοκομείου. Η πρωτοβουλία της ανέγερσης ανήκε στον Τσαριτσανιώτη Μητροπολίτη Πισιδίας Κύριλλο, ο οποίος διέθεσε ένα σημαντικό ποσό (2.500 γρόσια) για τη συντήρηση και λειτουργία του νοσοκομείου, όταν και εφόσον αυτό ανεγειρόταν με έξοδα της κοινότητας. Η όλη προσπάθεια καταγράφεται με αρκετές λεπτομέρειες στην αλληλογραφία μεταξύ του Κύριλλου και του Κωνσταντίνου Οικονόμου ή άλλων τοπικών και εκκλησιαστικών παραγόντων¹²⁹ με αποστολέα ή αποδέκτη τον Κύριλλο Πισιδίας: ήδη από το 1793 ο Κύριλλος είχε κοινοποιήσει την πρόθεση κληροδοσίας χρημάτων για τον συγκεκριμένο σκοπό στον πατέρα του Κωνσταντίνου Οικονόμου Κυριάκο, κάτι που φαίνεται πως ευαισθητοποίησε και άλλου συμπολίτες να πράξουν αναλόγως, όπως η προσφορά 2.000 γροσίων σε διαθήκη του 1795 «εις το σπετάλι όπου μέλει δια να οικοδομηθεί»¹³⁰. Το 1803 ο Κωνσταντίνος Οικονόμος ταξίδεψε στην Αττάλεια και παρέλαβε ένα σημαντικό χρηματικό ποσό από τα χέρια του Κύριλλου ως δωρεά, ένα μεγάλο μέρος του οποίου προοριζόταν για την λειτουργία της Ελληνικής Σχολής και του ανεγερθησόμενου νοσοκομείου. Η αφήγηση του ταξιδιού αυτού αποτελεί το περιεχόμενο ενός κειμένου που κατέγραψε ο Κωνσταντίνος Οικονόμος τον Σεπτέμβριο του 1803 στον Κώδικα της Ελληνικής Σχολής, σε αρχαιοπρεπή γλώσσα, με τίτλο «Αφηγηματική Προδιοίκησις»¹³¹. Το νοσοκομείο, για το οποίο χρησιμοποιούνται οι όροι «σπιτάλι» και «ξενοδοχείον» στην αλληλογραφία (αλλά «Νοσοκομείο» στην «Αφηγηματική Προδιοίκηση»), θα ακολουθούσε

¹²⁹ βλ. τις με αριθμ.3 (1802),11(1803),16,17,20 (1804), 22, 23, 25, 26 (1805), 29,30 (1806), 51 (1808), 89 (1811) επιστολές της «Αλληλογραφίας» του Κων/νου Οικονόμου και τα αντίστοιχα σχόλια.

¹³⁰ Κώστας Λάππας - Ρόδη Σταμούλη (επιμ.), *ό.π.*, σελ. 275.

¹³¹ για το κείμενο της «Προδιοίκησις» βλ. Κώστας Λάππας - Ρόδη Σταμούλη (επιμ.), *ό.π.*, σελ.254-258.

τον παραδοσιακό, βυζαντινό τύπο του ξενώνα «δια τους καχεκτούντας», φτωχούς ασθενείς και οδοιπόρους, εντασσόμενο στο πλαίσιο της κοινωνικής πολιτικής της Εκκλησίας¹³². Η προσπάθεια αυτή πάντως δεν τελεσφόρησε, καθώς ουδέποτε η κοινότητα ξεκίνησε την ανέγερση του κτιρίου. Συγκεκριμένοι λόγοι για την υπαναχώρηση των αρχών από την υλοποίηση του έργου δεν κατονομάζονται στην σχετική αλληλογραφία, τουλάχιστον μέχρι το 1811, οπότε γίνεται για τελευταία φορά λόγος για το κληροδότημα του Κύριλλου. Γίνεται κάποια αόριστη αναφορά σε έλλειψη χρημάτων και σε εμπόδια που δεν κατονομάζονται αλλά καθιστούν το εγχείρημα δύσκολο κι επικίνδυνο (ήδη στην «Αφηγηματική Προδιοίκηση» του 1803). Επίσης, ευθύνη για τη συνεχή αναβολή της ανέγερσης έχουν «αι καιρικά ανωμαλίας όπου εξ αμαρτιών μας σωρηδόν ήρχησαν να καταπλακώνουν τους τόπους τούτους»¹³³. Ίσως υπονοείται η διοίκηση του Αλή Πασά, οι εκβιασμοί των τοπικών αρχόντων, η υποτίμηση του νομίσματος ή η παρακμή της βιοτεχνίας, με δεδομένο ότι μια τέτοια κατασκευή αφενός θα απαιτούσε μεγάλη δαπάνη εκ μέρους της κοινότητας, αφετέρου θα κινδύνευε να εκληφθεί ως ένδειξη ευμάρειας¹³⁴. Ίσως πάλι οι ανάγκες τις οποίες ένα τέτοιο ίδρυμα θα κάλυπτε δεν ήταν τόσο πιεστικές για την τοπική κοινωνία ή δεν υπήρχε ανάλογη κοινωνική συνειδητοποίηση¹³⁵. Δεδομένου ότι ούτε στα Αμπελάκια ούτε άλλου στον θεσσαλικό χώρο λειτουργούσε την περίοδο εκείνη νοσοκομείο¹³⁶, ίσως οι κάτοικοι αρκούσαν στην ύπαρξη κοινοτικών γιατρών (όπως ο Γεώργιος Σακελλάριος και ο «Νοσημάχος») ή και ιδιωτών. Όταν, το 1868, ο Σοφοκλής Οικονόμος αλληλογραφούσε με τους Τσαριτσανιώτες για την υλοποίηση ανάλογου έργου, που προέβλεψε στη διαθήκη του ο πατέρας του Κωνσταντίνος Οικονόμος, εκείνοι επικαλέστηκαν τις ίδιες δύσκολες συνθήκες που επικρατούσαν στις αρχές του αιώνα, «και μάλιστα ότε η Τσαριτσανή ήνθει και ήκμαζε και πρωτεύουσα κωμόπολις της Θεσσαλίας εθεωρείτο και υπήρχεν» για να υποστηρίξουν το αδύνατο του εγχειρήματος: «αδύνατον ήδη ανεγερθήναι και διατηρηθήναι εν Τσαριτσανή Νοσοκομείον»¹³⁷.

¹³² στο ίδιο, σελ. 276-277.

¹³³ στο ίδιο, σελ. 284-285, βλ. υποσημείωση με κείμενο επιστολής.

¹³⁴ στο ίδιο, σελ. 284-285.

¹³⁵ στο ίδιο, σελ. 301.

¹³⁶ Δημήτριος Καραμπερόπουλος, «Προσπάθειες ανέγερσης νοσοκομείου στην Τσαριτσανή (τέλη 18ου - αρχές 19ου αι.)», *Παρνασσός*, ΜΔ', Αθήνα 2002, σελ. 300.

¹³⁷ Κώστας Λάππας - Ρόδη Σταμούλη (επιμ.), *ό.π.*, σελ. 301-303.

ε) Το «πρωτοβιομηχανικό» μοντέλο: γενικά χαρακτηριστικά

Η ανάπτυξη των αστικών δομών και λειτουργιών στην κωμόπολη αποτελεί αντανάκλαση των υλικών όρων με τους οποίους συγκροτήθηκε η οικονομική ζωή σε ολόκληρη την Ανατολική Θεσσαλία από τα μέσα του 17^{ου} μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Η περίπτωση της Τσαριτσάνης δεν είναι ξεχωριστή αλλά πρέπει να ιδωθεί ως μέρος του ευρύτερου μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης που κυριαρχούσε στις τότε ακμάζουσες κωμοπόλεις της περιοχής, όπως τα Αμπελάκια, η Ραψάνη, η Αγιά και τα χωριά του Πηλίου. Η ομοιότητες και αναλογίες στην οικονομική και κοινωνική συγκρότηση των κοινωνιών αυτών μας επιτρέπει να εξάγουμε με σχετική ασφάλεια συμπεράσματα για την οικονομική λειτουργία της κωμόπολης, επισημαίνοντας, όπου είναι δυνατόν, τις όποιες ιδιαιτερότητες τη διαφοροποιούσαν από τα υπόλοιπα μέλη του δικτύου των εμπορικών θεσσαλικών κωμοπόλεων. Οι οικονομική διεύρυνση των παραπάνω περιοχών κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο ήταν τέτοια που μπορεί να γίνει λόγος για ένα «πρωτοβιομηχανικό» μοντέλο οικονομίας στην Ανατολική Θεσσαλία, στο οποίο διακρίνονται τα εξής χαρακτηριστικά:

1) Στα μέσα του 18^{ου} αιώνα σημειώνεται άνοδος των τοπικών αγροτικών βιομηχανιών ως απάντηση στην αυξανόμενη ζήτηση για υφάσματα, νήματα και ρούχα σε διατοπικές και μακρινές αγορές της Ανατολής, σε μια εποχή αυξανόμενων περιορισμών και ακαμψίας των στατικών ή και παρηκμασμένων αστικών βιομηχανιών, όπου κυριαρχούσαν οι συντεχνίες¹³⁸. Σε αντίθεση με τα μεγάλα αστικά κέντρα, οι αγροτικές βιομηχανίες της Ανατολικής Θεσσαλίας από το 1750 μέχρι το τέλος των Ναπολεόντειων Πολέμων έδειξαν αξιοσημείωτη ροπή προς την ανάπτυξη. Χωρίς να πρωτοπορούν από την άποψη των προϊόντων ή των τεχνικών, καθώς μιμήθηκαν το τρόπο παραγωγής (προϊόντα, τεχνικές) των μεγάλων αστικών κέντρων της Ανατολής, και χωρίς να ανακαλύπτουν νέες αγορές, ανταποκρίθηκαν θετικά στην αυξανόμενη ζήτηση για βαμμένα βαμβακερά στην Κεντρική Ευρώπη και για νήματα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όντας απαλλαγμένες από τους συντεχνιακούς περιορισμούς και το επιδεινούμενο επιχειρηματικό κλίμα των αστικών βιομηχανικών κέντρων¹³⁹.

2) Η θεσσαλική ύπαιθρος μπορεί καταρχήν να διακριθεί σε δύο ομογενοποιημένες ζώνες, στην αγροτική των πεδινών περιοχών και στην οικοτεχνική των ορεινών-ημιορεινών¹⁴⁰. Ειδικότερα, η ανατολική ορεινή ή ημιορεινή Θεσσαλία τον 18^ο αιώνα κατοικείται από εδραίους αγροτικούς πληθυσμούς χριστιανών μικροϊδιοκτητών, σε αντίθεση με τη δυτική

¹³⁸ Socrates D. Petmezas, "Patterns ...", σελ.586.

¹³⁹ Socrates D. Petmezas, *ό.π.*, σελ.582-583.

¹⁴⁰ *στο ίδιο*, σελ.586.

Θεσσαλία, όπου κυριαρχούν οι ημινομάδες κτηνοτρόφοι, και την πεδιάδα, όπου οι κολίγοι - επίμορτοι καλλιεργητές κατοικούν σε τσιφλίκια -ιδιοκτησίες μουσουλμάνων γαιοκτημόνων, οι οποίοι με τη σειρά τους απαρτίζουν την κοινωνική και οικονομική ελίτ των πόλεων¹⁴¹. Αυτοί οι χριστιανοί μικροϊδιοκτήτες συγκροτούν κοινότητες με ισχυρούς αυτοδιοικητικούς θεσμούς και κυριαρχούνται από μια τάξη χριστιανών κοινοτικών αρχόντων και εμπόρων¹⁴². Οι περιοχές αυτές, σε αντίθεση με τις πεδινές περιοχές που χαρακτηρίζονταν από επισφάλεια, απολάμβαναν προνόμια και ασφάλεια καθώς ανήκαν σε αυτοκρατορικά θρησκευτικά ιδρύματα (*enkaf* -βακούφια) κι έτσι προστατεύονταν από τη διοίκηση του αυτοκρατορικού χαρεμιού, που είχε την εποπτεία αυτών των θεσμών¹⁴³. Η συνθήκη αυτή, με τη σειρά της, οδήγησε τις ανατολικές θεσσαλικές κοινότητες προς τον πολιτικό συγκεντρωτισμό, που κάποτε έτεινε και στη δημιουργία χαλαρών ομοσπονδιακών θεσμών μεταξύ των γειτονικών οικισμών¹⁴⁴ και τους έδωσε τη δυνατότητα να εξασφαλίσουν άμεση επικοινωνία με τα κέντρα εξουσίας (αυτοκρατορικά και εκκλησιαστικά) της Κωνσταντινούπολης¹⁴⁵, σε μια περίοδο αποκέντρωσης και κατακερματισμού της πολιτικής ισχύος¹⁴⁶.

3) Η εποχιακή απασχόληση των αγροτικών οικογενειών στη βιομηχανία είχε δυναμικό και επεκτατικό χαρακτήρα, επιτρέποντας μια άνευ προηγουμένου υλική και πολιτισμική ανάπτυξη των πρωτοβιομηχανικών κωμοπόλεων και χωριών. Χάρη στο επιπλέον εισόδημα των αγροτικών οικογενειών, οι ορεινοί και ημιορεινοί οικισμοί της ανατολικής Θεσσαλίας οδηγήθηκαν σε δημογραφική μεγέθυνση και υλική ευμάρεια¹⁴⁷.

4) Αναπτύχθηκαν μορφές εμπορικού ελέγχου από τους εμπόρους και διαμεσολαβητές που κυριαρχούσαν στην βιομηχανική παραγωγή. Επρόκειτο κυρίως για Χριστιανούς, καταγόμενους από ορεινούς οικισμούς και διαμένοντες σε μακρινές αστικές αγορές. Ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα των κοτζαμπάσηδων των πλουσιότερων αγροτικών κοινοτήτων, οι οποίοι έχτιζαν τα εμπορικά τους δίκτυα πάνω σε προσωπικές πελατειακές σχέσεις. Η στενή σχέση ή και ταύτιση των προεστών με τους εμπόρους, δηλαδή τη μεσαία

¹⁴¹ στο ίδιο, σελ. 577-578.

¹⁴² στο ίδιο, σελ.580.

¹⁴³ Όπως προειπώθηκε, το καθεστώς αυτό επιβεβαιώνεται, για τις περιπτώσεις της Τσαριτσάνης και του Πηλίου, από τον Γρηγόριο Κωνσταντά στη *Χωρογραφία* του 1838, βλ. Γιώργος Θωμάς, *ό.π.*, σελ. 20-22 και αναλυτικότερα στο τελευταίο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

¹⁴⁴ Όχι όμως και στην περίπτωση της Τσαριτσάνης.

¹⁴⁵ Στην Τσαριτσάνη, σχετικά παραδείγματα εντοπίζουμε στην Αλληλογραφία του Κ. Οικονόμου, ιδίως αναφορικά με την πρόσβαση που είχε ο Ιωαννίκειος Ελασσόνας στο Πατριαρχείο, ενώ και ο περιηγητής Heuzey μιλά για κάποιον Τσαριτσανιώτη που έγινε δεκτός με τιμές στην Κωνσταντινούπολη.

¹⁴⁶ Socrates D. Petmezas, *ό.π.*, σελ.583.

¹⁴⁷ στο ίδιο, σελ.586-587.

τάξη, είναι από τις ιδιαιτερότητες τού υπό εξέταση κοινωνικοοικονομικού μοντέλου¹⁴⁸. Οι κοτζαμπάσηδες διέθεταν μεσαίου μεγέθους γαιοκτησίες που τους προσέφεραν κοινωνικό κύρος αλλά όχι απαραίτητα οικονομική ισχύ, καθώς ήταν κυρίως έμποροι και χρηματοδότες¹⁴⁹. Ελέγχανε απολύτως την παραγωγή των αγροτικών (μετάξι) και βιομηχανικών αγαθών (νήματα, βαμμένα βαμβακερά) με ένα σύστημα προκαταβολών σε μετρητά και κοινοτικών οικονομικών ελέγχων¹⁵⁰.

Για την κατανόηση της λειτουργίας του οικονομικού μοντέλου που χαρακτήριζε την βιοτεχνική-πρωτοβιομηχανική παραγωγή της Τσαριτσάνης και των υπόλοιπων θεσσαλικών κωμοπόλεων την περίοδο εκείνη θα πρέπει εστιάσουμε σε ένα ακόμη ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του, αυτό της κυριαρχίας του εμπορικού έναντι του βιομηχανικού κεφαλαίου. Όπως αναφέρει ο Β. Κρεμμυδάς:

Σε αντίθεση με τη Δυτική Ευρώπη, στη Θεσσαλία του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα η λογική του βιομηχανικού κεφαλαίου δεν είχε ακόμη κυριαρχήσει, για να οργανώνει εκείνο τις αγορές, τις οικονομικές σχέσεις. Ολόκληρος ο δευτερογενής τομέας λειτουργούσε με τη λογική του εμπόρου και του εμπορικού κεφαλαίου. Δεν υπήρχε βιομηχανικό κεφάλαιο: το κεφάλαιο που επενδυόταν στη βιοτεχνία-βιομηχανία επενδυόταν με όρους εμπορίου, η επένδυση δηλαδή αποσκοπούσε στο να αποκομίσει ένα μεταποιημένο εμπόρευμα για να το πουλήσει. Η υπεραξία δεν υπολογιζόταν κατά την παραγωγική διαδικασία, δεν ήταν δηλαδή ενσωματωμένη στο κόστος παραγωγής, παρά αναμένεται από το εμπορικό κέρδος –παράγεται στην αγορά¹⁵¹.

Μέχρι το 1821 ο βιομήχανος και ο βιοτέχνης δεν είχαν αυτονομηθεί από την εμπορική ιδιότητα και την εμπορική λογική του. Και η δευτερογενής παραγωγή ήταν οργανωμένη σε εμπορικές εταιρίες και λειτουργούσε με τους ορισμούς αντίστοιχων Καταστατικών. Δεν επιτρέπεται όμως να συγκρίνουμε ελληνικές νηματουργίες με τη

¹⁴⁸ στο ίδιο, σελ. 587.

¹⁴⁹ στο ίδιο, σελ.583. Και στην περίπτωση της Τσαριτσάνης, ένας σημαντικός αριθμός προεστών ήταν έμποροι.

¹⁵⁰ στο ίδιο, σελ. 584. Στην «Αλληλογραφία των Συντροφιών της Τσαριτσάνης» που δημοσίευσε ο Β.Καλογιάννης ένα μεγάλο μέρος των εγγράφων αφορά σε τέτοιου είδους συναλλαγές και ειδικότερα σε παροχή ρευστότητας προς εμπόρους και μη από την πλευρά του προεστού Ζάχου Αλεξίου. Αλλά και ο Κωνσταντίνος Οικονόμος, που, όπως προκύπτει, διέθετε μια αξιόλογη προσωπική περιουσία προερχόμενη από τις οικογενειακές επιχειρήσεις υφαντουργίας (εργαστήρια, κίρχανάδες), υπήρξε δανειστής του πεθερού του, προεστού Δήμου Στατήρη, για αρκετά υψηλά χρηματικά ποσά. Ο πεθερός του, με τη σειρά του, είχε επενδύσει μεγάλα χρηματικά ποσά στην αγορά ή την κατασκευή εργαστηρίων και καταστημάτων στην αγορά της Τσαριτσάνης, ενώ διέθετε ως προσωπική ιδιοκτησία (τσιφλίκι) το ήμισυ του χωριού Τσερνίλο (σημερινό Αγιονέρι Ελασσόνας).

¹⁵¹ Βασίλης Κρεμμυδάς, «Η οικονομία των Ελλήνων, 50 κρίσιμα χρόνια 1770-1821» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-1871* τ.1 μέρος β': «Η οθωμανική κυριαρχία 1770-1821 - Οικονομική και Κοινωνική Οργάνωση», Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 2019, σελ. 298.

μεγάλη εργοστασιακή υφαντουργία και νηματουργία της Ευρώπης, την ώρα μάλιστα που η Βιομηχανική Επανάσταση σε αυτές πρωτοεφαρμόστηκε¹⁵².

στ) Από την οικοτεχνία στην βιοτεχνία

Η βιομηχανία νηματοβαφής, που ανθούσε ήδη πριν τα μέσα του 18ου αιώνα στις θεσσαλικές πόλεις (Λάρισα, Τύρναβος), μεταφέρθηκε από τους εξειδικευμένους τεχνίτες των πόλεων στους ορεινούς και ημιορεινούς οικισμούς της καταγωγής τους στη Βορειοανατολική Θεσσαλία (Αμπελάκια, Ραψάνη, Τσαριτσάνη, Αγιά) και αργότερα, μέσω των εμπορών αυτών των χωριών, και στη νότια Θεσσαλία (Πήλιο)¹⁵³. Την ίδια περίοδο έγινε και η εισαγωγή της ύφανσης βαμβακερών και μεταξιού στην περιοχή¹⁵⁴.

Στην Ανατολική Θεσσαλία του 18^{ου} αιώνα, η πρόσβαση στις πρώτες ύλες (μαλλί και βαμβάκι) και οι διαθεσιμότητες σε τρεχούμενο νερό και ξυλεία (για την επεξεργασία των υφασμάτων)¹⁵⁵ προστίθενται στις συνθήκες που ευνοούν την ανάπτυξη μιας βιοτεχνικής παραγωγής νήματος και υφαντών. Η διεύρυνση της ζήτησης υφαντουργικών προϊόντων που παρατηρείται σε όλο το 18^ο αιώνα έδωσε τη δυνατότητα στους παραγωγούς νήματος, υφάσματος και ενδύματος να αυξήσουν την παραγωγή τους αλλά και να τη διακινήσουν συνήθως οι ίδιοι στις τοπικές ή και στις δυτικοευρωπαϊκές αγορές. Η ήδη ανεπτυγμένη οικοτεχνία, που εξασφάλιζε την εμπειρία και την τεχνική δεξιότητα, αξιοποιείται τώρα στην παραγωγή προϊόντων ικανών να διεισδύσουν στο εμπορικό κύκλωμα. Η επεξεργασία οργανώνεται κυρίως στο εσωτερικό του νοικοκυριού, ακολουθώντας μια κατανομή της εργασίας κατά φύλο και ηλικία: οι γυναίκες και τα παιδιά γνέθουν και υφαίνουν, οι άνδρες ράβουν και μεταφέρουν ή εμπορεύονται τα προϊόντα τους¹⁵⁶. Συγκεκριμένα, παρατηρείται αυστηρός διαχωρισμός της εργασίας εντός της οικογένειας των χειροτεχνών: οι γυναίκες και τα παιδιά γνέθανε το βαμβάκι και κατασκευάζανε τα μεταξωτά νήματα, ενώ οι άνδρες υφαίνανε τα *μπουχασιά* (υφάσματα από βαμβάκι και μετάξι), το μετάξι (*φουτίλι, ιμπρισίμι*) και

¹⁵² στο ίδιο, σελ.299.

¹⁵³ Socrates D. Petmezas, *ό.π.*, σελ.589.

¹⁵⁴ στο ίδιο, σελ.590.

¹⁵⁵ Στην περίπτωση της Τσαριτσάνης αναφέρεται η εκμετάλλευση των υδάτινων πόρων της περιοχής «Βοδιανά» νοτιοδυτικά της Ελασσόνας, αλλά και η αποψίλωση από βλάστηση των υπερκείμενων του οικισμού λόφων, βλ. Βασίλης Ζαχίδης, *ό.π.*, σελ. 75 και 17-18.

¹⁵⁶ Εύη Ολυμπίτου «Τεχνικές και Επαγγέλματα – Μία εθνολογική προσέγγιση» στο «*Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-1871*» τ.1 μέρος β': «*Η οθωμανική κυριαρχία 1770-1821 - Οικονομική και Κοινωνική Οργάνωση*», Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 2019, σελ. 306.

τα μικτά υφάσματα (*αλατζάδες*)¹⁵⁷. Αυτός ο επιμερισμός εργασίας μαρτυρείται και για την περίπτωση της Τσαριτσάνης¹⁵⁸.

ζ) Η υφαντουργία

Από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα η νηματουργία και η υφαντική τείνουν να αποκτήσουν μορφή βιοτεχνίας, αν και το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής διεξαγόταν στον οικιακό χώρο. Σε ορισμένες όμως περιπτώσεις αναπτύχθηκαν οργανωμένα υφαντουργεία που διέθεταν σημαντικό εργατικό δυναμικό. Στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία φαίνεται ότι τα επαγγέλματα και οι συντεχνίες που σχετίζονταν με την υφαντουργία υπερτερούσαν συντριπτικά έναντι των άλλων. Την ίδια εποχή αναδείχθηκαν σε σημαντικά νηματουργικά κέντρα τα Αμπελάκια και ο Τύρναβος με την παραγωγή και βαφή ερυθρών βαμβακερών νημάτων με ριζάρι¹⁵⁹. Ο χρωματισμός του νήματος γινόταν συνήθως με βαφή πριν την ύφανση. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιούνταν διάφορες φυτικές ουσίες, ενώ οι τεχνικές της βαφής βασιζόνταν στην οικογενειακή ή επαγγελματική παράδοση και χαρακτηρίζονταν από εξειδικευμένες γνώσεις και εμπειρία που μεταφερόταν από γενιά σε γενιά. Απόρροια ήταν η εξειδίκευση των τεχνιτών είτε σε κάποιο στάδιο της παραγωγής είτε στην κατασκευή ενός τύπου υφάσματος ή ενδύματος¹⁶⁰. Στην Τσαριτσάνη, η προμήθεια του βαμβακιού, σύμφωνα με μια καταγραφή, γινόταν κυρίως από τους κατοίκους του χωριού Γκορτζόβαλη (σημερινό Βοτανοχώρι), «ένθα εγένετο μεγάλη παραγωγή»¹⁶¹. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του William Martin Leake, η Τσαριτσάνη προμηθευόταν κατεργασμένο βαμβάκι από την άλλη μεγάλη χριστιανική κοινότητα της περιοχής, το Δομένικο: «Οι Δομενικιώτες γνέφουν και υφαίνουν το βαμβάκι τους σε ένα τραχύ είδος από μπουχασι(ά) που το πουλάνε στους ανθρώπους της Τσαριτσάνης, οι οποίοι το βάφουν»¹⁶². Μέρος του κατεργασμένου βαμβακιού προοριζόταν για έναν ειδικό κλάδο της παραγωγής, τον κλάδο των βαμμένων βαμβακερών νημάτων, που

¹⁵⁷ Socrates D. Petmezas, *ό.π.*, σελ.588-589.

¹⁵⁸ Αδάμ Ανακατωμένος, *Τα Νέα Όρια...*, σελ.23.

¹⁵⁹ Σύμφωνα με τη μαρτυρία του William Martin Leake, το 1806 η Τσαριτσάνη παρήγαγε τόσο βαμβάκι όσο ο Τύρναβος, αλλά δεν έβαφε τόσο νήμα, βλ. W.M.Leake, *"Travels in Northern Greece*, vol. III, Λονδίνο, 1835, σελ.348.

¹⁶⁰ Εύη Ολυμπίτου, *ό.π.*, σελ 308-309.

¹⁶¹ Βασίλης Ζαχίδης, *ό.π.*, σελ. 18.

¹⁶² W. M. Leake., *Travels in Northern Greece*, Λονδίνο, 1835, vol. IV, σελ.302. Για μια αναλυτική περιγραφή των τεχνικών επεξεργασίας των υφασμάτων και την εν γένει οργάνωση της παραγωγής, βλ. Γιάννης Αδάμου, *ό.π.*, σελ. 415-428, χωρίς όμως παραπομπές σε συγκεκριμένες πηγές ή βιβλιογραφία.

εξάγονταν στις αγορές της Κεντρικής Ευρώπης, όπου χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή βαμβακερών ρούχων¹⁶³.

Η αυξανόμενη εξαγωγή βαμμένων βαμβακερών υφασμάτων στην Κεντρική Ευρώπη αποτέλεσε την κινητήρια δύναμη της πρωτοβιομηχανικής επέκτασης στην βιομηχανία βαμβακιού και μεταξίου. Σε μια περίοδο υποτίμησης του οθωμανικού νομίσματος, η αυξανόμενη κατοχή ευρωπαϊκού νομίσματος από την πλευρά των εμπόρων-εξαγωγέων, τους επέτρεψε να μετατραπούν σε σημαντικούς εμπόρους και χρηματοδότες, που ζούσαν εν μέρει στους τόπους καταγωγής και εν μέρει στα μακρινά εμπορικά κέντρα της Ευρώπης (Βιέννη, Βουδαπέστη, Λάιπτσιγκ) ή στα οικονομικά κέντρα της αυτοκρατορίας (Κων/πολη, Σμύρνη, Θεσσαλονίκη)¹⁶⁴.

η) Η σηροτροφία –μεταξουργία

Το μετάξι ήταν το εκλεκτότερο νήμα, από το οποίο γίνονταν πολυτελή υφάσματα και ενδύματα που διοχετεύονταν μέσω του εξαγωγικού εμπορίου σε μια εύπορη πελατεία. Από τον 16^ο αιώνα περιοχές ολόκληρες ειδικεύονται στην καλλιέργεια της μουριάς, την εκτροφή των μεταξοσκωλήκων και στην κατασκευή χειροποίητου μεταξωτού νήματος¹⁶⁵. Μια από τις παλαιότερες αναφορές σχετικά με την ανάπτυξη της σηροτροφίας και την παραγωγή μεταξίου στην Τσαριτσάνη συναντούμε σε έκθεση του προξένου της Βενετίας στη Θεσσαλονίκη Δ. Χοϊδά, χρονολογημένη στις 22 Μαΐου 1742: «Η Ζαγορά και τα χωριά του Ολύμπου, εξαρτώμενα από το προξενείο τούτο, περιλαμβάνει 35 χωριά. Όλα αυτά παράγουν μετάξι και η εσοδεία, οσάκις είναι καλή, φθάνει τας 50.000 χιλιάδες οκάδες. Η καλύτερα ποιότητας, που πωλείται κατά 40 και 60 άσπρα περισσότερον των άλλων, παράγεται εις τα κάτωθι χωριά: Μέγα Σωτήρα, Πουρί, Κατωχώρι, Μακρά Ράχη, Μακρυνίτσα, Τσαριτσάνη, Ραψάνη, Αμπελάκια και Τύρναβο. Η τιμή της καλύτερας ποιότητος κατά το παρελθόν έτος ήτο πιάστρες 7-8 η οκά. (...) Το 4ο σκάλωμα [σκάλα-λιμάνι] όπου φορτώνονται είναι ο Βόλος και το Λυκοστόμιον όπου επίσης ευρίσκεται το τελωνείον και το πεδεάτ»¹⁶⁶. Λίγα χρόνια αργότερα, 1755, ο προξένου της Βενετίας Κωκ συμπληρώνει «Αναφορικώς με το μετάξι των περιφερειών Ζαγοράς και Ολύμπου όπου παράγεται μεγάλη ποσότης και την

¹⁶³ Socrates D. Petmezas, *ό.π.*, σελ.589.

¹⁶⁴ στο *ίδιο*, σελ.590.

¹⁶⁵ Εύη Ολυμπίτου, *ό.π.* σελ. 310-311.

¹⁶⁶ Η αναφορά περιλαμβάνεται στο άρθρο του Μίμη Ταμπακίδη « Η σηροτροφία στη Ραψάνη τον 19ο αι.», που ανακτήθηκε από το rapsani.gr

αγοράζουν ως επί το πλείστον οι Χιώτες διά την βιομηχανίαν των μεταξωτών υφασμάτων και αποστέλλουν πολλά από αυτά κατ' έτος εις Γένοβα ως και βελούδα και άλλες μανιφακτούρες. Η τιμή της μετάξης ήτο μεγάλη εις την αγορά, συνεπεία της αυξανομένης ζήτησεως και της Γαλλικής αγοράς». ¹⁶⁷ Από τις αναφορές αυτές μαθαίνουμε πως ήδη από τις αρχές ή τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, όταν η συγκεκριμένη παραγωγή βρισκόταν ακόμη σε πρώιμο στάδιο, η Τσαριτσάνη, μαζί τους υπόλοιπους βιοτεχνικούς-πρωτοβιομηχανικούς πυρήνες της περιοχής της Λάρισας είχε αναπτύξει αξιόλογη παραγωγή μεταξιού, αλλά μόνον ως πρώτη ύλη –προκύπτει δηλαδή πως μάλλον δεν είχε αναπτυχθεί ακόμη κάποια εγχώρια βιομηχανία παραγωγής μεταξωτών ενδυμάτων. Το μετάξι αυτό ήταν ανώτερης ποιότητας και εξασφάλιζε μεγαλύτερα εισοδήματα στους παραγωγούς του. Η διακίνησή του γινόταν μέσω των υφιστάμενων θαλάσσιων εμπορικών δικτύων και ειδικότερα μέσα των λιμανιών του Βόλου και του Λυκοστομίου (στην έξοδο των Τεμπών), το οποίο είναι, μεταξύ των δύο, το πιθανότερο σημείο μεταφόρτωσης για τα προϊόντα των περιοχών του Ολύμπου και τις Όσσας. Το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής το απορροφούσε η μεταποιητική βιομηχανία μεταξωτών υφασμάτων της Χίου, τα οποία με τη σειρά τους εξάγονταν στη Γένοβα. Η παραγωγή μεταξιού φαίνεται πως ήταν μια βασική πηγή εισοδήματος για τους εναπομείναντες κατοίκους της Τσαριτσάνης κατά την επίσκεψη εκεί του David Urquhart, τον Ιούλιο του 1830 ¹⁶⁸, ενώ αναφέρεται ως μια από τις κύριες ενασχολήσεις –αν όχι η κυριότερη– των κατοίκων της Τσαριτσάνης και από τον Γρηγόριο Κωνσταντά, λίγα χρόνια αργότερα, το 1838 ¹⁶⁹. Η σηροτροφία συνέχισε να είναι η πιο ενεργής μη γεωργική απασχόληση των οικογενειών της υπαίθρου μετά την οριστική παρακμή των βιομηχανιών βαμβακιού στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Η ζώνη της σηροτροφίας κάλυπτε όλη την Ανατολική Θεσσαλία, ευρύτερα από τις οικοτεχνίες που συγκεντρώνονταν σε κωμοπόλεις ή μεγάλα χωριά όπως η Αγιά, η Ραψάνη, τα Αμπελάκια, η Τσαριτσάνη, η Μακρινίτσα, η Πορταριά, το Βλαχολίβαδο ¹⁷⁰. Φύτευση μωρεόκηπων με την προοπτική της καλλιέργειας μεταξοσκώληκα αναφέρεται στην Τσαριτσάνη ακόμη και κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα ¹⁷¹, όταν η παραγωγή είχε μειωθεί σημαντικά λόγω ασθενειών που έπληξαν την ευρύτερη περιοχή της

¹⁶⁷ Μίμης Ταμπακίδης, *στο ίδιο*.

¹⁶⁸ David Urquhart, *The Spirit of the East: Illustrated in a Journal of Travels Through Roumeli During an Eventful Period. Vol. I.* H. Colburn, 1838 σελ. 406-407

¹⁶⁹ Γιώργος Θωμάς, *ό.π.*, σελ. 22 (βλ. σχετικά και στο 8^ο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας).

¹⁷⁰ Socrates D. Petmezas, *ό.π.*, σελ. 584.

¹⁷¹ Βασίλης Ζαχίδης, *ό.π.*, σελ.61.

Νότιας Ευρώπης. Εκτεταμένη καλλιέργεια μωρεόδεντρων συναντούμε και στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα¹⁷².

θ) Το τέλος της θεσσαλικής αγροτικής βιομηχανίας

Με το τέλος των Ναπολεόντειων Πολέμων, το πρωτοβιομηχανικό σύστημα απέτυχε να αντιμετωπίσει τον ευρωπαϊκό ανταγωνισμό ή να απαντήσει στα αποσταθεροποιητικά σοκ που έκοβαν τον έναν μετά τον άλλο τους κρίκους της αλυσίδας της κάθε πρωτοβιομηχανικής ομάδας¹⁷³. Ειδικότερα, η διαδικασία της παρακμής άρχισε μετά το τέλος των Ναπολεόντειων Πολέμων και την επακόλουθη μαζική εισαγωγή βρετανικών βαμβακερών υφασμάτων στην κεντρική Ευρώπη και την οθωμανική αγορά¹⁷⁴.

Ο πρώτος βιομηχανικός κλάδος που δέχθηκε πλήγμα ήταν το γνέσιμο του βαμβακιού και το βάψιμο των νημάτων. Τα βρετανικά νήματα καθιέρωσαν νέα πρότυπα για τα βαμβακερά υφάσματα και τα χειροποίητα νήματα ήταν ταυτόχρονα ακριβότερα και όχι τόσο καλά όσο τα βρετανικά. Μέσα σε μερικά χρόνια η άλλοτε ακμάζουσα βιομηχανία εκμηδενίστηκε. Οι πλούσιοι έμποροι μετανάστευσαν στα μεγάλα αστικά κέντρα της Κεντρικής Ευρώπης και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπου μπορούσαν να συνεχίσουν τις εμπορικές τους δραστηριότητες. Οι «πρωτοβιομηχανικοί» παραγωγοί είτε στράφηκαν σε άλλες βιομηχανικές ή αγροτικές δραστηριότητες (βορειοανατολικό Πήλιο, Αγιά, Τσαριτσάνη) είτε μετανάστευσαν σε ανερχόμενα βιομηχανικά και εμπορικά κέντρα της αυτοκρατορίας. Το τελευταίο επελέγη από τους φτωχοποιημένους παραγωγούς των Αμπελακίων, της Ραψάνης και του Κάτω Ολύμπου, που μετανάστευσαν στις Σέρρες¹⁷⁵.

Αντίστοιχη, αλλά όχι τόσο μεγάλης έκτασης ύφεση παρατηρείται και στην βιοτεχνία του μεταξίου. Μετά την εισαγωγή, στα τέλη της δεκαετίας του 1830, μηχανοποιημένων μεθόδων επεξεργασίας μεταξίου στα κυριότερα εξαγωγικά λιμάνια της Μακεδονίας (Θεσσαλονίκη, Σέρρες), ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής κουκουλιών μεταφερόταν πια απευθείας για επεξεργασία από τις αγροτικές περιοχές στα εξαγωγικά λιμάνια, και ένα μεγάλο μέρος της

¹⁷² στο ίδιο, σελ. 71-72.

¹⁷³ Socrates D. Petmezas, *ό.π.*, σελ. 593.

¹⁷⁴ στο ίδιο, σελ. 594.

¹⁷⁵ στο ίδιο, σελ. 595. Μεγάλος αριθμός κατοίκων και της Τσαριτσάνης φαίνεται να μετανάστευσε την ίδια περίοδο στην περιοχή των Σερρών (Σέρρες, Νιγρίτα), γεγονός που διασώζεται στη συλλογική μνήμη των κατοίκων και προκύπτει από τη σωζόμενη αλληλογραφία της εποχής. Η μετανάστευση των κατοίκων των βιοτεχνικών χωριών του Ολύμπου στις Σέρρες μνημονεύεται από τους David Urquhart και Γρηγόριο Κωνσταντά.

προστιθέμενης αξίας αποσπώνταν έτσι από τις αγροτικές στις αστικές περιοχές, ενώ η υποτίμηση του χειροποίητου μεταξιού δυσκόλευε ακόμη περισσότερο τη συνέχιση της δραστηριότητας αυτής στις αγροτικές περιοχές. Στη Θεσσαλία, ωστόσο, η παραγωγή μεταξιού συνέχισε να γίνεται χειροκίνητα από γυναίκες στα χωριά των σηροτρόφων μέχρι τη δεκαετία του 1850, όταν η αύξηση στην τιμή των κουκουλιών υπερκέρασε την αντίσταση των τοπικών παραγωγών. Αργότερα μέσα στην ίδια δεκαετία η ασθένεια του μεταξοσκώληκα μείωσε περαιτέρω την παραγωγή μεταξιού. Τελικά, η αντίσταση των παραγωγών καθυστέρησε την εξαφάνιση των οικοτεχνιών μεταξιού και διέκοψε οποιαδήποτε βιομηχανοποίηση στηριζόταν στις εξαγωγές¹⁷⁶.

ι) Ο Συνεταιρισμός της Τσαριτσάνης: μύθος ή πραγματικότητα;

Έχει διατυπωθεί και αναπαραχθεί από διάφορους συγγραφείς, σε σημείο που να αποτελεί κοινό τόπο στην τοπική ιστοριογραφία, η άποψη ότι στην Τσαριτσάνη υπήρξε και λειτούργησε κατά το παρελθόν Συνεταιρισμός ανάλογος με αυτόν των Αμπελακίων. Πρώτος διατύπωσε την άποψη αυτή ο Γεώργιος Φιλάρετος: «Συνεργατικάί Εταιρείαι κατά το αυτό περίπου σύστημα (δηλαδή, κατά τον Μπουλανζέ, που είχαν ως βάση την ακριβή κατανομή των κερδών αναλόγως της καταβληθείσης εργασίας και του διετεθέντος κεφαλαίου από έκαστον μέλος) ανεπτύχθησαν και αλλαχού, ως εις τα 24 χωρία της Ζαγοράς του Πηλίου, εις Τύρναβον και Τσαρίτσανην, εις Φάρσαλα και εις άλλα της Θεσσαλίας μέρη...»¹⁷⁷. Ο Κων. Κουκκίδης μιλά για συνεργατικές εφαρμογές ή συντροφίες «που είχαν έργο το γνέσιμο, την ύφανσι, τα μεταξωτά ή τέλος τη βυρσοδεψία. Οι σπουδαιότερες ήσαν ιδρυμένες στις κωμοπόλεις του όρους Πηλίου: στην Ζαγορά, στην Μακρυνίτσα και στην Πορταριά και στις μικρές πόλεις Ραψάνη, Τύρναβο, Τσαρίτσαινα, Αγιά, Λάρισα, Αμπελάκια και Φάρσαλα»¹⁷⁸. Ο δημοσιογράφος Βάσος Καλογιάννης δημοσίευσε την Αλληλογραφία των Συντροφιών της Τσαριτσάνης¹⁷⁹, που αποτελούνταν από 45 επιστολές της περιόδου 1813-1845 και υποστήριξε την άποψη ότι «Η Τσαριτσάνη στάθηκε ... η δεύτερη πατρίδα, μετά τα ιστορικά

¹⁷⁶ στο ίδιο, σελ.597-598.

¹⁷⁷ Όπως παρατίθεται από τον Α.Ν. Κλήμη στο *Τι είναι και τι δεν είναι ο Συνεργατισμός/ Συνεταιρισμός.*, Εκδόσεις Συνεργασία., 1980, σελ. 80.

¹⁷⁸ Κωνσταντίνος Κουκκίδης, *Το πνεύμα του Συνεταιρισμού των νεωτέρων Ελλήνων και τα Αμπελάκια*, Αθήνα, 1948, σελ. 32, όπως παρατίθεται στο Α.Ν. Κλήμης, *ό.π.*, σελ. 82.

¹⁷⁹ Βάσος Καλογιάννης, «Οι συντροφίες της Τσαριτσάνης και η ιστορική αλληλογραφία τους», *Επιθεώρηση Τέχνης*, 85 (Αθήνα 1962) σελ.100-102, και *Τσαριτσάνη. Η ιστορική πατρίδα του Κωνσταντίνου Οικονόμου εξ Οικονόμων*, Λάρισα 1965, σελ. 55-80.

Αμπελάκια, της Συνεταιριστικής ιδέας, που ενσαρκώθηκε κι έζησε με τις περίφημες Υφαντοβαφικές «Συντροφίες» (συντεχνίες), το ιστορικό των οποίων, απ'ό,τι ξέρουμε, είναι κατά πολύ άγνωστο...»¹⁸⁰. Από τον ίδιο διατυπώνεται η άποψη πως στην Τσαριτσάνη είχαν ιδρυθεί 10 μικροί Συνεταιρισμοί, οι οποίοι είχαν πράκτορες και αντιπροσωπείες στα κυριότερα εμπορικά κέντρα της Ευρώπης και πως οι συνεταιρισμοί υπέστησαν δεινή καταστροφή και απώλεσαν τα κεφάλαιά τους όταν πτώχευσε η Τράπεζα της Βιέννης στην οποία είχαν τις καταθέσεις τους - μια άποψη που αντανακλά κατά πολύ την πορεία των συντροφιών των Αμπελακίων, αλλά, στην περίπτωση της Τσαριτσάνης, δεν τεκμηριώνεται από τις πηγές.

Την ίδια θέση υιοθετεί και ο Παναγιώτης Παπαγαρυφάλλου¹⁸¹, ο οποίος όμως προσθέτει πως, κατά την έρευνα για τη συγγραφή της μελέτης του, πλην των απόψεων του Β.Καλογιάννη και της δημοσιευθείσας από αυτόν αλληλογραφίας, «ουδαμού συναντήσαμέν τι το οποίο να αναφέρεται εις τους Συνεταιρισμούς της Τσαριτσάνης»¹⁸². Την ίδια άποψη υιοθετεί και ο Αδάμου¹⁸³ επικαλούμενος αόριστα τους Μπουλανζέ, Μπωζούρ και Χόλλαντ, χωρίς ωστόσο να τεκμηριώνει την άποψή του περί ύπαρξης συνεταιρισμού ή συνεταιρισμών ειδικότερα. Πιο πρόσφατα ο Τάκης Κουσαής¹⁸⁴ (όπως και ο Χαρίλαος Γκούτος¹⁸⁵) πιθανολογεί την ύπαρξη συνεταιρισμών στην Τσαριτσάνη επικαλούμενος την παράδοση που διασώζει ο Καλογιάννης περί ύπαρξης 10 μικρών συντροφιών¹⁸⁶ και της αναλογίας μεταξύ των συνθηκών και των όρων οργάνωσης της παραγωγής που επικρατούσαν στην Τσαριτσάνη και τα Αμπελάκια, εικάζοντας ότι «σε αμφότερες τις κόμμες οι Συντροφίες είχαν την ίδια νομική μορφή»¹⁸⁷.

¹⁸⁰ Βάσος Καλογιάννης, *Τσαριτσάνη...*, σελ 55.

¹⁸¹ Παναγιώτης Παπαγαρυφάλλου, *Η εξέλιξις των γεωργικών συνεταιρισμών εν Ελλάδι από της επαναστάσεως του 1821 μέχρι του 1940*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1973, σελ. 24-25

¹⁸² στο ίδιο, σελ. 24, υποσημ.3.

¹⁸³ Γιάννης Αδάμου, *ό.π.*, ο οποίος αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο του βιβλίου του στον Συνεταιρισμό της Τσαριτσάνης, σελ.415-428.

¹⁸⁴ Τάκης Κουσαής, «Η ιδέα του συνεταιρισμού στην Τσαριτσάνη» στο *Τσαριτσάνη, Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων : 150 χρόνια από την κοίμησή του (1857-2007) : πρακτικά συνεδρίου (Τσαριτσάνη 21-23 Σεπτεμβρίου 2007)*, Αθήνα 2016, σελ. 185-191.

¹⁸⁵ Χαρίλαος Γκούτος, Παρέμβαση στην εισήγηση του Τάκη Κουσαή «Η ιδέα του συνεταιρισμού στην Τσαριτσάνη», στο *Τσαριτσάνη, Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων : 150 χρόνια από την κοίμησή του (1857-2007) : πρακτικά συνεδρίου (Τσαριτσάνη 21-23 Σεπτεμβρίου 2007)*, Αθήνα 2016, σελ.191-192.

¹⁸⁶ Βάσος Καλογιάννης, *Τσαριτσάνη...* σελ. 70-72, 56.

¹⁸⁷ Τάκης Κουσαής, *ό.π.*, σελ 186.

Όσο βέβαιη πρέπει να θεωρείται η ύπαρξη και λειτουργία εμπορικών συντροφιών στην Τσαριτσάνη την περίοδο του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, όπως προκύπτει και από τη δημοσιευθείσα «Αλληλογραφία» τους, άλλο τόσο παραμένει μετέωρη και ατεκμηρίωτη, ελλείπει άλλων στοιχείων, η άποψη που θέλει την οργάνωση της υφαντουργίας στηριγμένη σε συνεταιριστική βάση. Ο Κορδάτος ήδη από το 1955 είχε αντικρούσει την προαναφερθείσα άποψη του Φιλάρету περί της ύπαρξης συνεταιρισμών στην προεπαναστατική Θεσσαλία (όπως βέβαια και την ίδια την ύπαρξη του Συνεταιρισμού στα Αμπελάκια), κατηγορώντας τον τελευταίο ότι εξιστορεί «πώς λειτουργούσαν οι ανύπαρκτοι συνεταιρισμοί στα διάφορα μέρη της Ελλάδας στην εποχή της Τουρκοκρατίας», και απέρριψε τελικά τις θέσεις του Φιλάρету εν συνόλω ως «αποκυήματα της φαντασίας»¹⁸⁸. Εξίσου αφοριστική είναι και η σχετική άποψη του Β.Κρεμμυδά: «Κάποιες παλιότερες απόψεις για την οργάνωση της δευτερογενούς παραγωγής στη βάση Συνεταιρισμών και για «συνεργασία κεφαλαίου και εργασίας» δεν είχαν και δεν έχουν καμία επιστημονική αξία· η επιστημονική έρευνα έχει αποδείξει τα αντίθετα. Έχει επίσης αποδείξει ότι πρόκειται για απόψεις που διατυπώθηκαν για να υπηρετήσουν ιδεολογικούς και πολιτικούς σκοπούς: συνιστούν αυτό που ονομάζουμε «ιστορικούς μύθους» και «ιδεολογικές χρήσεις» της Ιστορίας»¹⁸⁹. Τέλος, αναφορικά με τη φύση των συντροφιών της Τσαριτσάνης, ο Χαρίλαος Γκούτος υποστήριξε πως αυτές πρέπει να χαρακτηρίζονται όχι ως (ομοιοεπαγγελματικές) συντεχνίες (*εσνάφια*, *ρουφέτια*) αλλά ως εταιρίες, στις οποίες συμμετείχαν βιοτέχνες διαφόρων επαγγελματικών ειδικοτήτων, καθώς και έμποροι που διακινούσαν τις πρώτες ύλες και τα προϊόντα της συντροφιάς¹⁹⁰.

Οπωσδήποτε, συντροφίες δύο ή περισσότερων εμπόρων από την Τσαριτσάνη -αλλά όχι συνενωμένες σε μία κοινή, όπως στην περίπτωση των Αμπελακίων- συναντούμε πολλές φορές στα αρχεία και την αλληλογραφία της εποχής: των Γεώργιου χατζη-Αθανασίου και χ: Σταίκου χ:Κυρίτζη ή Δημητρίου και χ: Σταίκου χ: Κυρίτζη και Συντροφία το 1802¹⁹¹, του Σταθερού Ξεφτέρη με κάποιον Κυριακάκη το 1812 στη Βιέννη¹⁹², των Ζάχου Αλέξη, Θύμιου

¹⁸⁸ Γιάνης Κορδάτος, *Τα Αμπελάκια Κι Ο Μύθος Για Το Συνεταιρισμό Τους*, Αθήνα 1973, σελ. 151.

¹⁸⁹ Βασίλης Κρεμμυδάς, «Η οικονομία των Ελλήνων...» σελ 298.

¹⁹⁰ Χαρίλαος Γκούτος, *ό.π.*, σελ 183-184.

¹⁹¹ Κώστας Λάππας - Ρόδη Σταμούλη (επιμ.), *ό.π.*, σελ 272-273.

¹⁹² Κώστας Σπανός «Η οικογένεια του Κωνσταντίνου Οικονόμου Εξ Οικονόμων και το τσιφλίκι του Τσερνίλου της Ελασσόνας - 16 Ανέκδοτα Έγγραφα της περιόδου 1834-1913», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 68 (2015), σελ. 387-390.

Κωστούλα και Γιαχιά Μωραΐτη το 1832¹⁹³, των Ζάχου Αλέξη, Γιαννούλη Μούλιου και Θανάση Κυριάκη το 1834¹⁹⁴ κ.α.

¹⁹³ Βάσος Καλογιάννης, *ό.π.*, σελ 70.

¹⁹⁴ *στο ίδιο*, σελ 71.

Κεφάλαιο πέμπτο

Η Παιδεία στην Τσαριτσάνη μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα

α) Από την ίδρυση του σχολείου μέχρι την έλευση του Κωνσταντίνου Κούμα

Ο Ματθαίος Παρανίκας, στην πραγματεία του *Σχεδιάσμα περί τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ αλώσεως μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (ΙΘ) ἑκατονταετηρίδος* (1867)¹⁹⁵, αντλώντας τις πληροφορίες του από σημειώσεις που του απέστειλε ο Σοφοκλῆς Οικονόμος, γιος του Κωνσταντίνου Οικονόμου, οι οποίες με τη σειρά τους στηρίζονταν σε σημείωμα του τελευταίου¹⁹⁶, αναφέρει πως στην Τσαριτσάνη τα γράμματα «καλλιεργούνταν θερμῶς» και πως στην κωμόπολη λειτουργούσε σχολείο τουλάχιστον από το 1690 μέχρι και το 1825. Στον κατάλογο των διδασκόντων μνημονεύονται διδάσκαλοι, κυρίως κληρικοί και ιερομόναχοι, καταγόμενοι από αυτή (μεταξύ των οποίων εξέχουσα θέση κατέχει ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Οικονόμος, που δίδαξε εκεί την περίοδο 1805-1808) καθώς και ένας αριθμός ξένων λογίων που μετείχαν ενεργά στη διαμόρφωση του κινήματος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, όπως ο τυρναβίτης Ιωάννης Πέζαρος το 1768, ο επίσης καταγόμενος από τον Τύρναβο και μετέπειτα γιατρός στην Τσαριτσάνη, Κωνσταντίνος Ζαχαρόπουλος, ο επονομαζόμενος «Νοσημάχος», την περίοδο 1785-1790¹⁹⁷,

¹⁹⁵ Ματθαίος Παρανίκας, *Σχεδιάσμα περί τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ αλώσεως μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (ΙΘ) ἑκατονταετηρίδος*, Κωνσταντινούπολη 1867, σελ.85-86.

¹⁹⁶ Ο κατάλογος περιέχεται στο χειρόγραφο «Σύντομο Υπόμνημα» του Κ.Οικονόμου (βλ. Κώστας Λάμπας - Ρόδη Σταμούλη (επιμ.), *ό.π.*, σελ. 274), το οποίο ἀπόκειται στο Αρχείο Οικονόμου της Ακαδημίας Αθηνών.

¹⁹⁷ για τη ζωή του Κων/νου Ζαχαρόπουλου, βλ. Παναγιώτης Αραβαντινός, *Βιογραφική συλλογή λογίων της τουρκοκρατίας* (εισαγωγή-επιμέλεια Κ. Θ. Δημαρά), Ιωάννινα 1960, σελ.64. Επίσης, Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων, *Τα σωζόμενα εκκλησιαστικά συγγράμματα*, τ. Γ', Αθήνα 1866, σελ. 554, όπου ο Οικονόμος παραθέτει ένα σύντομο βιογραφικό σημείωμα του παλιού δασκάλου και μετέπειτα γιατρού της Τσαριτσάνης, στο οποίο είναι έκδηλη η συμπάθεια και εκτίμησή του προς το πρόσωπο και τις ικανότητες του τελευταίου («εδίδαξε τιμώμενος παρά πάντων και αγαπώμενος»), του οποίου υπήρξε μαθητής βλ. και Κώστας Λάμπας - Ρόδη Σταμούλη (επιμ.), *ό.π.*, σελ. κγ'). Ωστόσο, σε σωζόμενη επιστολή του 1793 προς τον Κούμα διατυπώνονται δυσμενείς κρίσεις για τις διδακτικές ικανότητες του Κων/νου Ζαχαρόπουλου: «ένα παιδί από την Φιλιππούπολην προ τριών χρόνων εσπούδαζεν εις τον εν Τζαριτζάνη Κωνσταντίνον τον γνωστόν, και εν σκότει διεπορεύετο...» (Κώστας Λάμπας - Ρόδη Σταμούλη (επιμ.), *ό.π.*, σελ. κγ' υποσημ. 15, Ιωάννη Οικονόμου Λαρισαίου *Επιστολές...* σελ.10), ενώ η υιοθέτηση από πλευράς του του προσωνυμίου «Νοσημάχος» προκάλεσε την οξεία κριτική του κοζανίτη γιατρού Μιχαήλ Περδικάρη (βλ. επιστολή με αρ.178 και τίτλο «του Πανδαμάτορος Χάρωνος προς τους ιατρούς. Επιστολή β'» σε Ιωάννη Οικονόμου Λαρισαίου, *ό.π.*, σελ.293). Ο Ζαχαρόπουλος, πάντως, υπήρξε ένας από τους πρωταγωνιστές του επεισοδίου με τον «ψευδοπροφήτη»

με εξέχοντα τον Λαρισαίο Κωνσταντίνο Κούμα, την περίοδο 1798/99-1802, κοντά στον οποίο μαθήτευσε ένας αξιοσημείωτος αριθμός λογίων και ιερωμένων της εποχής.

Κατά τον γυμνασιάρχη Αναστάσιο Τσιούφη, ο οποίος μας παραδίδει κατάλογο με τα ονόματα των σχολαρχών από το έτος 1884 και εφεξής¹⁹⁸, χωρίς όμως να προσδιορίζει την πηγή της συγκεκριμένης πληροφορίας, η Ελληνική Σχολή ιδρύθηκε το 1779¹⁹⁹. Στο αρχείο του Γυμνασίου Τσαριτσάνης (της επονομαζόμενης «Οικονόμειου Σχολής») σώζονται πλήθος εγγραφών που αφορούν στη λειτουργία των εκπαιδευτηρίων της Τσαριτσάνης κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Σε αυτά υπάρχει ένας κατάλογος των δωρεών υπέρ των εκπαιδευτηρίων της Τσαριτσάνης και εκεί πράγματι αναφέρεται ως έτος ίδρυσης της Σχολής (και έτος της πρώτης δωρεάς του καταλόγου) το 1779: «Η σύστασις της ενταύθα Ελληνικής Σχολής εγένετο κατά το σωτήριο έτος 1779, αρχιερατεύοντος του Αειμνήστου Παρθενίου. Πρώτος προσέφερον εν αυτή ο εν μακαρία τη λήξει Κώνστας Κοντουκλής γρ.1000²⁰⁰».

Ο μακρύς και μάλλον αδιάλειπτος κατάλογος των διδασκόντων που διασώζει ο Παράνικας φαίνεται να διακόπτεται το 1825, γεγονός που μας επιτρέπει να εικάσουμε πως είτε ο Οικονόμος δεν μπόρεσε, λόγω της μακράς απουσίας του στο εξωτερικό, να καταγράψει τα ονόματα των εφεξής διδαξάντων είτε, το πιθανότερο, πως το σχολείο διέκοψε τη χρονιά εκείνη τη λειτουργία του. Σε αυτό θα συνέβαλαν η μείωση του πληθυσμού και οι αναταραχές που προκάλεσαν στη ζωή της κοινότητας αφενός η επιδημία πανώλης του 1813, αφετέρου τα γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης, και ιδίως η συχνή διέλευση και παραμονή στην Θεσσαλία των μονάδων του οθωμανικού στρατού, που λάμβανε μέρος στις επιχειρήσεις στη νότια Ελλάδα, ή και αργότερα, προς το τέλος της Επανάστασης, η συνεχής παρουσία ατάκτων Αλβανών που επέστρεφαν από τις εμπόλεμες ζώνες. Το τελευταίο ενδεχόμενο δεν μοιάζει καθόλου απίθανο αν ληφθούν υπ'όψιν οι σχετικά μαρτυρίες που διασώζουν ο D.Urquhart και ο αμπελακιώτης δάσκαλος Ιωάννης Λεονάρδος, ο οποίος έζησε ένα διάστημα του 1823 στη μονή Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνας (και πιο πριν στον Τύρναβο) και είχε προσωπική αντίληψη των γεγονότων. Σε κάθε περίπτωση, το σχολείο πρέπει να συνέχισε τη λειτουργία μετά την παραγμένη περίοδο της δεκαετίας του 1820. Ο Urquhart μάλιστα συνάντησε προσωπικά κάποιον «διδάσκαλο» της Τσαριτσάνης στην κωμόπολη τον Ιούλιο

καλόγερο, που έλαβε χώρα στην Τσαριτσάνη τον Ιούλιο του 1816, και η στάση του αποκαλύπτει έναν άνθρωπο υπεύθυνο και συγκροτημένο, φορέα των διαφωτιστικών ιδεών της εποχής (βλ. την από 29.7.1816 επιστολή του προς τον μητροπολίτη Λαρίσης Πολύκαρπο σε: Ιωάννη Οικονόμου Λαρισαίου *ό.π.*, σελ 199).

¹⁹⁸ Γιάννης Αδάμου, *ό.π.*, σελ. 393.

¹⁹⁹ στο ίδιο, σελ. 389. και Αναστάσιος Τσιούφης, «Επαρχία Ελασσόνας», *Θεσσαλικά Χρονικά*, 1935, σελ. 389.

²⁰⁰ βλ. Ευάγγελος Τσακνάκης, «Αφιερωτές και αφιερώματα στα εκπαιδευτήρια της Τσαριτσάνης (1779-1856)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 75 (2019), σελ. 118.

του 1830, ο οποίος, με βάση την περιγραφή του, μάλλον δεν ήταν κληρικός, και ο οποίος δίδασκε εκεί κατά το παρελθόν, την δεκαετία του 1810, είναι όμως άγνωστο εάν εξακολουθούσε να διδάσκει και κατά τη χρονιά της επίσκεψης του περιηγητή. Πάντως, στα μέσα του 19^{ου} αιώνα η Τσαριτσάνη είχε γίνει και πάλι κέντρο των γραμμάτων της περιοχής. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Παρανίκας το 1867 «και εφεξής δε άχρι του νυν το δέντρον της παιδείας εν τη πατρίδι του Οικονόμου αφθόνως αρδεύεται»²⁰¹. Την εκδοχή της διακοπής της λειτουργίας της Σχολής κατά τη δεκαετία του 1820 υιοθετεί και ο Τρύφωνας Ευαγγελίδης, σύμφωνα με τον οποίο «κατά την επανάστασιν η σχολή εκλείσθη, αλλά επανιδρύθη, των πραγμάτων αποκαταστάτων, και διετηρήθη μέχρι της εν έτει 1912 καταλήψεως της πόλεως υπό του ελληνικού στρατού, ότε και προήχθη εις ημιγυμνάσιον»²⁰².

Η θητεία του Πέζαρου στην Τσαριτσάνη γίνεται αντικείμενο ιδιαίτερης αναφοράς από τον Κούμα²⁰³, ο οποίος υπήρξε μαθητής και σύγγαμβρός του. Σύμφωνα με αυτή, ο Πέζαρος ξεκίνησε τη διδακτική του πορεία στην Τσαριτσάνη, ύστερα από ένα διάστημα παραμονής του και μελέτης στον Άθω. Η πενταετής παραμονή του στην κωμόπολη πρέπει να υπήρξε μάλλον επιτυχημένη, καθώς και η περίοδος κατά την οποία άρχισε να αποκτά την μετέπειτα φήμη του. Και τούτο διότι κατά την μετάβαση του, το 1776, στον επόμενο σταθμό της διδασκαλίας του, το Λιβάδι Ολύμπου, όπου ξεκινούσε τη λειτουργία του το σχολείο που επανίδρυσε ο ηγούμενος της Μονής Ολυμπιώτισσας Ελασσόνας Άνθιμος Ολυμπιώτης, συγκεντρώθηκαν γύρω του λόγω της φήμης του πολλοί μαθητές²⁰⁴.

²⁰¹ Ματθαίος Παρανίκας, *ό. π.*, σελ 86.

²⁰² Τρύφων Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1936, τ. 1, σελ. 220.

²⁰³ Κωνσταντίνος Κούμας, *Ιστορία των Άνθρωπίνων Πράξεων από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας, εκ παλαιών άπανθισθεισαι, και τα νεώτερα εξ άρίστων Γερμανών ιστοριογράφων έλευθέρως μεταφρασθεισαι υπό Κ. Μ. Κούμα*, Τόμος ΙΒ', Βιέννη 1832, σελ. 567.

²⁰⁴ *στο ίδιο*, σελ. 567, «εκαλέσθη δε εκείθεν [ενν. εκ του Άθω] διδάσκαλος του της Τσαριτσάνης, πολίχνης παρά την Ελασσόνα κειμένης σχολείου, όπου εδίδαξε πέντε έτη, και μετά τούτο (1776) εις το της πολίχνης Λιβαδίου νεόκτιστον σχολείον, όπου συνηθοίσθησαν από τη φήμη του πολλοί μαθηταί». Ζήτημα προκύπτει σχετικά με τα έτη παραμονής του Πέζαρου στην Τσαριτσάνη, καθώς, με βάση τα στοιχεία του Οικονόμου, που διασώζει ο Παρανίκας, ο Πέζαρος έφτασε στην Τσαριτσάνη το 1768. Κατά τον Κούμα η παραμονή του είναι πενταετής, άρα αναχώρησε από αυτή το έτος 1772 ή 1773. Σύμφωνα με τον ίδιο όμως, ο Πέζαρος μετέβη στο Λιβάδι το 1776, άρα, αν υποθέσουμε ότι η μετάβαση από το ένα σχολείο στο άλλο υπήρξε άμεση, ο χρόνος άφιξης του στην Τσαριτσάνη τοποθετείται γύρω στο 1771 και όχι στο 1768. Δεν αποκλείεται φυσικά να μεσολάβησε ένα ικανό χρονικό διάστημα μεταξύ της αναχώρησής του από την Τσαριτσάνη (1772/73) και της άφιξής του στο Λιβάδι (1776), ώστε να δικαιολογείται αυτή η απόκλιση. Το έτος 1772 αναφέρει ο Τρύφων Ευαγγελίδης ως χρόνο λήξης της πενταετούς παραμονής του Πέζαρου στην Τσαριτσάνη, βλ. Τρύφων Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σελ 220, όπου και περαιτέρω παραπομπές.

β) Ο Κωνσταντίνος Κούμας στην Τσαριτσάνη: εκπαιδευτικοί νεωτερισμοί και αναβάθμιση της Ελληνικής Σχολής

Πληροφορίες για την έλευση και παραμονή του Κούμα στην Τσαριτσάνη, καθώς και για την κατάσταση της παιδείας στην κωμόπολη κατά την περίοδο της θητείας του αντλούμε από τον ίδιο τον Κούμα και το προαναφερθέν του έργο *Ιστορία ανθρωπίνων πράξεων*,²⁰⁵ καθώς και μέσα από την αλληλογραφία που διέσωσε ο Ιωάννης Οικονόμος Λαρισαίος, ο επονομαζόμενος Λογιώτατος, στο πολύτιμο έργο του *Επιστολές Διαφόρων 1759-1824*. Ο Κούμας, σύμφωνα με τον ίδιο, εγκατέλειψε την «πολύτουρκον» Λάρισα, όπου δίδαξε για λίγο το 1798 στο σχολείο της πόλης (το οποίο είχε μόλις επαναλειτουργήσει, μετά από σχεδόν τριάντα χρόνια παύσης τη λειτουργίας του, ως συνέπεια των Ορλωφικών) και μετέβη στην Τσαριτσάνη, μετά από πρόσκληση των τοπικών αρχών.

Σε επιστολή του προς αυτόν με ημερομηνία 14 Οκτωβρίου 1798²⁰⁶ ο γιατρός και παλαιός δάσκαλος της Τσαριτσάνης Κωνσταντίνος Ζαχαρόπουλος («Νοσημάχος») τον πληροφορεί πως μεσολάβησε για το πρόσωπό του στην τοπική ηγεσία. Ειδικότερα, του γράφει πως, επαινώντας τις ηθικές και φιλοσοφικές του αρετές, έχει αποσπάσει την θετική ψήφο του μητροπολίτη Ελασσόνας Παρθένιου καθώς και του οικονόμου και επιτρόπου της Σχολής Κυριακάκη Οικονόμου (πατέρα του Κωνσταντίνου Οικονόμου), ενώ οι προεστώτες τον έχουν ήδη καταστήσει πληρεξούσιο περί αυτών των ενεργειών από καιρό. Εκφράζοντας λοιπόν την συλλογική βούληση της κοινότητας («κοινή γνώμη και ψήφω γράφω σου») καλεί τον Κούμα να του απαντήσει οριστικά το γρηγορότερο, ώστε να του αποσταλεί η επίσημη πρόσκληση από τον μητροπολίτη και τον επίτροπο της Σχολής. Παράλληλα, τον πληροφορεί πως ο ετήσιος μισθός του δασκάλου είναι επτακόσια γρόσια, ενώ στις υποχρεώσεις του περιλαμβάνεται η από στήθους εκφώνηση πέντε λόγων την περίοδο της Σαρακοστής, «οι οποίοι μόνον γίνονται δι' ευχαρίστηση του λαού». Από την ίδια επιστολή πληροφορούμαστε πως τις ημέρες εκείνες ο Κωνσταντίνος Κούμας τελούσε τον γάμο του²⁰⁷. Ο Ζαχαρόπουλος τον παρακαλεί να επισπεύσει τις διαδικασίες του γάμου και, μετά την παρέλευση είκοσι ημερών από την «απόλαυσιν», να μεταβεί στην Τσαριτσάνη και να αναλάβει τα καθήκοντά του, για να μην μείνει το σχολείο χωρίς δάσκαλο. Το ίδιο περίπου περιεχόμενο έχει κι η επιστολή που απευθύνουν προς τον Κούμα τέσσερις μέρες αργότερα ο Παρθένιος Ελασσόνος

²⁰⁵ Κωνσταντίνος Κούμας, *ό.π.* σελ 584 και εξ.

²⁰⁶ Γιάννης Αδάμου, *ό. π.*, σελ. 361, Ιωάννης Οικονόμου Λαρισαίος *ό.π.*, σελ.47.

²⁰⁷ Ο γάμος τελέστηκε στις 31.10.1798, βλ. Κωνσταντίνος Κούμας, *ό.π.*, σελ. 584 - σύζυγός του υπήρξε η αδερφή της γυναίκας του δασκάλου του Ιωάννη Πέζαρου .

και ο Κυριακάκης Οικονόμος, καλώντας τον επίσημα να αναλάβει την σχολαρχία της Σχολής²⁰⁸: τον πληροφορούν πως η θητεία του απερχόμενου δασκάλου Γερμανού²⁰⁹ λήγει στις 14 Νοεμβρίου και πως, καθώς εκείνος τους ενημέρωσε πως θα αναχωρήσει από την Τσαριτσάνη, υπάρχει κίνδυνος να «σκορπίσωσιν οι μαθητευόμενοι, υστερούμενοι του διδάξαντος». Επίσης, χαρακτηρίζουν τον μισθό που θα λαμβάνει (ύψους 700 γροσίων ετησίως) ως «συνήθη» και αναφέρουν πως περιττεύει να τον πληροφορήσουν για τις μέλλουσες συνθήκες διαμονής του στην κωμόπολη, καθώς εκείνος «ήλθε και είδε και τα έθιμα και τα ήθη» τους.

Φαίνεται πάντως πως ο Κούμας είχε κάποιους δισταγμούς στο να αναλάβει τη διεύθυνση της Σχολής, καθώς ο Νοσημάχος επανέρχεται με επιστολή του στις 25 Οκτωβρίου 1798²¹⁰ και του ζητάει επιτακτικά να εμμείνει στην αρχική του απόφαση να μεταβεί στην Τσαριτσάνη, επισημαίνοντάς του πως κινδυνεύει η τιμή αμφοτέρων και υποσχόμενος «ότι θέλεις φανή αρεστός (...) εις όλους τους πολίτας, και θέλεις ευθυδρομήσει εις τα προς υγείαν συμφέροντα πολλώ κρείττον εν Τζαριτζάνη ή εν άλλη πόλει»²¹¹. Τελικά ο Κούμας έφθασε στην Τσαριτσάνη και ανέλαβε την επιστασία της Σχολής τις τελευταίες ημέρες του 1798 ή στις αρχές του 1799, όπως προκύπτει από επιστολή του Ζαχαρόπουλου προς αυτόν με ημερομηνία 23 Δεκεμβρίου 1798²¹².

Ο Κούμας αναδιοργάνωσε τη Σχολή της Τσαριτσάνης: υιοθετώντας τα πρότυπα του δασκάλου του Ιωάννη Πέζαρου, ο οποίος βρέθηκε στην ίδια θέση 30 περίπου χρόνια νωρίτερα, ανέλαβε την διδασκαλία όλων των μαθημάτων «όσα ιδε εις τον διδάσκαλόν του». Δίδαξε «ελληνικά»²¹³ (φιλολογικά) και «επιστημονικά» μαθήματα ενώ καινοτόμησε και

²⁰⁸ Γιάννης Αδάμου, *ό.π.*, σελ. 363, Ιωάννης Οικονόμου Λαρισσαίος *ό.π.*, σελ 48-49.

²⁰⁹ Πρόκειται για τον τσαριτσανιώτη Γερμανό Σανίδα, βλ. Κώστας Λάμπας - Ρόδη Σταμούλη (επιμ.), *ό.π.*, σελ.274: «Γερμανός (εντόπιος) ο Σανίδα, ιερομόναχος εκ της εν Ελασσώνι μονής». Στο σημείωμα του Οικονόμου, όπως παρατίθεται από τον Παρανίκα, πριν τον Κούμα αναφέρεται ως σχολάρχης ο ιερομόναχος Ματθαίος Τυρναβίτης, του οποίου η θητεία διήρκεσε από το 1791 έως το 1795 (βλ. Ματθαίος Παρανίκας., *ό.π.*, σελ 85.) Ο Τρύφων Ευαγγελίδης, ωστόσο, προφανώς εσφαλμένα, επεκτείνει τη διάρκεια της θητείας του τελευταίου μέχρι το 1798 (βλ. Τρύφων Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σελ.220).

²¹⁰ Γιάννης Αδάμου, *ό.π.*, σελ. 362, Ιωάννης Οικονόμου Λαρισσαίος, *ό.π.*, σελ. 48.

²¹¹ Άποψη που ίσως συνδέεται με την παρουσία στην Τσαριτσάνη πολλών γιατρών κατά την περίοδο εκείνη. Ωστόσο, λίγα χρόνια αργότερα, ο Κούμας εγκατέλειψε την Τσαριτσάνη επικαλούμενος λόγους υγείας και συγκεκριμένα «το νωσώδες του τόπου». Εξάλλου, κατά την περίοδο της παραμονής του στην Τσαριτσάνη έχασε τη σύζυγό του (μάλλον το Νοέμβριο του 1799), βλ. Κωνσταντίνος Κούμας, *ό.π.*, σελ 585.

²¹² Γιάννης Αδάμου, *ό.π.*, σελ. 362, Ιωάννης Οικονόμου Λαρισσαίος, *ό.π.*, σελ. 51 : «Ασπάζομαι την σην κορυφήν αδελφικώς. Ήλιζον να μη τη γράψω πλέον δια την ταχείαν παρουσίαν της».

²¹³ Μια ιδέα για το πρόγραμμα διδασκαλίας των «ελληνικών» μαθημάτων μας δίνει επιστολή του μαθητή Γεώργιου Σεσκλιωτίδη προς τον συμμαθητή του Ιωάννη Οικονόμου (Λογιώτατο), που απουσίαζε για κάποιο

στους δύο τομείς: στον μεν πρώτο, μεταφράζοντας το «Ελληνικό» κείμενο στην κοινή ελληνική «με μονολεξία και κατ'έννοια», κατά τα πρότυπα του Γρηγορίου Κωνσταντά, που τότε δίδασκε στα Αμπελάκια, στις δε θετικές επιστήμες προσθέτοντας τη διδασκαλία της Άλγεβρας. Μάλιστα το καλοκαίρι του 1800 ο Κούμας μετέβη στο Αμπελάκια για να συναντήσει τον ίδιο τον Κωνσταντά και τον γιατρό Σπυρίδωνα Ασάνη (από τον οποίο είχε διδαχθεί την Άλγεβρα λίγα χρόνια νωρίτερα) κι επέστρεψε το φθινόπωρο στην Τσαριτσάνη έχοντας μαζί ένα χειρόγραφο με τη θεωρία της Γεωγραφίας, που του παρέδωσε ο πρώτος, καθώς και τη μετάφραση των *Κωνικών Τομών* του Γάλλου αστρονόμου και μαθηματικού Abbe de la Caille («Καϊλλίου»), που μετέφρασε σε συνεργασία με τον δεύτερο²¹⁴, πλουτίζοντας, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, το σχολείο του στην Τσαριτσάνη «με νέας έτι Μαθηματικές Γνώσεις»²¹⁵.

Την περίοδο της θητείας του Κούμα στη κωμόπολη η Σχολή προσέλκυε και ξένους μαθητές, είτε λόγω της προηγούμενης φήμης της (η ύπαρξη ξένων μαθητών τεκμαίρεται και στην προαναφερθείσα επιστολή των Τσαριτσανιωτών προς τον Κούμα, όπου επισημαίνεται ο κίνδυνος να «σκορπίσουν» οι μαθητές, αλλά και σε επιστολή του 1793²¹⁶ όπου γίνεται λόγος για κάποιον μαθητή από τη Φιλιπούπολη) είτε ως αποτέλεσμα των πρωτοβουλιών του Κούμα, ο οποίος «...συνήθροισε ξένους μαθητάς...»²¹⁷. Κατά τον Μ.Μ. Παπαϊωάννου, στο σχολείο λειτουργούσε σύστημα εσωτερικών και εξωτερικών μαθητών: οι εσωτερικοί μαθητές, των οποίων ο αριθμός ήταν μικρότερος, προερχόταν από τα γύρω χωριά και τις

διάστημα στη Λάρισα, με ημερομηνία 25 Ιουλίου 1801 (Γιάννης Αδάμου, *ό.π.*, σελ.371, Ιωάννης Οικονόμου Λαρισσαίος, *ό.π.*, σελ 71): «Από τον λόγον έχομεν ακόμη έως πέντε μαθήματα. Εμεσιάσαμεν και την ανάγνωσιν. Τα θέματά μας είναι πρωτοειδή ακόμη, και τώρα τα γυρίζομεν εις το παθητικόν».

²¹⁴ Η μετάφραση αυτή εκδόθηκε τελικά στη Βιέννη το 1803, με τη μέριμνα του Άνθιμου Γαζή βλ. την από 1^η Ιουνίου 1802 επιστολή του Κούμα από την Τσαριτσάνη προς τον Άνθιμο Γαζή στη Βιέννη, η οποία περιλαμβάνει οδηγίες σχετικές με την έκδοσή του βιβλίου, σε Ιωάννης Οικονόμου Λαρισσαίος, *ό.π.*, σελ 79.

²¹⁵ Κωνσταντίνος Κούμας, *ό.π.*,σελ. 584- 585.

²¹⁶ Ιωάννης Οικονόμου Λαρισσαίος *ό.π.*, σελ.10.

²¹⁷ Κωνσταντίνος Κούμας, *ό.π.*, σελ.584 (εννοείται ο Κούμας, ο οποίος αυτοβιογραφείται μιλώντας για τον εαυτό του σε τρίτο πρόσωπο).

κωμοπόλεις²¹⁸, ενώ οι εξωτερικοί μαθητές ήταν κάτοικοι της Τσαριτσάνης ή της Ελασσόνας²¹⁹.

Παράλληλα με τα διδασκαλικά του καθήκοντα ο Κούμας στην Τσαριτσάνη «εκήρυττε τον λόγον του ευαγγελίου επ' εκκλησίας»²²⁰. Όπως προαναφέρθηκε, η από στήθους εκφώνηση πέντε λόγων την περίοδο της Σαρακοστής περιλαμβανόταν στα συμβατικά του καθήκοντα ως Σχολάρχης. Φαίνεται πως οι επιδόσεις του στο κυριακάτικο κήρυγμα είχαν εντυπωσιάσει τους κατοίκους, αν ληφθεί υπ' όψιν πως η συγκεκριμένη δραστηριότητά του κρίθηκε άξια καταγραφής ως ενθύμηση, στο περιθώριο κάποιου εκκλησιαστικού βιβλίου, από τον τοπικό ιερέα Παρθένιο: «1799 Σίμιρα ιδώ στην Ικλησιά μίση για του Βαγγέλιου ου Γκουντής [=Κωνσταντίνος] η Κούμας» Παρθένιος ο Τζαρτζανιώτης»²²¹. Ίσως η εκκλησιαστική ιεραρχία του τόπου είχε αναθέσει στον νεαρό Κούμα την εν γένει ερμηνεία και εκλαΐκευση των εκκλησιαστικών κειμένων στους πιστούς. Η εμπιστοσύνη που επιδεικνυόταν προς το πρόσωπό του επιρρωνύεται από το γεγονός ότι μεταξύ των μαθητών του υπήρχαν πολλοί ιερωμένοι, με εξέχοντες τον Κωνσταντίνο Οικονόμο, ο οποίος, κατά τον Κούμα, «απήλαυσε της φιλικής του διδασκαλίας»²²², τον επίσης καταγόμενο από την Τσαριτσάνη²²³ Ιωσήφ μετέπειτα επίσκοπο Ρωγών αλλά και τον ίδιο τον τότε μητροπολίτη Ελασσόνας Ιωαννίκιο, «άνδρα φλεγόμενο υπό φιλομαθείας»²²⁴, κατά τον χαρακτηρισμό του Κούμα.

Ο Κούμας παρέμεινε στην Τσαριτσάνη περίπου τέσσερα χρόνια. Το 1802 αναχώρησε, εξασθενημένος από τους κόπους «και το νοσώδες του τόπου»²²⁵, αφήνοντας στη θέση του

²¹⁸ Την περίοδο της διδασκαλίας του Κούμα μαρτυρείται παρουσία μαθητών από τη Λάρισα (όπως ο Ιωάννης Οικονόμου) ή ακόμη ενδεχομένως και από την Μαγνησία, βλ. επιστολή του Γεωργίου Σεσκλιωτίδη προς τον συμμαθητή του Ιωάννη Οικονόμου (Ιωάννης Οικονόμου Λαρισαίος *ό.π.* σελ 70). Λίγα χρόνια αργότερα (1807-1808) βρέθηκε ως μαθητής στη Σχολή, προερχόμενος από την Κοζάνη, ο αγωνιστής και ιστοριογράφος της Επανάστασης Νικόλαος Κασομούλης.

²¹⁹ Μ.Μ. Παπαϊωάννου «Ο φιλικός και αγωνιστής του '21 Ιωάννης Οικονόμου Λαρισαίος», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 99 (1963), σελ. 176.

²²⁰ Κωνσταντίνος Κούμας, *ό.π.*, σελ.585.

²²¹ Γιάννης Αδάμου, *ό.π.*, σελ. 334 (Ανέκδοτο Αρχείο Αλέκου Παπαλεξίου).

²²² Κωνσταντίνος Κούμας, *ό.π.*, σελ.588 Ο Οικονόμος χειροτονήθηκε διαδοχικά διάκονος και ιερέας τον Μάιο του 1802 και πήρε το αξίωμα του οικονόμου της αρχιεπισκοπής Ελασσόνας, βλ. Κώστας Λάμπας - Ρόδη Σταμούλη (επιμ.), *ό.π.*, σελ. κδ'.

²²³ Για την καταγωγή του Ιωσήφ Ρωγών από την Τσαριτσάνη βλ. μεταξύ άλλων: Κώστας Σπανός, «Η πρόθεση της Μονής Αναλήψεως Ελασσόνας. Οι οικισμοί και τα ονόματα των αφιερωτών τους. Νέα στοιχεία για την πατρίδα του Ιωσήφ των Ρωγών, 1803», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 64 (2013), σελ. 305-334.

²²⁴ Κωνσταντίνος Κούμας, *ό.π.*, σελ. 585.

²²⁵ στο ίδιο, σελ. 585.

τον μαθητή του ιερομόναχο Γερμανό Σπαρμιώτη, και μετέβη στις αρχές του 1803 στα Αμπελάκια για να αντικαταστήσει τον Κωνσταντά στη διεύθυνση της εκεί Σχολής. Το σχολείο των Αμπελακίων ήταν ανώτερο από της Τσαριτσάνης²²⁶ και η χαρισματική παρουσία του Κούμα το έκανε ακόμη ελκυστικότερο. Φαίνεται μάλιστα πως κατά την εκεί μετάβασή του να τον ακολούθησαν κάποιοι μαθητές του από την Τσαριτσάνη, όπως ο αδελφός του Κωνσταντίνου Οικονόμου Σαμουήλος (Στέφανος)²²⁷ ή ο Ιωάννης Οικονόμου ο Λαρισαίος (Λογιώτατος)²²⁸. Μάλιστα ο Σαμουήλος Οικονόμος στα Αμπελάκια θα αποβάλει το ιερατικό σχήμα και θα μετονομασθεί σε Στέφανος, γεγονός που αποτέλεσε σκάνδαλο για την οικογένεια των Οικονόμων και τη συντηρητική κοινωνία της Τσαριτσάνης²²⁹, καθώς ερχόταν σε αντίθεση με τα παραδοσιακά πρότυπα ήθους και συμπεριφοράς, όπως τα αντιλαμβανόταν οι οικείοι και συμπολίτες του²³⁰.

γ) Η σχολαρχία του Κωνσταντίνου Οικονόμου: η παγίωση του νεωτερικού πνεύματος

Λίγα χρόνια αργότερα, στις αρχές του 1806, θα αναλάβει τη διεύθυνση της Σχολής ο Κωνσταντίνος Οικονόμος. Το έγγραφο του διορισμού του, που φέρει ημερομηνία 1.1.1806 και διασώζεται στο Αρχείο Οικονόμου²³¹, υπογράφεται από τον Ελασσόνας Ιωαννίκιο, τον Λογοθέτη της Τσαριτσάνης και επίτροπο της Σχολής Ιωάννη Στατήρη, καθώς και τους

²²⁶ Μ.Μ. Παπαϊωάννου, «Ο φιλικός...», σελ.177.

²²⁷ βλ. ενδεικτικά την με ημερομηνία 2.8.1803 επιστολή του Σαμουήλου Οικονόμου προς τον Κούμα, όπου ο Οικονόμος δηλώνει έτοιμος να μεταβεί στα Αμπελάκια για να βρεθεί κοντά στον δάσκαλό του ως συνδιδάσκαλος, μετά από πρόσκλησή του (Γιάννης Αδάμου, *ό.π.*, σελ.388, Κώστας Λάμπας - Ρόδη Σταμούλη (επιμ.), *ό.π.*, σελ. κη').

²²⁸ βλ. την με ημερομηνία 19.8.1803 επιστολή του διαδόχου του Κούμα στη σχολαρχία Γερμανού Σπαρμιώτη προς τον Γεώργιο Θετταλό, όπου ο δάσκαλος της Τσαριτσάνης παραπονείται για την από εκεί αναχώρηση του μαθητή του με προορισμό τα Αμπελάκια, βλ. Γιάννης Αδάμου, *ό.π.*, σελ.390, Ιωάννης Οικονόμου Λαρισαίος, *ό.π.*, σελ. 103.

²²⁹ Γρηγόριος Σταυρόπουλος, *Νεοελληνική επιστολογραφία 17ος - 19ος αιώνας*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ). Σχολή Θεολογική. Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2008, σελ.166, σημ.513.

²³⁰ Κώστας Λάμπας - Ρόδη Σταμούλη (επιμ.), *ό.π.*, σελ. κη' και σελ. 15, όπου η υπ' αριθμ. 12 επιστολή του Κωνσταντίνου Οικονόμου προς Κούμα, με ημερομηνία 08.11.1803: « βλέπω να έπεσεν ο άνθρωπος εις μεγάλην οίησιν, και θαυμάζω πως η λογιότης σου (...) κάθησαι ως Ζεύς οσφραϊνόμενος της κνίσσης του φανητισμού του, και τον υποφέρεις να μετονομάζεται, εις καιρόν όπου ηζεύερεις τα ήθη των πατριωτών του, με τους οποίους έχει να ζήσει;».

²³¹ στο ίδιο, σελ. 264.

λοιπούς επιτρόπους της Σχολής. Προβλέπει μισθό οκτακοσίων γροσίων ανά έτος (έναντι επτακοσίων που προβλεπόταν κατά την πρόσληψη του Κούμα το 1799). Αντικείμενο της διδασκαλίας του αποτελούν τα «Ελληνικά Μαθήματα», ενώ επέχει την πάγια υποχρέωση του σχολάρχη να κηρύττει τον «Ευαγγελικό Λόγο» στις πέντε Κυριακές της Τεσσαρακοστής. Ακόμη, λαμβάνεται μέριμνα για τη χορήγηση άδειας κατά τον μήνα Ιούλιο, για να αναπαύεται από τον «κόπον της παραδόσεως», στη διάρκεια της οποίας όμως οφείλει να παραμείνει στο σχολείο ή να διορίζει στη θέση του έναν μαθητή του «επ'ευταξίαν των παιδων» .

Με βάση το κείμενο του εγγράφου παρατηρούνται τα εξής σε σχέση με την κατάσταση της παιδείας στην κωμόπολη κατά την εποχή της ανάληψης της σχολαρχίας από τον Οικονόμο: α) προκύπτει ότι η ευθύνη για τη λειτουργία του Σχολείου ανήκε στην κεφαλή της τοπικής Εκκλησίας (στον Μητροπολίτη Ελασσόνας) και τους προεστώτες της κοινότητας από κοινού, όπως άλλωστε διαπιστώνεται και από την αλληλογραφία του Κωνσταντίνου Ζαχαρόπουλου («Νοσημάχου») με τον Κούμα· β) η διαφορά στην αμοιβή των δύο δασκάλων (100 γρόσια) μπορεί να υποδηλώνει τη μεγαλύτερη μέριμνα που επεδείκνυαν πλέον οι τοπικοί άρχοντες για την παιδεία ή να οφείλεται σε μια γενικότερη αύξηση των εκκλησιαστικών και κοινοτικών πόρων κατά την παρελθούσα οκταετία ή να οφείλεται απλώς στην ισχυρή θέση που κατείχε ο Οικονόμος στην τοπική κοινωνία ή ακόμη στην υποτίμηση του νομίσματος· γ) παρόλο που δεν προβλέπεται η διδασκαλία «επιστημονικών» μαθημάτων παρά μόνο «ελληνικών», από την αλληλογραφία του Οικονόμου προκύπτει ότι αυτός, ακολουθώντας την παράδοση του Κούμα, δίδασκε άλγεβρα, γεωμετρία και γεωγραφία, καθώς και ότι φρόντισε να εφοδιάσει το σχολείο με χάρτες και εποπτικά όργανα²³². Τέλος, η υποχρέωση του Οικονόμου να παραμένει στην Τσαριτσάνη στη διάρκεια της θερινής του άδειας ή να διορίζει ως αντικαταστάτη του στην εποπτεία έναν από τους μαθητές του ίσως αφορά στην ύπαρξη εσωτερικών μαθητών της Σχολής, που παρέμεναν εκεί καθ' όλη τη διάρκεια του έτους.

²³² στο ίδιο, σελ 296, όπου η με αρ. 40 επιστολή του Κωνσταντά προς τον Οικονόμο και το σχετικό σχόλιο, καθώς και σελ. 298, όπου η με αριθμό 44 επιστολή του Οικονόμου προς τον Μιχαήλ Κούμα (πατέρα του Κωνσταντίνου) και το σχετικό σχόλιο. Επίσης, στο ίδιο, σελ. 65-66, όπου η από 1.10.1807 επιστολή του Κων/νου Οικονόμου από Τσαριτσάνη προς τον Μιχαήλ Κούμα στη Λάρισα, στην οποία γίνεται μνεία για με την πρόθεση διδασκαλίας των μαθηματικών (άλγεβρας) στον ανηψιό τού παπα-Δημήτρη Οικονόμου, Ιωάννη Οικονόμου (μετέπειτα «Λογιώτατο»): «εδέχθην τον ελλογιμώτατον ανηψιόν του ως υιόν μου, και θέλω φροντίσει δια την παράδοσιν της αλγέβρης κατά τον πόθον του».

Τη χρονιά του διορισμού του Οικονόμου ως σχολάρχη το κτίριο της Σχολής θα ανακαινισθεί²³³, ενώ ο ίδιος θα επιδοθεί, παράλληλα με τις διδασκαλικές του υποχρεώσεις, και σε λόγιες απασχολήσεις: λόγοι, επιγράμματα (μεταξύ των οποίων κάποια καταγεγραμμένα στην ίδια τη Σχολή, στην διδασκαλική «καθέδρα», στη θύρα της «μεσαιάς σχολής» ή στη βιβλιοθήκη, η ύπαρξη της οποίας μαρτυρείται και από κατάλογο των βιβλίων της, που διασώζεται στο Αρχείο Οικονόμου στην Ακαδημία Αθηνών) καθώς και έμμετρες μεταφράσεις (τραγωδίες του Ευριπίδη, «Τηλέμαχος» του Fenelon)²³⁴. Την ίδια εποχή ο Οικονόμος θα έρθει σε επαφή με τη σκέψη του Κοραή²³⁵. Όμως, η θητεία του στη Σχολή της Τσαριτσάνης, όπως και η ίδια η παραμονή του στην πατρίδα του θα διακοπεί βίαια τον Ιούνιο του 1808, όταν, μετά την καταστολή του κινήματος των Μπλαχαβαίων (Μάιος 1808) ο Οικονόμος θα φυλακιστεί από τον Αλή Πασά στα Γιάννενα, από όπου θα αποφυλακιστεί έναντι λύτρων, για να καταφύγει, εν τέλει, τον Ιούλιο του ίδιου έτους, στη Θεσσαλονίκη και στη συνέχεια στις Σέρρες. Η απώλεια του Οικονόμου ήταν σημαντική για την κοινωνία της Τσαριτσάνης, τόσο αναφορικά με τα εκκλησιαστικά όσο και με τα εκπαιδευτικά πράγματα: σε επιστολή του προς αυτόν, με ημερομηνία 19.10.1808, ο πρόκριτος Στατήρης Χατζηαλεξίου τον ενημερώνει πως έχει υπό την φροντίδα του «*όσον των οικειακών Σας υποθέσεων, τόσον και του Αγίου Δεσπότου μας*²³⁶ και της σχολής» και του εκφράζει την ευχή «*να δώση ο θεός να γλιτώσετε ογλίγωρα από αυτού να ελθήτε δια να στολίσητε την πατρίδα σας προς ειδικόν μας καύχημα, κι ελπίζω όπου να σας απολαύσωμεν ταχέως και υγειαίνοντας*»²³⁷. Ο Οικονόμος, όμως, δεν πρόκειται να επιστρέψει ποτέ²³⁸: την επόμενη χρονιά (1809) θα μεταβεί στη Σμύρνη, όπου, μαζί με τον Κούμα θα αναλάβουν την διεύθυνση του Φιλολογικού Γυμνασίου, εγκαινιάζοντας ένα νέο κεφάλαιο στην ιστορία της προεπαναστατικής και νεωτερικής ελληνικής παιδείας. Ωστόσο, δεν θα ήταν υπερβολή εάν υποστηρίζαμε πως η γόνιμη περίοδος της διδασκαλίας τους στην Ελληνική Σχολή της Τσαριτσάνης, με την εισαγωγή καινοτόμων μεθόδων διδασκαλίας και ενός νεωτερικού προγράμματος σπουδών, λειτούργησε προπαρασκευαστικά για την συγκρότηση του εκπαιδευτικού μοντέλου που εφάρμοσαν στη συνέχεια οι δύο Θεσσαλοί λόγιοι στο Φιλολογικό Γυμνάσιο.

²³³ στο ίδιο, σελ.κθ'.

²³⁴ στο ίδιο,σελ. κη', κθ' και 61.

²³⁵ στο ίδιο, σελ. λβ' και 61.

²³⁶ Ο Οικονόμος ήταν επίτροπος του μητροπολίτη Ελασσόνας Ιωαννίκιου, ο οποίος την περίοδο εκείνη βρισκόταν μόνιμα στην Κωνσταντινούπολη, ως συνοδικός.

²³⁷ στο ίδιο, σελ. κλ' και σελ. 86 επιστολή 62.

²³⁸ στο ίδιο, σελ. λ'.

δ) Η ακτινοβολία της Σχολής: χωροθέτηση και όρια

Η περίοδος της ακμής της παιδείας στην Τσαριτσάνη κατά τα τελευταία χρόνια του 18^{ου} αιώνα και κατά την πρώτη δεκαετία του 19^{ου} συμβαδίζει με την κορύφωση του ρεύματος της πνευματικής αναγέννησης στον ελλαδικό χώρο, που έγινε γνωστό ως ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Η φήμη της Σχολής αυξάνει χάρη στη παρουσία των Κούμα και Οικονόμου, που ήρθαν να προστεθούν σε μια σειρά από αξιόλογους δασκάλους που είχανε θητεύσει στην κωμόπολη κατά το παρελθόν, όπως ο Ιωάννης Πέζαρος. Μια ενδιαφέρουσα μαρτυρία για την φήμη και το επίπεδο των σχολείων στη Θεσσαλία κατά το αμέσως προηγούμενο χρονικά διάστημα (μέσα προς τέλος 18^{ου} αιώνα) μας δίνει ο Χριστόφορος Περραιβός, ο οποίος καταγόταν από το χωριό Πάνω Πούρλες (σημερινοί Παλαιοί Πόροι Πιερίας) του Ανατολικού Ολύμπου. Στο βιβλίο του *Σύντομος Βιογραφία του Αοιδίμου Ρήγα Φεραίου του Θετταλού*, που εκδόθηκε το 1860²³⁹, αναφέρει πως «κατά την περίοδο κατά την οποία ο Ρήγας ήταν μαθητής υπήρχαν στη Θεσσαλία δύο μόνον επίσημα δημόσια σχολεία, το ένα ευρισκόμενο στον Τύρναβο, όπου δίδασκε ο Ιωάννης Πέζαρος, και το άλλο στα Αμπελάκια, όπου δίδασκε ο Γεώργιος Τρικκέυς. Ο Ρήγας φοίτησε στο ελληνικό σχολείο της Ζαγοράς (με σχολάρχη τον Κωνσταντίνο τον Λογιώτατο) το οποίο ο Περραιβός χαρακτηρίζει «δευτέρας τάξεως». Η ενδιαφέρουσα αυτή ταξινόμηση των σχολείων της περιοχής, που έμμεσα εξάγεται από τη μαρτυρία του συντρόφου του Ρήγα, μας βοηθά να εντάξουμε το σχολείο της Τσαριτσάνης, κατά την πρώιμη φάση της ιστορίας του - και σίγουρα πριν την ίδρυση της Ελληνικής Σχολής το 1779 - στην κατηγορία των σχολείων που λειτουργούσαν στην περιφέρεια των μεγάλων αστικών κέντρων του θεσσαλικού κάμπου, τα οποία, χωρίς να έχουν τη φήμη ή το επίπεδο σπουδών των διάσημων σχολείων της εποχής (Ιωάννινα, Αθωνιάδα, Αμπελάκια, Τύρναβος), διέθεταν μια σταθερή παρουσία στον χώρο της ελληνικής εκπαίδευσης κατά τα προεπαναστατικά χρόνια. Σε μια από τις παλαιότερες σχετικές μαρτυρίες, χρονολογούμενη στο 1793, που περιέχεται σε επιστολή του Γεώργιου Ζουπανιώτη-Αυξεντιάδη προς τον Κωνσταντίνο Κούμα, συναντούμε όχι ιδιαίτερα κολακευτικές κρίσεις για το επίπεδο της εκπαίδευσης τόσο στην Τσαριτσάνη (επί σχολαρχίας Κων/νου Ζαχαρόπουλου) όσο και ευρύτερα στον ελλαδικό χώρο, σε σύγκριση όμως με τα τεκταινόμενα την ίδια περίοδο στην Κεντρική Ευρώπη: «Λυπούμαι λυπούμαι πολλά όχι διατί χάνει έξοδα, αλλά διατί χάνει

²³⁹ Χριστόφορος Περραιβός, *Σύντομος Βιογραφία του Αοιδίμου Ρήγα Φεραίου του Θετταλού*, τυπογραφία Ιωάννη Αγγελόπουλου, Αθήνα 1860, σελ.6 και 7.

ηλικία, το τιμωτάτον και πολυτελέστατον, εις αυτά τα βρωμοσχολεία και δεν σηκώνεται να έλθη εδώ εις την Ευρώπην, δια να ανοίξη τα ομμάτιά του με διάφορα είδη μαθήσεων. Έτσι και ένα παιδί από την Φιλιπούπολιν προ τριών χρόνων εσπούδαζεν εις τον εν Τζαριτζάνη Κωνσταντίνον τον γνωστόν, και εν σκότει διεπορεύεται. Μετά ταύτα αφείς τα σχολεία της Ρούμελης, τα οποία είναι μωρία των Ευρωπαίων, ήλθεν εις Βιένναν ...»²⁴⁰.

Στα αρχεία των Εκπαιδευτηρίων της Τσαριτσάνης, ωστόσο, εντοπίζεται μία ιδιαίτερη πληροφορία για το κύρος των σχολείων της κωμόπολης κατά την πρώτη περίοδο της λειτουργίας τους: σε επιστολή τους προς τον Πρόξενο της Ελασσόνας, με ημερομηνία 2 Ιουνίου 1900, οι Έφοροι των Εκπαιδευτηρίων αναφέρουν πως η Τσαριτσάνη, λόγω της φήμης των σχολείων της, είχε δεχθεί κατά το παρελθόν την επίσκεψη του ίδιου του Ευγένιου Βούλγαρη: « Άλλως τα Σχολεία της Πατρίδος ημίν, άπερ πάντοτε ήνθησαν αμόλυντα και ως φάρος τηλαυγής πάσι της πέριξ ήσαν, αξιωθέντα μάλιστα δια την επικρατούσαν τότε φήμη και της επισκέψεως Ευγένιου του Βουλγάρεως, θα μείνωσι κλειστά...»²⁴¹. Αυτή η επίσκεψη, αν η πληροφορία υποτεθεί αληθής, θα έλαβε χώρα οπωσδήποτε πριν το 1763, έτος της οριστικής αποχώρησης του Βούλγαρη από τον ελλαδικό χώρο για τις κοινότητες του εξωτερικού, ίσως κατά την περίοδο της θητείας του ως δασκάλου στην Κοζάνη. Ο ερχομός του Κούμα, στη συνέχεια, θα πρέπει να προσέδωσε αυξημένο κύρος στη Σχολή, με την εισαγωγή νέων παιδαγωγικών μεθόδων και τη διδασκαλία επιστημονικών μαθημάτων, όπως της Άλγεβρας, με αποτέλεσμα, όπως προειπώθηκε, να συγκεντρωθούν σ' αυτή ως οικότροφοι μαθητές από διάφορα μέρη της Θεσσαλίας και της Δυτικής Μακεδονίας. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1807-1808 θα βρεθεί σε αυτή για λίγο ως μαθητής ο μετέπειτα αγωνιστής και ιστοριογράφος της Επανάστασης Νικόλαος Κασομούλης²⁴², ο οποίος, στην ιδιόγραφη διαθήκη του, το 1871, μνημονεύει την Τσαριτσάνη ως τόπο των σπουδών του²⁴³ και μεριμνά

²⁴⁰ Ιωάννης Οικονόμου Λαρισσαίος *Επιστολαί...*, ό.π., σελ 10.

²⁴¹ Γιάννης Αδάμου, ό.π., σελ.408.

²⁴² «...καθ'όν καιρόν νέος edιάβαζα τα πρώτα μαθήματά μου εις το Ελλ.σχολείον τούτο...», βλ. Νικόλαος Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-1833: προτάσσεται ιστορία του Αρματωλισμού* (εισαγωγή και σημειώσεις Γιάννης Βλαχογιάννης) τ.1, Αθήναι 1939, σελ 72. σημ. 7.

²⁴³ Ο Ν.Κασομούλης πρόλαβε στη διδασκαλική καθέδρα της Ελληνικής Σχολής τον Κωνσταντίνο Οικονόμο, όπως ο ίδιος αναφέρει στην ιδιόγραφη διαθήκη του: «όπου εσπούδασα τας αρχάς των γραμμάτων μου επί Οικονόμου», βλ. Νικόλαος Κασομούλης, *Απομνημονεύματα της Επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-1833*, εκδ. Κοσμαδάκη, Αθήνα, τ. Α', σελ. 10. Στο σημείωμα που δημοσιεύει ο Παρανίκας, ο Οικονόμος αναφέρεται ως σχολάρχης κατά τα έτη 1805-1807, δηλαδή μέχρι και το πρώτο έτος της παραμονής του Κασομούλη στην Τσαριτσάνη, ίσως το φθινόπωρο του 1807. Επομένως, είτε οι ημερομηνίες του σημειώματος δεν είναι ακριβείς είτε ο Οικονόμος είχε ήδη αποσυρθεί το 1808 από τη σχολαρχία της Σχολής –κάτι που όμως δεν φαίνεται πιθανό, αν ληφθεί υπ'όψιν η μετά την αναγκαστική αναχώρησή του από την Τσαριτσάνη αλληλογραφία του.

για την αποστολή στη Σχολή της ενός αντιτύπου των εκδοθησόμενων «Ενθυμημάτων» του²⁴⁴.

Ωστόσο, το κύρος και η ακτινοβολία των εκπαιδευτηρίων της κωμόπολης πρέπει να χωροθετηθεί μέσα στο πλαίσιο των γεωγραφικών ορίων της Θεσσαλικής και μακεδονικής περιφέρειας. Ο κατεξοχήν εκπρόσωπος της παιδείας και των γραμμάτων της περιοχής στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ο Κωνσταντίνος Οικονόμος, πνευματικό προϊόν ο ίδιος αποκλειστικά των περιφερειακών αυτών εκπαιδευτηρίων και των ντόπιων δασκάλων, δεν απέφυγε τις μομφές για την «επαρχιώτικη» καταγωγή του, ούτε για το υποτιθέμενο πεπερασμένο των διδακτικών του δυνατοτήτων λόγω της εκπαιδευτικής του διαδρομής. Σε μια επιστολή του 1820 συναντούμε την εξής αντίδραση στο ενδεχόμενο κατάληψης από αυτόν μιας καθηγητικής έδρας στο υπό σύσταση Ιόνιο Πανεπιστήμιο, προερχόμενη από δύο υπότροφους, τότε, των πανεπιστημίων του εξωτερικού: «*Ὁ ευγενέστατος Α[όρδος] Γιλφόρτιος απέβλεπεν εις τον άργυροκήρυκα της Σμύρνης. Άλλα πώς έστοχάσθη ότι γέννημα της Τσαριτσάνης, και μαθητής τού Τυρνόβου είναι ικανός να διάταξη άνδρας πολλούς χρόνους ζήσαντας εις τήν Εύρώπην; διατί; διότι έβγάζει λόγους και συντάσσει ή συρράφει ποιητικήν;*»²⁴⁵.

Η κριτική αυτή είναι διατυπωμένη όχι χωρίς σκοπιμότητα και υστεροβουλία, καθώς ο συντάκτης της Κωνσταντίνος Ασώπιος και ο αποδέκτης της Χριστόφορος Φιλητάς βρίσκονταν σε αντιπαλότητα με τον Κωνσταντίνο Κούμα και απέβλεπαν στις καθηγητικές έδρες που ενδεχομένως να διεκδικούνταν μελλοντικά από τους Κούμα-Οικονόμο²⁴⁶, σκιαγραφεί όμως με τρόπο αρκετά αποκαλυπτικό τα όρια της εκτίμησης που μπορεί να έχαιρε στου κύκλους των δυτικοτραφέντων λογίων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ένας απόφοιτος ελληνικών σχολών σαν της Τσαριτσάνης και του Τυρνάβου, που στερούνταν θητείας σε πανεπιστήμια του εξωτερικού.

Σε κάθε περίπτωση, η γόνιμη αυτή πρώτη περίοδος της εκπαίδευσης στην Τσαριτσάνη και στα άλλα περιφερειακά κέντρα της Ανατολικής Θεσσαλίας έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την εικόνα που επικρατεί στην ίδια τη Λάρισα, ιδίως κατά τις δεκαετίες που ακολούθησαν τα

²⁴⁴ Νικόλαος Κασομούλης, *Απομνημονεύματα...* σελ. 10., Σ. Κυριακίδης, «Νικολάου Π. Δελιαλή, Η ιδιόγραφος διαθήκη του Νικολάου Κ. Κασομούλη (1795-1871)». *Μακεδονικά*, 5(1), 1963, σελ.575-576.

²⁴⁵ Επιστολή Κ. Ασώπιου προς Χ. Φιλητά με ημερομηνία 15.3.1820. Περιέχεται στο Εμμανουήλ Φραγκίσκος, «Ο ψευδώνυμος επικριτής της «Ποιητικής» του Κων. Οικονόμου στον «Λόγιο Ερμή» και τα κίνητρά του». *Ο Ερανιστής*, 21, (1997), σελ. 297.

²⁴⁶ στο ίδιο, σελ 298-299, βλ. ιδίως την υποσημ. 54, όπου : «*Την Τεργέστην δεν συμφέρει κατ' ούδένα λόγον να την χάσωμεν από τας χείρας μας. Εάν είσαι συ είμαι και εγώ. Εάν όμως μας βάλωσιν κανένα Γκούμαν ή κανένα άγιον και ιερολογιώτατον Οικονόμον addio Trieste per sempre και εις μάτην τα σχέδια μας.*»

Ορλωφικά. Εκτός από τον Κούμα, που εγκατέλειψε, όπως μας λέει, την «πολύτουρκον» Λάρισα και το σχολείο της, την κατάσταση της παιδείας στην πόλη διεκτραγωδεί η περιγραφή που περιέχεται στο έργο του Ιωάννη Οικονόμου Λογιωτάτου (Λαρισαίου) *Ιστορική Τοπογραφία της Τωρινής Θεσσαλίας* (1817)²⁴⁷, συνοδευόμενη από διόλου κολακευτικές για τους Λαρισαίους κρίσεις. Ο συγγραφέας είχε προσωπική αντίληψη της κατάστασης της παιδείας στην περιοχή κατά την προεπαναστατική περίοδο: γεννήθηκε στη Λάρισα, μαθήτευσε κοντά στον Κούμα στην Τσαριτσάνη και τα Αμπελάκια, ενώ αργότερα επέστρεψε για λίγο στην Τσαριτσάνη, όπου διδάχθηκε μαθηματικά από τον Κων/νο Οικονόμο. Το 1817, χρονιά της συγγραφής του συγκεκριμένου έργου (το οποίο παρέμεινε ανέκδοτο μέχρι το 1994), τον βρίσκει μόνιμα εγκατεστημένο στη Λάρισα, όπου: «Των Χριστιανών αι φαμηλιαίς είναι έως 500 (...) όλοι αμαθείς, και παντελώς ανίδεοι. Ελληνικόν σχολείον δεν αξιώθηκαν ποτέ να συστήσουν, καθώς πρέπει, αλλά μόνον τυφλοπαιδαγωγεία».²⁴⁸ (...) «Αυτό κάμνει τους Λαρισσαίους, όπου όταν τύχη να ξηνητευθούν, να μην είναι καλοί να λάβουν γνωριμίαν, και συναναστροφήν με ιδικά τους ανθρώπων, εξ αιτίας όπου δεν έχουν και καμμίαν ιδέαν του κόσμου»²⁴⁹. Υπήρχαν όμως και οι εξαιρέσεις, άνθρωποι που ενδιαφέρονταν για την μόρφωση των παιδιών τους, οι οποίοι ήταν αναγκασμένοι να καταφύγουν στα «εξωτερικά» της πόλης σχολεία: «...καθώς εμπράκτως το απέδειξαν καμπόσοι όπου έστειλον τους υιούς τους εις τα εξωτερικά Σχολεία, και λαμβάνωντας πολλήν ολίγην προκοπήν γραμμάτων, εγαργάλισαν ολίγον τι και την φιλοτιμίαν μερικών από τους άλλους»²⁵⁰.

ε) «Ο Κύκλος της Τσαριτσάνης»: λόγιοι, έμποροι, ιερωμένοι, ιατροφιλόσοφοι και πνευματική κινητικότητα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.

Σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στη Λάρισα, τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και η πρώτη δεκαετία του 19^{ου} είναι η εποχή που συναντούμε στη θεσσαλική πολίχνη τον λεγόμενο

²⁴⁷ Ιωάννης Οικονόμος-Λογιωτάτος (εισαγωγή, σχόλια, επιμέλεια Κώστας Σπανός) *Ιστορική Τοπογραφία της Τωρινής Θεσσαλίας*, Λάρισα 2005.

²⁴⁸ στο ίδιο, σελ. 79.

²⁴⁹ στο ίδιο, σελ 81.

²⁵⁰ στο ίδιο, σελ 81. Για περισσότερα σχετικά με την παιδεία στην Λάρισα της περιόδου εκείνης βλ. Χριστίνα Πολέζε, *Ετερότητα και περιηγητική γραμματεία: η περίπτωση της Λάρισας κατά τον 19ον αιώνα μέσα από τα κείμενα Ευρωπαίων περιηγητών*» Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ). Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας. Τομέας Λογοτεχνίας, 2006, σελ. 199-200.

«κύκλο της Τσαριτσάνης»²⁵¹, ονομασία που χρησιμοποιήθηκε από τον Κώστα Λάππα για να περιγράψει «μια μικρή ομάδα λογίων με περιέργειες και ενδιαφέροντα για τα γράμματα και με καλή ενημέρωση για ό,τι συνέβαινε στον θεσσαλικό χώρο αλλά και πέρα απ'αυτόν»²⁵². Σε αυτό το περιβάλλον συνυπάρχουν οι Κωνσταντίνος Κούμας, ο Κωνσταντίνος Οικονόμος, ο αδελφός του Στέφανος Οικονόμος, ο γιατρός Κωνσταντίνος Ζαχαρόπουλος («Νοσημάχος») από τον Τύρναβο, οι σημαντικοί Κοζανίτες ιατροφιλόσοφοι Γεώργιος Σακελλάριος (συνεργάτης του Ρήγα στη Βιέννη και μεταφραστής των πρώτων τόμων του «Νέου Ανάχαρση») και Μιχαήλ Περδικάρης (σφοδρός επικριτής του Ρήγα και γνωστός στην εποχή του ιδίως για το ποιητικό του έργο «*Ερμήλος ή Δημοκριθηράκλειτος*») ο γιατρός Ζώης από το Ζαγόρι και ο ανηψιός του Ιωάννης, ο ιερομόναχος Γερμανός Σπαρμιώτης, ο φιλομαθής μητροπολίτης Ελασσόνας Ιωαννίκιος²⁵³. Η συνύπαρξη τόσων γιατρών δείχνει την έλξη που ασκούσε σ'αυτούς η ακμάζουσα κωμόπολη²⁵⁴. Μάλιστα ο Γεώργιος Σακελλάριος βρέθηκε στην Τσαριτσάνη ως γιατρός προσκεκλημένος από την κοινότητα, με ετήσιο μισθό 840 ασλάνια²⁵⁵. Μετά την αποχώρησή του από την Τσαριτσάνη, το 1803, φαίνεται πως στη θέση του «κοινοτικού» γιατρού της κωμόπολης προσκλήθηκε ο παλιός δάσκαλος της κωμόπολης Κωνσταντίνος Ζαχαρόπουλος («Νοσημάχος»), ο οποίος είχε εν τω μεταξύ σπουδάσει ιατρική στη Νάπολη, σύμφωνα με πληροφορίες που διασώζει ο Κωνσταντίνος Οικονόμος, ο οποίος δεν κρύβει την βαθιά εκτίμηση στο πρόσωπο και τις ικανότητες του τελευταίου²⁵⁶.

Μαρτυρία για την ύπαρξη γιατρών στην Τσαριτσάνη συναντάμε ήδη από το 1788 στον Κώδικα της Μονής της Παναγίας Ολυμπιώτισσας Ελασσόνας: «ο ιατρός κυρ Ευστάθιος του Δημητρίου Χοϊδά, Θεσσαλονικεύς» περιέθαλπε στον χώρο της Μονής τον ηγούμενο Άνθιμο Ολυμπιώτη, μετά από ξυλοδαρμό που υπέστη ο τελευταίος από ανθρώπους του Αλή Πασά στην Ελασσόνα, στις 4 Αυγούστου 1788²⁵⁷. Και ο Βέλκος σημειώνει την τακτική παρουσία στην Τσαριτσάνη του γιατρού και εμπόρου Ευστάθιου Χοϊδά, γιού του ιατροφιλόσοφου, διπλωμάτη και μεγαλεμπόρου της Θεσσαλονίκης Δημητρίου Χοϊδά²⁵⁸. Ρητή αναφορά στην

²⁵¹ Κώστας Λάππας - Ρόδη Σταμούλη (επιμ.), *ό.π.*, σελ. κστ' και κε'.

²⁵² *στο ίδιο*, σελ. κε'.

²⁵³ *στο ίδιο*, σελ. κε'.

²⁵⁴ *στο ίδιο*, σελ. κε' υποσημ. 20.

²⁵⁵ Βασιλική Νοτοπούλου, *Ο Κοζανίτης ιατροφιλόσοφος Γεώργιος Σακελλάριος...*, σελ. 67-71, 86, 343,363.

²⁵⁶ «...οίκαδε νοστήσας τῷ 1804 (...) πάλιν κληθείς εἰς Τσαριτσάνην ἰατρός ἐμισθώθη» βλ. Κωνσταντίνος Οικονόμος ο ἐξ Οικονόμων, *Τα σωζόμενα ἐκκλησιαστικά*, σελ. 554.

²⁵⁷ Γρηγόρης Βέλκος, *ό.π.* σελ.95.

²⁵⁸ *στο ίδιο*, σελ.174 σημ. 488. Ο Δημήτριος Χοϊδάς, πατέρας του διαμένοντος στην Τσαριτσάνη Ευστάθιου Χοϊδά, ήταν ο πρόξενος της Βενετίας στη Θεσσαλονίκη ο οποίος συνέταξε το 1742 την αναφορά για την

ύπαρξη γιατρών συναντούμε και πάλι στον ίδιο Κώδικα, με αφορμή γεγονότα που έλαβαν χώρα δύο χρόνια αργότερα: «εις τους 1790: ...μάλιστα ο μακαρίτης γέροντάς μου Πάτερ Άνθιμος από τον φόβον τον ήλθεν παλμός της καρδιάς, μόλις μετά τρεις ημέρας επήραμεν την άδειαν απ' αυτούς και τον επήγαμεν εις Τζαρίτζανην, προς τους ιατρούς»²⁵⁹.

Η γνώση, ακολουθώντας τα πυκνά εμπορικά δίκτυα των караβανιών, διακινείται από και προς τα υπόλοιπα εκπαιδευτικά κέντρα της περιοχής, δημιουργώντας ένα παράλληλο, εξίσου πυκνό, δίκτυο παιδείας, ανοικτό στις επιδράσεις από την Κεντρική Ευρώπη και τις εκεί ελληνικές παροικίες. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Κώστας Λάμπας: «Τα ταξίδια και οι συχνές μετακινήσεις [των λογίων] από τη μία περιοχή στην άλλη διευκόλυναν την επικοινωνία τους, την οποία συντηρούσε εξάλλου και η πυκνή αλληλογραφία που είχαν μεταξύ τους, άλλοτε για να ανταλλάξουν απλές φιλοφρονήσεις, άλλοτε για να δανειστούν ένα βιβλίο ή χειρόγραφο, και άλλοτε για να αλληλοενημερωθούν για τις νέες εκδόσεις και να εκφράσουν με την ευκαιρία αυτή τις απόψεις τους»²⁶⁰. Η σχέσεις αυτές αναδεικνύουν την ενότητα του θεσσαλικού πνευματικού χώρου²⁶¹, μέρος του οποίου αποτελεί και ο εν λόγω κύκλος. Η κινητικότητα των ιδεών, ωστόσο, δεν περιορίζεται στα στενά όρια της Θεσσαλίας. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Κ.Λάμπας: «Πέρα από τη Θεσσαλία όμως υπάρχει και η Ευρώπη που τη γνωρίζουν ή τη φαντάζονται από τα βιβλία και τις αφηγήσεις των ανθρώπων που φτάνουν από εκεί, μεταφέροντας εμπορεύματα, νεωτερικές ιδέες και εμπειρίες, και φυσικά από την επιστολική επικοινωνία που διατηρούν με τους συμπατριώτες τους που είναι εγκατεστημένοι στα ευρωπαϊκά αστικά κέντρα, ιδίως της Αυστροουγγαρίας»²⁶².

Η σωζόμενη αλληλογραφία και οι κατάλογοι των συνδρομητών των βιβλίων της εποχής αντανακλούν αυτή την πνευματική κινητικότητα, που παρακολουθεί την αντίστοιχη οικονομική. Η Τσαριτσάνη αποτελεί τόπο αποστολής ή προορισμού επιστολών για επιστολογράφους και αποδέκτες που βρίσκονται διασκορπισμένοι σε ένα ευρύτατο γεωγραφικό φάσμα, που ταυτίζεται με τον χώρο οικονομικής εξάπλωσης των δυναμικά

παραγωγή μεταξίου στην Ανατολική Θεσσαλία, η οποία συμπεριελάμβανε την Τσαριτσάνη στις μεταξοπαραγωγές κοινότητες (βλ. την ενότητα περί σπηροτροφίας-μεταξουργίας της παρούσας εργασίας).

²⁵⁹ Ευάγγελος Σκουβαράς, *ό.π.*, σελ. 440, Γρηγόρης Βέλκος, *ό.π.*, σελ.39 -ενθύμηση γραμμένη από το χέρι του ηγούμενου Αρσένιου Περραιβού, αδερφού του Χριστόφορου Περραιβού.

²⁶⁰ Κώστας Λάμπας - Ρόδη Σταμούλη (επιμ.), *ό.π.*, σελ. κστ'

²⁶¹ στο ίδιο, σελ. κστ'

²⁶² στο ίδιο, σελ. κστ' - παράβαλε όμως την επιστολή του Ιωάννη Οικονόμου από τη Λάρισα προς τον Ιωάννη Βηλαρά στα Ιωάννινα με ημερομηνία 15.3.1818, στην οποία ο Οικονόμου παραπονιέται για την πνευματική κατάσταση της θεσσαλικής πρωτεύουσας μετά την αναχώρηση από εκεί του Βηλαρά: «*Τώρα όλα τα υστερήθηκα, και με φαίνεται ότι εις τούτης την παλαιολάρισαν να ευρίσκομαι ωσάν εις την Σιβηρίαν*», Ιωάννης Οικονόμου Λαρισσαίος, *ό.π.*, σελ. 327.

ανερχόμενων τάξεων του νέου ελληνισμού, τουλάχιστον στη ηπειρωτική Ευρώπη: Τύρναβος, Λάρισα, Κορυτσά, Σέρρες, Σκόπια²⁶³, Βιέννη, Κωνσταντινούπολη, Ζέμεσβαρ, Ζέμονα (Σεμλίνο), Αμπελάκια, Μηλίες²⁶⁴. Στις μελέτες του Φίλιππου Ηλιού σχετικά με του συνδρομητές του εκδόσεων της προεπαναστατικής περιόδου²⁶⁵ η Τσαριτσάνη εντοπίζεται 7 φορές, με συνολικό αριθμό 66 συνδρομητών και 66 συνδρομών, που αφορούσαν σε 182 αντίτυπα των εκδοθέντων βιβλίων. Ενδεικτικοί τίτλοι βιβλίων στους οποίους εντοπίζονται συνδρομητές με τόπο διαμονής την Τσαριτσάνη είναι οι παρακάτω: α) Μελετίου, Μητροπολίτου Αθηνών, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Βιέννη 1783 β) Γουίδωνος Γρανδή, *Σύνομις των Κοινικών Τομών*, μετάφραση Ιωνά Σπαρμιώτη, Βιέννη 1802 γ) Ιερωνύμου Λαλάνδ, *Επιτομή Αστρονομίας*, μετάφραση Δ.Δ. Φιλιππίδου, Βιέννη 1803 δ) Φραγγίσκου Σοαίου, *Στοιχεία της Λογικής, Μεταφυσικής και Ηθικής*, μετάφραση Γρηγορίου Κωνσταντά, Βενετία 1804, ε) Κ. Μ. Κούμα, *Σειρά στοιχειώδης των Μαθηματικών και Φυσικών Πραγματειών εκ διαφόρων συγγραφέων συλλεχθεισών*, Βιέννη 1807 στ) Μιχαήλου Περδικάρη, *Προδιόκησις εις τον Ερμήλον ή Δημοκριθηράκλειτον*, Βιέννη 1817²⁶⁶.

Οι περισσότερες συνδρομές αφορούν σε βιβλία που έχουν σχέση με τις θετικές επιστήμες και όχι με τη Θεολογία ή την εκκλησιαστική παράδοση, γεγονός που υπογραμμίζει τη νεωτερική στροφή στην πνευματική ζωή της κομόπολης, τουλάχιστον από την έλευση του Κούμα και μετά. Επίσης, παρατηρούμε πως οι περισσότερες εκδόσεις σχετίζονται με τον ένα ή άλλο τρόπο με την εκπαιδευτική και κοινωνική ζωή του τόπου: ο Ιωνάς Σπαρμιώτης και ο Κούμας υπήρξαν δάσκαλοι της Σχολής, ο Κωνσταντάς συνδεόταν φιλικά με τον δεύτερο, ενώ ο Μιχαήλ Περδικάρης, όπως προαναφέρθηκε, έζησε ένα διάστημα στην Τσαριτσάνη ασκώντας το επάγγελμα του γιατρού. Την ίδια εποχή (1800-1801) ο κοζανίτης ιατροφιλόσοφος Γεώργιος Σακελλάριος συνθέτει στην Τσαριτσάνη μέρος του έργου του

²⁶³ Με βάση τις επιστολές που περιέχονται στο αρχείο της «Αλληλογραφίας των Συντροφιών» που δημοσίευσε ο δημοσιογράφος Βάσος Καλογιάννης στο βιβλίο του *Τσαριτσάνη. Η ιστορική πατρίδα του Κωνσταντίνου Οικονόμου εξ Οικονόμων* και το άρθρο του «Οι συντροφίες της Τσαριτσάνης και η ιστορική αλληλογραφία τους».

²⁶⁴ Με βάση τις επιστολές που περιέχονται στο βιβλίο του Ιωάννη Οικονόμου Λαριτσαίου *Επιστολές Διαφόρων*.

²⁶⁵ Φίλιππος Ηλιού, «Βιβλία με συνδρομητές - Ι. Τα χρόνια του Διαφωτισμού (1749-1821)», *Ο Ερασιστής*, τ.12/ τχ. 69-70, σελ. 101-179.

²⁶⁶ Στο συμπλήρωμα του καταλόγου ο Ηλιού προσθέτει και τον αυτονομημένο κατάλογο των μαθητών της Σχολής της Τσαριτσάνης στην έκδοση της *Αναλυτικής Πραγματείας Κοινικών Τομών* που εξέδωσε ο Κούμας το 1803 στη Βιέννη, ώστε αθροιστικά η Τσαριτσάνη απαντάται στους καταλόγους 8 φορές, με 90 συνδρομές, 90 συνδρομητές και 290 αντίτυπα. βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Βιβλία με συνδρομητές (1749-1821) - Νέα στοιχεία», *Ο Ερασιστής*, τ. 16 (1980), σελ.289.

Ποιημάτια, το οποίο εκδόθηκε τελικά το 1817 στη Βιέννη²⁶⁷. Σε αυτό περιέχεται και ένας διάλογος, υπό την μορφή επιστολών γραμμένων στην Τσαριτσάνη και την Κοζάνη, από και προς τον Μιχαήλ Περδικάρη, με αντικείμενο τις εξελίξεις στην ιατρική επιστήμη και ειδικότερα τη θεωρία του John Brown («Μπραουνισμός»), της οποίας ο Σακελλάριος ήταν τότε οπαδός.

Η πληθώρα αυτή των συνδρομών μετατρέπεται σε πλήρη απουσία από τον κατάλογο των εκδόσεων της περιόδου 1821-1831²⁶⁸, γεγονός που χωρίς άλλο συνδέεται με την μείωση του πληθυσμού λόγω της πανώλης του 1813, την πιθανή διακοπή της λειτουργίας της Σχολής τη δεκαετία του 1820 και την εν γένει διάρρηξη της συνέχειας στην κοινωνική και οικονομική ζωή του οικισμού, που προκάλεσε η πολεμική δραστηριότητα. Ύφεση στη διακίνηση βιβλίων παρατηρείται βέβαια την περίοδο εκείνη σε ολόκληρη τη Θεσσαλία, όπως και στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο, αν και στη νότια Ελλάδα και ιδίως στις επαναστατημένες περιοχές που αναδείχθηκαν σε διοικητικά και οικονομικά κέντρα του νεοσύστατου κράτους είχε μικρότερη ένταση.

στ) Η ανασυγκρότηση της δεκαετίας του 1830

Φαίνεται πάντως πως ήδη πριν τα μέσα του 19^{ου} αιώνα η Σχολή της Τσαριτσάνης είχε επανασυσταθεί και λειτουργούσε κανονικά. Σποραδικές αναφορές στη λειτουργία σχολείου συναντούμε από τα πρώτα χρόνια που ακολούθησαν την ταραγμένη δεκαετία του 1820. Στην αφήγηση του David Uiquhart, ο συνοδός του περιηγητή πηγαίνει στην Τσαριτσάνη τον Ιούλιο του 1830, προκειμένου να συναντήσει τον παλιό του δάσκαλο, που ζούσε εκεί, παραμένει ωστόσο άγνωστη η ταυτότητα του τελευταίου, καθώς και το εάν εξακολουθούσε να διδάσκει. Στα τμήμα του Αρχείου Οικονόμου που βρίσκεται στο ΕΛΙΑ, διασώζονται έγγραφα που αφορούν στις προσπάθειες του Κωνσταντίνου Οικονόμου να ανακτήσει την κληρονομιά της συζύγου του, μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα το 1834²⁶⁹. Σε αυτά γίνεται δύο φορές αναφορά στη λειτουργία του σχολείου της γενέτειράς του την εποχή εκείνη: την πρώτη φορά σε επιστολή του συγγενούς του Σταθερού Ξεφτέρη προς αυτόν με

²⁶⁷ Γεώργιος Σακελλάριος, *Ποιημάτια*, Βιέννη, 1817.

²⁶⁸ Φίλιππος Ηλιού, «Βιβλία με συνδρομητές II - Από τα χρόνια της επανάστασης έως το 1832», *Ο Ερανιστής*, τ.22, 1999, σελ.172-240.

²⁶⁹ Κώστας Σπανός «Η οικογένεια του Κωνσταντίνου Οικονόμου Εξ Οικονόμων και το τσιφλίκι του Τσερνίλου της Ελασσόνας - 16 Ανέκδοτα Έγγραφα της περιόδου 1834-1913», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* τ. 68, (2015), σελ. 369-410.

ημερομηνία 19.8.1843, όπου υπονοείται ότι ο Οικονόμος διεκδικούσε την περιουσία του θανόντος πεθερού του με σκοπό, μακροπρόθεσμα, να ενισχύσει με τα εισοδήματά της την Σχολή: «ότι η άμετρος επιθυμία σας δια την ελευθέρωσιν αυτού του μεριδίου είναι μόνον δι'άκραν φιλοτιμίαν εις το να ωφεληθή ο πτωχός Δημούλας [σημ.: πρόκειται για τον συγκληρονόμο της διεκδικούμενης περιουσίας, ανηψιό της συζύγου του Κ.Οικονόμου] και με τον καιρόν η σχολή της Τσαριτσάνης»²⁷⁰. Και τη δεύτερη σε επιστολή προς τον Οικονόμο με ημερομηνία 18.5.1852, όπου αναφέρεται ότι η Κοινότητα της κωμόπολης απέσπασε το έτος 1836 ένα εργαστήριο που ανήκε στη διεκδικούμενη περιουσία και το οποίο νεμόταν μέχρι τότε ένα τζαμί της Ελασσώνας, και πως έκτοτε καρπωνόταν τα ετήσια εισοδήματα, ύψους 200 γροσίων, η Σχολή της Τσαριτσάνης: «το εισόδημα του Σιμιτζίτικου εργαστηρίου του από γρόσια 200 κατ'έτος μέχρι του 1836 ενέμετο εν βακούφι (τζαμί της Ελασσώνας) δια το χρέος εκείνου [εννοεί του πεθερού του Κ.Οικονόμου] προς τούτο, έκτοτε δε το απέσπασεν η κοινότης της πόλεως από ταύτης της δουλείας, και νέμεται το αυτό εισόδημα η σχολή των»²⁷¹. Με βάση την πληροφορία αυτή συνάγεται πως το έτος 1836 ήδη επαναλειτούργουσε η Σχολή, συντηρούμενη μάλιστα από κοινοτικούς πόρους. Σε αυτό κατατείνει και η μαρτυρία του Ιωάννη Λεονάρδου από το 1836: «Η προ 18 χρόνων ανακαινισμένη εκκλησία εις χάριν της Υπεραγίας Θεοτόκου (...) είναι κυρίως η τωρινή Μητρόπολις του ενταύθα καθεδρεύοντος Αγίου Ελασσώνας, συνεχόμενη με το Ελληνικόν Σχολείον»²⁷². Συνεπώς, το 1836 επεβίωνε το κτίριο της Ελληνικής Σχολής (που ανακαινίσθηκε επί θητείας Κ.Οικονόμου), σε μια εποχή που ο οικισμός ανασυγκροτούνταν πληθυσμιακά και οικονομικά: «Η πόλις αυτή ανθούσε πρότερον πολλά ζωηρώς, και ευρίσκετο εις αξιόλογον στάσιν. Πλην τα βάρη των εκείθεν διαβαινόντων Οθωμανικών στρατευμάτων επί της ανωμαλίας εις τον καιρόν του ιερού υπέρ της πατρίδος αγώνος, πολύ συνεισέφερον εις τον διασκορπισμόν τούτου του φιλότεχνου τόπου. Κατά το παρόν όμως, ως άδεται, πάλιν εσυνάχθησαν οι Οικήτορες της Έλληνης και εξακολουθούσι τα προτητέρας πραγματείας και υφαντουργίας των»²⁷³. Υπό αυτό το πρίσμα είναι πολύ πιθανή και μια ανάλογη εκπαιδευτική ανασυγκρότηση αυτού του «φιλότεχνου», όπως χαρακτηριστικά περιγράφεται, τόπου. Εξάλλου, η εξακολούθηση της λειτουργίας των εκπαιδευτηρίων της Τσαριτσάνης το 1838 συνάγεται και από τη μαρτυρία του Γρηγόριου Κωνσταντά, ο οποίος αναφέρει χαρακτηριστικά στο χειρόγραφο της *Χωρογραφίας* του: «Είχε πάντοτε σχολεία, από τα όποια

²⁷⁰ στο ίδιο, σελ. 393.

²⁷¹ στο ίδιο, σελ.369-370.

²⁷² Ιωάννης Λεονάρδος, *Νεωτάτη της Θεσσαλίας χωρογραφία...*, σελ. 91.

²⁷³ στο ίδιο, σελ. 91-92.

ανεφάνησαν άνδρες σοφοί, μάλιστα εις τας ημέρας μας». ²⁷⁴ Είναι πάντως γνωστό πως από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και εξής λειτουργούσαν στην Τσαριτσάνη, πέρα από την Ελληνική Σχολή, Αλληλοδιδασκτική Σχολή και Παρθεναγωγείο.

Στοιχεία για τα σχολεία της Τσαριτσάνης διασώζει και ο Ρώσος παλαιογράφος αρχιμανδρίτης Ουσπένσκυ, που επισκέφθηκε τη μονή της Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα τον Μάιο του 1859. Συγκεκριμένα, αναφέρει πως προσκλήθηκε στην Τσαριτσάνη από τους κατοίκους για να ευλογήσει το σχολείο και πως οι μαθητές του χωριού τού είχαν ετοιμάσει θερμή υποδοχή, γράφοντας στίχους που μιλούσαν για τη Ρωσία και την Ορθοδοξία. Λόγω χρόνου δεν μπόρεσε να αποδεχτεί την πρόσκληση, μας δίνει όμως μια σύντομη περιγραφή του χωριού, πληροφορώντας μας πως εκεί λειτουργούν δύο σχολεία, ένα για τη στοιχειώδη και ένα για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση ²⁷⁵. Ακόμη, στο βιβλίο του διασώζει μια επιστολή που του έστειλε εκ μέρους των κατοίκων στις 20.5.1859 ο Τσαριτσανιώτης Γεώργιος Ιωαννίδης ²⁷⁶, με την οποία τον πληροφορεί ότι του αποστέλλονται οι προσφωνήσεις που είχαν ετοιμαστεί για την υποδοχή του (των οποίων κάνει μνεία ο ίδιος ο Ουσπένσκυ στο κείμενό του, χωρίς όμως να διασώζει), καθώς και, ως δώρα, μία βιογραφία του Κωνσταντίνου Οικονόμου (άγνωστο σε ποια μορφή) και ένα βιβλιαράκι που εξέδωσε κάποιος φίλος του αποστολέα Γεωργίου Ιωαννίδη με τίτλο *Η χρονική Ιστορία της Κοσμοποιίας* ²⁷⁷.

²⁷⁴ Θωμάς Γιώργος, *Η Ανέκδοτη Χωρογραφία Της Ανατολικής Θεσσαλίας Από Το Γρηγόριο Κωνσταντά - Ένα χειρόγραφο του 1838*, Βόλος 1991, σελ. 20.

²⁷⁵ Prof Uspenskij., «Περιήγηση στις Μονές της Όσσας και του Ολύμπου», μετάφραση Τέσσα Λεβέντη, Σχόλια Κώστας Σπανός, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ.72 (2000), σελ. 50, 52-54.

²⁷⁶ Ο Γεώργιος Ιωαννίδης αναφέρεται ως Γραμματέας της Εφορείας των Εκπαιδευτηρίων, βλ. μεταξύ άλλων Γιάννης Αδάμου *ό.π.* σελ. 348.

²⁷⁷ Prof. Uspenskij, “Путешествие в метеорские и оссололимпийские монастыри в Фессалии архимандрита Порфирия Успенского в 1859” («Ταξίδι στις μονές των Μετεώρων, της Όσσας και του Ολύμπου, στη Θεσσαλία, του αρχιμανδρίτη Πορφύριου Ουσπένσκυ κατά το έτος 1859»), Αγία Πετρούπολη, 1896, σελ. XXVII Το αναφερόμενο από τον Ιωαννίδη βιβλίο *Η χρονική Ιστορία της Κοσμοποιίας* δεν κατέστη δυνατόν να ταυτιστεί με κάποια γνωστή έκδοση.

Κεφάλαιο Έκτο

Ταυτότητες και εθνική συγκρότηση

α) Εθνοτική και γεωγραφική προέλευση των κατοίκων

Καθώς οι πρώτοι αιώνες κατά τους οποίους η ύπαρξη του οικισμού είναι γνωστή (14^{ος}-17^{ος}) χαρακτηρίζονται από έλλειψη πηγών και γραπτών μαρτυριών, είναι δύσκολο να διαμορφώσουμε κάποια ασφαλή άποψη για την καταγωγή των κατοίκων ή για τις όποιες εθνοτικές τους διαφοροποιήσεις. Σλαβική προέλευση των κατοίκων πιθανολογείται από κάποιους περιηγητές του δέκατου ένατου αιώνα (Heuzey, Uspenskij, Tozer²⁷⁸), αλλά η άποψη αυτή παραμένει μια εικασία που στηρίζεται είτε απλώς στην σλαβική καταγωγή του οικωνυμίου είτε στα σλαβικά χαρακτηριστικά που υποτίθεται ότι αναγνωρίζουν στους κατοίκους της περιοχής της Ελασσόνας (Uspenskij). Η προσέγγιση αυτή ασφαλώς απηχεί τη δημοφιλή, κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, θεωρία του Φαλμεράυερ, ενώ στην περίπτωση του Ρώσου ιερωμένου δεν αποκλείεται να υπηρετεί κάποιες σκοπιμότητες που υπαγόρευαν οι πολιτικές του πανσλαβισμού. Καθώς η χρονολογία ίδρυσης του οικισμού δεν μπορεί να προσδιορισθεί, παραμένει ζήτημα ανοικτό στην ιστορική έρευνα το αν οι οικιστές του ανήκαν στα σλαβικά φύλα που εγκαταστάθηκαν στον ελληνικό χώρο κατά τους Μέσους Χρόνους και στη συνέχεια εξελληνίσθηκαν ή αν ο οικισμός προϋπήρχε της σλαβικής καθόδου και υπό την σλαβική επιρροή απέβαλε την παλιότερη ονομασία του.

Οπωσδήποτε, κάποια βλάχικη παρουσία στην Τσαριτσάνη πρέπει να θεωρείται δεδομένη, σχετιζόμενη κυρίως με πληθυσμούς του Ολύμπου, της Πίνδου και της Βλάστης²⁷⁹. Αξίζει να

²⁷⁸ Για τις θέσεις των Heuzey, Uspenskij, βλ. το τελευταίο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας. Για την θέση του Tozer, που, ακολουθώντας τον Heuzey, θεωρεί το οικωνύμιο ως χαρακτηριστικό παράδειγμα σλαβονικού ονόματος το οποίο, μαζί με τα υπόλοιπα αντίστοιχης προέλευσης, μαρτυρεί την επικράτηση των Σλάβων στην περιοχή για κάποια περίοδο, βλ. Tozer, Henry Fanshawe *Researches in the Highlands of Turkey* vol. II, Λονδίνο 1869, σελ. 43.

²⁷⁹ Για την βλάχικη παρουσία στην Τσαριτσάνη γενικά βλ. Αστέριος Κουκούδης, *Οι Ολύμπιοι Βλάχοι και τα Βλαχομογλενά*, Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2001, σελ. σελ.64-65 και 197-198, όπου γίνονται αναφορές σε βλάχικες εγκαταστάσεις στην Τσαριτσάνη και παρατίθεται περαιτέρω βιβλιογραφία, Κώστας Σπανός, «Οι ελασσονίτικοι οικισμοί...», όπου εντοπίζεται κάποια κάτοικος της Τσαριτσάνης με το όνομα «Ειρήνη Βλάχα» στη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα, Fatma Öncel (μετ. Βασίλης Ευ. Αργυρούλης) «Οι ισόβιοι έγγειοι φόροι...», όπου μνημονεύεται η περίπτωση μετοίκησης κατοίκων από τον βλάχικο οικισμό του Κοκκινοπηλού Ολύμπου στην Τσαριτσάνη τον 18^ο αιώνα. Για την εκδοχή της βλάχικης προέλευσης του ονόματος, βλ. Κώστας Σπανός, «Συμβολή στην ερμηνεία...».

σημειωθεί ότι το σύνολο του χριστιανικού πληθυσμού της Ελασσόνας το 1668 αναφέρεται από τον Εβλιγιά Τσελεμπί ως δίγλωσσο, και ειδικότερα ελληνόφωνο και αρβανιτόφωνο²⁸⁰, εννοώντας προφανώς βλαχόφωνο, καθώς μαζική παρουσία Αλβανών στην Ελασσόνα δεν μαρτυρείται. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ο Έλληνας πρόξενος στη Ελασσόνα Λάμπρος Ενυάλης θα καταγράψει στην Τσαριτσάνη την παρουσία παραχειμαζόντων Βλάχων από τη Βλάστη Κοζάνης: «Εν τη κωμοπόλει της Ελασσώνος πολλαί οικογένειαι παραχειμάζουσιν, ίδια εκ Σαμαρίνης, της επαρχίας Γρεβενών, ως εν τη ημίσειαν περίπου ώραν αυτής απεχούση Τσαριτσάνη, ιδίως εκ Βλάτσι της επαρχίας Σιατίστης²⁸¹». Το μόνο βέβαιο είναι πως ο οικισμός κατοικούνταν αποκλειστικά και μόνο από Χριστιανούς, όπως προκύπτει από τις πρώτες οθωμανικές απογραφές του 16^{ου} αιώνα και από όλες τις μεταγενέστερες γεωγραφικές και περιηγητικές αναφορές (βλ. ενδεικτικά *Γεωγραφία Νεωτερική*). Στη διάρκεια των αιώνων της οθωμανικής κυριαρχίας ο πληθυσμός του πιθανότατα αυξήθηκε λόγω της μετακίνησης προς αυτόν των χριστιανών κατοίκων της γειτονικής Ελασσόνας αλλά και της έλξης που ασκούσε στους χριστιανικούς πληθυσμούς της ευρύτερης περιοχής της Ελασσόνας, της Δυτικής Μακεδονίας και της Ηπείρου η ύπαρξη μιας ασφαλούς, οικονομικά εύρωστης και διοικητικά αυτοτελούς χριστιανικής κοινότητας σε μικρή απόσταση από το οθωμανικό κέντρο της περιοχής.

β) Οι πρώιμες ενδείξεις πνευματικής κινητικότητας

Μια από τις πρώιμες ενδείξεις πνευματικής κινητικότητας στην κωμόπολη, που δεν μπορεί ωστόσο να ειπωθεί έξω από το πλαίσιο της υστεροβυζαντινής θρησκευτικής παράδοσης, είναι η απεικόνιση των Σοφών της Αρχαιότητας στην εικονογραφία του ενοριακού ναού του Αγίου Νικολάου, που χρονολογείται το 1614²⁸². Ειδικότερα, στη βάση της παράστασης της Ρίζας του Ιεσσαί απεικονίζονται δώδεκα αρχαίοι σοφοί: 1) ΘΟΥΛΗ[C], 2) ΔΩΝ, 3) ΠΟΛΟΝ, 4) ΠΛΑΤ(ΩΝ), 5) ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, 6) ΙΩΣΙΠΟΣ, 7) ΣΟΛΟΝ, 8)

²⁸⁰ Θεόδωρος Παλιούγκας, *Η Θεσσαλία στο οδοιπορικό του Εβλιγιά Τσελεμπί (1668)* Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια, έκδοση του Λαογραφικού Ιστορικού Μουσείου Λάρισας, Λάρισα 2001.

²⁸¹ Λάμπρος Ενυάλης, «Εθνική Ποίησης των Βλαχομακεδόνων», *Ελληνισμός*, έτος ΙΔ', τεύχος 157, Ιανουάριος 1911, σ. 186-187.

²⁸² Για περισσότερα, βλ. την αναλυτικότερη διδακτορική διατριβή της Καλλιόπης Φλώρου, «Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Νικολάου Τσαριτσάνης (1614/5) και ο ζωγράφος Ιωάννης ιερέας εξ ιδίας κόμης. Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής του Α' μισού του 17ου αιώνα στη Βόρεια Θεσσαλία». Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας, Ιωάννινα 2016.

ΟΖΙ(ΑC), 9) ΑΡΙCΤΟΤΕΛΗC, 10) CΥΒΙΛΑ, 11) CΟΦΟΚΛΗC, 12) ΘΟΥΚΥ/ΔΙΔΗC. Όπως αναφέρει η Καλλιόπη Φλώρου:

Η παράσταση του Αγίου Νικολάου αποτελεί τυπικό δείγμα Μεταβυζαντινής Ρίζας Ιεσσαί και εκτός από τους προπάτορες του Χριστού που συνθέτουν το γενεαλογικό του δέντρο, περιλαμβάνονται σκηνές από την Παλαιά και Καινή Διαθήκη, καθώς και μορφές αρχαίων σοφών.²⁸³

Η παρουσία των «Φιλοσόφων» στη Ρίζα του Ιεσσαί αιτιολογείται από τη διαλογική σχέση που εξ' αρχής ανέπτυξε ο χριστιανικός κόσμος με τα υψηλά νοήματα των λόγων των αρχαίων σοφών και τις μονοθεϊστικές τάσεις στη φιλοσοφία ορισμένων από αυτούς, οι οποίοι ως άλλοι προφύτες προμήνυσαν την έλευση του Μεσσία. Ως εκ τούτου δικαιολογείται η ενσωμάτωσή τους στο δέντρο που περιλαμβάνει προπάτορες και προφύτες του Ιησού, όπως και η μεμονωμένη θέση τους σε εισαγωγικούς στο ναό χώρους.²⁸⁴

Το ενδιαφέρον στην περίπτωση της εικονογραφίας της Τσαριτσάνης έγκειται στο ότι ο ναός ιστορήθηκε από ένα ντόπιο συνεργείο με επικεφαλής των πρωτονοτάριο Ιωάννη, ο οποίος διαμόρφωσε «ένα μεστό εικονογραφικό πρόγραμμα, το οποίο ενδεχομένως συμμορφώνεται στις απαιτήσεις των χορηγών «Καλοϊωάννου ιερέα και σακελλιώνα» και «Ιωάννου νομοφύλακος», οι οποίοι θα πρέπει να διέθεταν στοιχειώδη καλλιέργεια, κρίνοντας από τα αξιώματά τους.²⁸⁵

Εξάλλου, σύμφωνα με την ερευνήτρια, «η πολυσυλλεκτικότητα στο έργο του Ιωάννη πηγάζει από έναν πλούτο διαφορετικών και ταυτόχρονα σύγχρονων τάσεων που δεν απαντούν στα στενά, συντηρητικά πλαίσια της Ελασσόνας, υποδηλώνοντας άνθρωπο που έχει αποκτήσει την καλλιτεχνική του εμπειρία εκτός των ορίων του τόπου καταγωγής του»²⁸⁶. Η ανάπτυξη ενός τοπικού καλλιτεχνικού συνεργείου μέσα σε ένα ευνοϊκό για τις τέχνες περιβάλλον δείχνει αιτιολογημένη, εάν αναλογιστούμε ότι η τεκμηριωμένα αποτελούμενη από χριστιανικό πληθυσμό κωμόπολη της Τσαριτσάνης υπήρξε φιλόξενο κέντρο καλλιτεχνικής ανάπτυξης καθ' όλο το 17^ο και 18^ο αιώνα, όπως παρουσιάζεται μέσα από τον πλούτο των σωζόμενων έργων²⁸⁷. Παραμένει ωστόσο ανοιχτό το ερώτημα αν η αναπαράσταση των σοφών της αρχαιότητας σε μια χριστιανική εικονογραφία των αρχές του 17^{ου} αιώνα μπορεί να εκληφθεί ως μία ένδειξη πρώιμης ανάπτυξης εθνικής συνείδησης, υπό

²⁸³ Καλλιόπη Φλώρου, *ό.π.* σελ. 276.

²⁸⁴ *στο ίδιο*, σελ. 62.

²⁸⁵ *στο ίδιο*, σελ. 385.

²⁸⁶ *στο ίδιο*, σελ. 323-324.

²⁸⁷ *στο ίδιο*, σελ. 386.

την μορφή της συνειδητοποίησης και της συνέχισης της πνευματικής κληρονομιάς της αρχαιότητας.

γ) Μια ενθύμηση για τα Ορλωφικά

Στον αντίποδα των παραπάνω, ενδιαφέρον παρουσιάζει μια ενθύμηση που σώζεται στον Κώδικα της διαλυμένης σήμερα Μονής Παλαιοκαρυάς (στην περιοχή Κρανιάς Ελασσόνας-Δεσκάτης), στην οποία περιγράφονται με λιτό τρόπο τα γεγονότα των Ορλωφικών και διεκτραγωδεύεται η τύχη του άμαχου πληθυσμού στις επαναστατημένες περιοχές της νότιας Ελλάδας: «*Εν έτει 1771 έκαψαν τα Τρίκκαλα· και μετά ταύτα εβγήκεν ο Φράγγος εις τον Μοριάν και εκατέβασαν Αρβανίτες και εχάλασαν τον Αγγλικόν (Ανατολικό) και το Μεσολόγγι και άλλα μερικά κάστρα και επήραν σκλάβους γυναίκες και παιδιά και άλλους επούλησαν εις τον Τούρναβον, Δομένικον και Τζαρίτζανην και πολλούς επήγαν εις την Αρβανιτιάν και τους ετούρκευσαν. Πολύς θρήνος έγινε τον χρόνον εκείνο...*»²⁸⁸. Με την επιφύλαξη της περίπτωσης στην ενθύμηση να γίνεται λόγος για εξαγορά σκλάβων προς απελευθέρωση, τίθεται το ερώτημα εάν οι ανθούσες οικονομικά χριστιανικές κοινότητες της περιοχής αποτέλεσαν κέντρα αγοραπωλησίας σκλάβων που δεν ήταν άλλοι από τον χριστιανικό άμαχο πληθυσμό που είχε απαχθεί βίαια από τις εμπόλεμες περιοχές, αδιαφορώντας ή και επωφελούμενες από την καταστροφή που επέφερε στους ομοεθνείς η καταστολή αυτού που εγγράφεται στην εθνική ιστοριογραφία ως το σημαντικότερο από τα πρώιμα εθνικά κινήματα κατά των Οθωμανών.

δ) Αρματωλισμός και πρώιμες επαναστάσεις: η μαρτυρία του Νικόλαου Κασομούλη

Στοιχεία σχετικά με την σχέση των κατοίκων της Τσαριτσάνης με τον αρματωλισμό την περίοδο της εθνικής αφύπνισης συναντούμε στα απομνημονεύματα του Νικόλαου Κασομούλη και ειδικότερα κατά την περιγραφή του κινήματος του αρματωλού παπα-Ευθύμιου Βλαχάβα, που έλαβε χώρα στη Βόρεια Θεσσαλία την άνοιξη του 1808. Ο Κασομούλης υπογραμμίζει τον ζήλο των πολεμικών προετοιμασιών που γίνονταν στην

²⁸⁸Δ. Λουκόπουλος, «Από έναν κώδικα μιας διαλυμένης μονής του Ολύμπου», στο «*Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*», 1936, σελ. 124.

κωμόπολη εν όψει της εξέγερσης, στις οποίες συμμετείχε ενεργά ο πατέρας του²⁸⁹, γεγονός που υποδηλώνει πρόθεση συμμετοχής των κατοίκων στο κίνημα. Στη συνέχεια περιγράφει ένα επεισόδιο που έλαβε χώρα στην αγορά της Τσαριτσάνης μεταξύ ενός αρματωλού του Ολύμπου κι ενός τεχνίτη ή πωλητή τσαρουχιών (σαράτση): «ενθυμούμαι πολλάκις τους Αρματωλούς, όταν ήρχοντο να ψωνίσουν, πόσον ερέθιζον τους πολίτας. Ένα πρωτοπαλήκαρον του Ταμπάκη, αφού από έναν σαράτζη αγόρασεν έως 100 ζευγάρια τσαρούχια, φιλονικών δια την τιμήν ενός δισακκίου, το οποίον ζητούσε να αγοράση δια τον ευατόν του, να το δώσει ευθηνότερα, ο δε τεχνίτης αντιτείνων, τον λέγει ο Αρματωλός: -«*Άι! (λέγει) ούτε στο σακκί είσθε, ούτε στον τροβά· ημείς κοιτάζομε να σας ελευθερώσομε, κ'εσείς πάλιν ίσα με τους κωλοπλύνηδες*²⁹⁰ μας απερνάτε» και άλλα τοιαύτα». Η διαφορούμενη αυτή παρατήρηση του αρματωλού, που με γλαφυρό τρόπο καταγράφει στην αφήγησή του ο Κασομούλης, είναι ενδεικτική τόσο για το ήθος των αρματωλών όσο και για τις επαμφοτερίζουσες αντιλήψεις των απλών ανθρώπων της κωμόπολης. Η ιδέα της απελευθέρωσης από την οθωμανική δεσποτεία συνυπήρχε με την επιθυμία για διατήρηση του ειθισμένου τρόπου ζωής, μιας «τάξης και ασφάλειας» που ενδεχομένως απολάμβανε η εμπορική κωμόπολη, καθώς ο τεχνίτης δεν έπαυε να ενδιαφέρεται για το κέρδος του και ως εκ τούτου δεν αντιμετώπιζε τον αρματωλό ως μια εξαιρετική περίπτωση πελάτη –ιδιότητα την οποία οπωσδήποτε ο τελευταίος διεκδικούσε για τον εαυτό του. Σημειωτέον επίσης ότι, σύμφωνα με την αφήγηση του Κασομούλη, το κίνημα του Βλαχάβα δεν είχε χαρακτήρα ξεκάθαρα εθνικό αλλά στρεφόταν πρωτίστως εναντίον της εξουσίας του Αλή Πασά, καθώς οι αρματωλοί που έλαβαν μέρος στην εξέγερση, «χωρίς να ενοχλούν ουδένα εκ των εντοπίων Οθωμανών, κατασφάζοντες και διώκοντες μόνον τους σουμπασάδες [επιστάτες μεγάλων κτημάτων] και δερβαναγάδες Αλβανούς ως κοινούς εχθρούς και των Οσμανλήδων και των ραγιάδων, εις δύο μήνας μέχρι του Απριλίου εκαθάρισαν από το μίasma τούτων όλας τας επαρχίας»²⁹¹. Επιπλέον, οι κλέφτες και αρματωλοί δεν φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα δημοφιλείς μεταξύ των Λαρισαίων λογίων, αν ληφθεί υπ'όψιν η άποψη του Κούμα για τους αρματωλούς

²⁸⁹ Νικόλαος Κασομούλης, *Ενθυμήματα...*, τ. 1, σελ. 72-73, σημ. 7 : «καθ'ην εποχήν ο πατήρ μου επασχολείτο [το χειρόγραφο «επασχολούμενος»] με τους πολίτας να εφοδιάζονται και να οχυρώνονται... «κάθε οικοκύρης εις την οικίαν του προ καιρού είχαν όλα τα αναγκαία του πολέμου προμηθευμένα, και όλα τα σπίτια τα εύρισκες με πολεμήστρες (μασγάλια). Όλοι ετοιμάζοντο ωσάν την παραμονήν του Πάσχα δια την αύριον, αλλά, ή κατ'ευτυχίαν ή κατά δυστυχίαν, προκαταληφθέντα τα πάντα από τον Μουχτάρπασιάν, δεν έβλεπον όλοι πού να τρυπώσουν έπειτα (...) καθόσον ενθυμούμεθα τον πατέρα μου πρώτον και έπειτα όλους τους πολίτας με πόση προθυμία εφοδιάζοντο και ωπλίζοντο... »).

²⁹⁰ Εννοεί τους μουσουλμάνους.

²⁹¹ στο ίδιο, σελ 71.

της περιοχής²⁹² και η περιγραφή των Κλεφτών στην *Ιστορική Τοπογραφία της Τωρινής Θεσσαλίας* του Ιωάννη Οικονόμου-Λογιώτατου, ο οποίος τους μέμφεται για έλλειψη εθνικής συνείδησης²⁹³. Δεν είναι χωρίς σημασία το γεγονός πως, πέρα από την εκκλησιαστική ηγεσία, η οποία, ούτως ή άλλως, λόγω της συντηρητικής της στάσης απέναντι στις ιδέες του Διαφωτισμού και των εν δυνάμει επαναστατών (όπως στην περίπτωση του Ρήγα Φεραίου) προκάλεσε την σφοδρή κριτική του Κοραή και άλλων διανοουμένων, σε περίπτωση ένοπλης εξέγερσης και βίαιης αμφισβήτησης του οθωμανικού κατεστημένου είχαν πολλά να χάσουν και οι εύποροι κάτοικοι των εύρωστων οικονομικά θεσσαλικών κωμοπόλεων, οι έμποροι, οι βιοτέχνες και κυρίως οι εξαγωγείς. Η επανάσταση του παπα-Θύμιου Βλαχάβα υπήρξε τελικά η αφορμή για τη σύλληψη και φυλάκιση στα Γιάννενα, μεταξύ άλλων Τσαριτσανιωτών, και του Κωνσταντίνου Οικονόμου, ο οποίος, μετά την απελευθέρωσή του έναντι πολλών λύτρων, αναχώρησε για πάντα από την πατρίδα του, τον Ιούλιο του 1808. Ωστόσο, η συμμετοχή του στο κίνημα είναι αμφισβητούμενη – ο Σοφοκλής Οικονόμος μάλιστα αναφέρει ότι ο πατέρας του φυλακίστηκε «ένεκα συκοφαντίας»²⁹⁴.

ε) Η συγκρότηση της εθνικής συνείδησης στα λαϊκά στρώματα της Θεσσαλίας: η μαρτυρία των Ιωάννη Οικονόμου

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη συγκρότηση της εθνικής συνείδησης και την κατανόηση της εθνικής συνέχειας στα λαϊκά στρώματα της Θεσσαλίας κατά την προεπαναστατική περίοδο παρουσιάζουν οι πληροφορίες που διασώζει ο Ιωάννης Οικονόμος - Λογιώτατος στο έργο του *Αληθινή Ιστορία του Λουκιανού Σαμοσατέως* (1817): «...αν τινας αναφέρει εις τους συμπατριώτας μου το όνομα Έλληνες, ευθύς θέλει ακούει, ημείς δεν είμεθα Έλληνες, αλλά ορθόδοξοι χριστιανοί και πιστοί Ρωμαίοι, επειδή αν είμασθαν Έλληνες, θα είμασθαν και ημείς καθώς εκείνοι μεγαλόσωμοι. Έχουν μίαν ιδέαν ότι οι Έλληνες ήταν υψηλοί και

²⁹² «Οι άνδρες ούτοι, των οποίων επηρέθη παρά πολλών δικαίως η ανδρία, παρά ταύτην δεν εγνώριζαν άλλον ηρωισμόν. Βάρβαροι, απάνθρωποι, ωμοί, όταν μετεβάλλοντο εις κλέπτας, δεν εφείδοντο ούτε γυναίκας ούτε παιδιά, εγύμνοναν και ιερείς, και αρχιερείς τινάς εσχάτως ο Νίκος Τσιάρας, μ'όλον ότι αφού τους εγύμνοναν, τους εφίλουν τη χείρα και εξήτουν την ευχή των. Ο Κούμας εγνώρισε προσωπικώς τον Νίκον και τον παπα-Ευθύμιον. Θελήσας να ενθουσιάση τον πρώτον, ότι ομοιάζει τον παλαιόν Αχιλλέα ήκουσε με άγριον τόνον: “Τι Αχιλλέα λέγεις και τοιαύτα παραμύθια; εσκότωσε πολλούς το τουφέκι του Αχιλλέα;”» Κωνσταντίνος Κούμας, *ό.π.*, σελ 543-544.

²⁹³ «όπου δεν τους κινεί την παραμικράν συνείδησιν εις το να παρενοχλούν τον τόπον στερεάς και πελάγους με πολλάς και μεγάλας ζημίας εις κάθε φυλήν αδιάφορα», Ιωάννης Οικονόμος-Λογιώτατος *Ιστορική Τοπογραφία...* σελ.18, και Μ.Μ.Παπαϊωάννου, *Επιθεώρηση Τέχνης*, αρ.99 (Μάρτιος 1963), σελ 174.

²⁹⁴ Κώστας Λάππας - Ρόδη Σταμούλη (επιμ.), *ό.π.*, σελ. 305.

χοντρόσωμοι άνθρωποι, διά τούτο όταν ιδούν κανέναν σωματώδη τον ονομάζουν Έλληνα, ομοίως και όταν ιδούν κανένα μεγάλο πράγμα λένε ότι σώζεται από τους Έλληνες, μην έχοντας καθόλου είδησιν ότι και αυτοί οι ίδιοι είναι Έλληνες επειδή η γλώσσα όπου ομιλούν έχει τόσο μεγάλη συγγένεια με εκείνην όσην έχει μια θυγατέρα με τη μητέρα της»²⁹⁵. Αυτή η αντίληψη που απέδιδε στους αρχαίους Έλληνες υπερφυσικές ιδιότητες ήταν ευρύτερα διαδεδομένη και φαίνεται πως επικρατούσε ακόμη στη Θεσσαλία αρκετά χρόνια μετά τη συγκρότηση του εθνικού κράτους, όπως μαρτυρείται και από την συνομιλία του αρχαιολόγου και περιηγητή Εζέ με μια ηλικιωμένη γυναίκα στον Τύρναβο, το 1858²⁹⁶.

Την αδράνεια ή και την απροθυμία των Θεσσαλών συμπατριωτών του κατά τα πρώτα έτη της επανάστασης του 1821 στηλιτεύει ο Ιωάννης Οικονόμου σε επιστολή του με ημερομηνία 2 Μαρτίου 1823:

Όσοι δε έμειναν αφώτιστοι, ως ημείς εδώ, οι τοιούτοι ούτε όπλα άδραξαν ούτε κανένα χρήσιμο έδειξαν εις το γένος, αλλ' ευρίσκονται εσέτι ραγιαδες με άκραν τους ευχαρίστησιν, τυραννούμενοι υπό του ζυγού. Οι τοιούτοι ωστόσο παρηγορούνται αναμεταξύ τους με τούτα τα λόγια: «Ημείς εκάμαμεν καλά, όπου δεν εσηκωθήκαμεν να λάβωμεν όπλα, επειδή αυτή η δουλειά όπου έκαμαν οι Έλληνες δεν είναι καλή, αυτή είναι κλέφτικη, και όχι βασιλική». Λοιπόν, αδελφέ μου, από τοιούτους ουτιδανούς ανθρώπους τι ελπίζεις; Αφού είναι παντελώς αμαθείς και προληπτικοί, και μάλιστα όπου δεν είναι φωτισμένοι από την ιστορίαν, δια να ιδούν εκεί, ως εις καθρέπτην, την πρώτην αρχήν του κάθε γένους, και των βασιλείων, πώς πρωτάρχισαν, και πώς απεκατεστάθησαν έως αυτόν τον βαθμόν; Δια τούτο είναι όλα χαμένα εις αυτούς. Δεν ημπορεί σχεδόν τινάς να ομιλήση ευκόλως με τοιούτους, χωρίς υποψία κινδύνου. Αυτοί προσμένουν την ελευθερίαν αμέσως από τον θεόν να τους την στείλει με το ζημπίλι, αυτοί την προσμένουν από τα ξένα βασίλεια, ήγουν από την Ρωσίαν, από την

²⁹⁵ Ιωάννης Οικονόμος -Λαρισσαίος Λογιώτατος, εισαγωγή - φροντίδα Μ.Μ.Παπαϊωάννου *Ι. Αληθινή Ιστορία του Λουκιανού Σαμοσατέως 1817 ΙΙ. Ιστορική Τοπογραφία ενός μέρους της Θεταλίας 1817*, Δήμος Λάρισας, Αθήνα, 1989, σελ. 12.

²⁹⁶ «Πώς, μου λέει, δεν πιστεύεις ότι έζησαν οι αρχαίοι Έλληνες; ήταν όμως γίγαντες, πού είχαν τόσο μπόι, ώστε, όταν έπεφταν, δεν μπορούσαν να ξανασηκωθούν, και έτσι πέθαιναν!» Επειδή δεν φαίνομαι πεπεισμένος: «Οι Έλληνες αυτοί, προσθέτει, ήταν αρχαιότεροι από τον Αδάμ και υπήρχαν επίσης τόσο μικροσκοπικοί άνθρωποι, ώστε, πέφτοντας στην τροφή τους πιάνονταν, όπως οι μύγες σε μια σταγόνα γάλα, κι' έτσι πέθαιναν! Δεν κάνεις καλά που δεν το πιστεύεις, αυτό είναι γραμμένο στο Ευαγγέλιο!», βλ. Βασίλειος Χατζηαντωνίου (μετάφραση), «Ο Τύρναβος όπως τον είδε ο Γάλλος αρχαιολόγος και περιηγητής Leon Heuzey την 1 και 2 Ιουλίου 1858», *Θεσσαλικά Χρονικά, Έκτακτος Έκδοσις 1881-1961* (1965), σελ. 377.

Γερμανίαν, από την Γαλλίαν από την Αγγλίαν και από τα λοιπά, και δεν ηξεύρω ακόμη πως δεν την προσμένουν και από τον Κρόνον²⁹⁷.

Με την εξαίρεση του Τρικεριού και του Πηλίου, η Επανάσταση στη Θεσσαλία και την Ήπειρο το 1823 μοιάζει για τον Ιωάννη Οικονόμου χαμένη υπόθεση. Χωρίς να κρύβει την απογοήτευση και τον θυμό του, γράφει από την Λάρισα στον φίλο του Χρ.Κονομάτη: «Αδελφέ! Μ'έναν λόγο σοι λέγω, ότι ημείς οι εδώ πτωχοί, και πλούσιοι εξίσου είμεθα όλοι μέγ' άχθος αρούρης. Η Γούρα, το Δομοκόν, ο κάμπος της Θετταλίας, η επαρχία του Αλμυρού και Βελεστίνου, της Φαρσάλου, οι περί τον Κίσσαβον κάτοικοι και οι περί τον Όλυμπον και οι Χασιώται και οι Παραβάσιοι Ασπροποταμίται και το Μέτζοβον και το Ζαγόρι και τα Γρεβενά, όλων ετούτων των επαρχιών οι κάτοικοι είναι μέγ' άχθος αρούρης. Εφάνησαν με τελειότητα άχρηστοι εις το υπέρ της ελευθερίας υπεραγωνιζόμενον γένος και άχρι τούδε έμειναν εις το σκότος της δουλείας, και ίσως θα μείνουν δια πολύν καιρόν ακόμη»²⁹⁸. Φαίνεται πως ίσως, όπως επεσήμανε ο Μ.Μ. Παπαϊωάννου, οι μικροϊδιοκτήτες αγρότες των ελεύθερων χωριών προτίμησαν με την ησυχία τους να τρώνε το ψωμί τους...²⁹⁹.

στ) Η Τσαριτσάνη και η Επανάσταση του 1821

Δεν διαθέτουμε συγκεκριμένες πληροφορίες για το τα γεγονότα στην Τσαριτσάνη κατά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης. Από τις ενθυμήσεις των ναών γνωρίζουμε ότι στις 26 Μαΐου του 1822, με αφορμή την Επανάσταση του Ολύμπου, ο βοεβόδας της Ελασσόνας συνέλαβε και εκτέλεσε δύο προεστούς των χριστιανικών κεφαλοχωριών της περιοχής του, τον (Χατζη Σταμάτη) Καλογιάννη από την Τσαριτσάνη και τον Λαναρά από το Λιβάδι³⁰⁰. Για την συμμετοχή του Τσαριτσανιώτη προεστού Καλογιάννη στην

²⁹⁷ Ιωάννης Οικονόμου Λαρισαίος, *Επιστολαί διαφόρων...*, αρ.επιστολής 221, σελ.415-416. Πρόκειται για την αλληλογραφία του «Νέου Ιατρού», δηλαδή για σειρά επιστολών («επιστολιμαίες διατριβές» τις χαρακτηρίζει ο Σ.Ασδραχάς) που ανταλλάσσουν υπό ψευδώνυμο ο Ιωάννης Οικονόμου με τον φίλο του Χριστόδουλο Κονομάτη από το Ζαγόρι. Για περισσότερα βλ. Σπύρος Ασδραχάς, «Αναμορφώσεις ή ο Νέος Ιατρός» στο *Νεοελληνική Παιδεία Και Κοινωνία» Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, εκδ. του Ομίλου Μελέτης Του Ελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1995, σελ.267-284.

²⁹⁸ Ιωάννης Οικονόμου Λαρισαίος, *Επιστολαί...*, αρ.επιστολής 221, σελ.426-427.

²⁹⁹ Μ.Μ.Παπαϊωάννου, στην εισαγωγή του Ιωάννης Οικονόμος -Λαρισαίος Λογιώτατος : *Ι. Αληθινή ιστορική του Λουκιανού Σαμοσατέως (μετάφραση στη δημοτική - 1817). ΙΙ. Ιστορία τοπογραφία ενός μέρους τής Θεσσαλίας - 1817*, Έκδοση Δήμου Λάρισας, Αθήνα 1989, σελ.25.

³⁰⁰ Βασίλης Ζαχίδης, *ό.π.*, σελ 73, Θωμάς Μπούμπας, «Ενθυμήσεις, ενοικιαστήρια και ομόλογα εκ του Ναού της Παναγίας Τσαριτσάνης», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 78 (2020), σελ. 44-45.

Επανάσταση του Ολύμπου το 1822 δεν υπάρχουν άλλα στοιχεία, και ίσως η εκτέλεσή του, όπως και άλλων προυχόντων της περιοχής, σχετίζεται με λόγους αντεκδίκησης και τρομοκράτησης του πληθυσμού από του Οθωμανούς³⁰¹. Στο βιβλίο του Βασίλη Ζαχίδη *Η Τσαριτσάνη* αναφέρεται επίσης πως τον Σεπτέμβριο του 1828 οι Τούρκοι κατέστρεψαν το μοναστήρι του Αγίου Αθανασίου, που απείχε μισή ώρα από την Τσαριτσάνη, είχε 5 τρούλους και ήταν σκεπασμένο με μολύβι, το οποίο μετέφεραν στον Τύρναβο και σκεπάσανε το ωρολογιοστάσιο³⁰². Πρόκειται μάλλον περί λανθασμένης μεταγραφής κάποιας σχετικής ενθύμησης, καθώς το γεγονός και η περιγραφή αφορούν στη Μονή του Αγίου Διονυσίου του εν Ολύμπω, στο Λιτόχωρο³⁰³.

Η άγνοια των απλών ανθρώπων για τις εθνικές ετερότητες αναπληρωνόταν από μία ισχυρή αίσθηση θρησκευτικής ταυτότητας. Να πώς αποτυπώνει σε εκκλησιαστική ενθύμηση του 1850 ο ολιγογράμματος καταγραφέας την έλευση στην Τσαριτσάνη δύο ταγμάτων Πολωνών κοζάκων, που είχαν στρατολογηθεί από τους Οθωμανούς³⁰⁴ και έδρασαν στη Θεσσαλία ως μισθοφόροι την δεκαετία του 1850: «το 1850 ήλθαν 2.000 Ζεμπέκιδες (Κοζάκιδες και Δρογόνες) εκάθησαν ένα χρόνο ήταν άλο-σόι [sic] χριστιανοί με ονόματα χριστιανικά»³⁰⁵.

Παρόλη την ενδεχόμενη άγνοια ή αδιαφορία των λαϊκών στρωμάτων, η ανερχόμενη αστική τάξη, οι έμποροι, οι λόγιοι και ο ανώτερος κλήρος της Τσαριτσάνης φαίνεται πως είχαν από νωρίς έρθει σε επαφή με τα αιτήματα εθνικής χειραφέτησης. Δεν είναι χωρίς σημασία το γεγονός ότι στην κωμόπολη συνυπήρξαν γύρω στο 1800 δύο γιατροί – ιατροφιλόσοφοι οι οποίοι, σε διαφορετικές συγκυρίες, είχαν γνωρίσει προσωπικά τον Ρήγα Φεραίο και φυσικά το έργο του: ο Γεώργιος Σακελλάριος, μέλος του κύκλου του Ρήγα στη Βιέννη, ο οποίος μάλιστα είχε μεταφράσει εκεί τους τρεις πρώτους τόμους του «Νέου Ανάχαρση», που προηγήθηκαν της έκδοσης του τετάρτου από τον Ρήγα, και ο συντηρητικός Μιχαήλ Περδικάρης, που είχε γνωρίσει προσωπικά τον Ρήγα στις ηγεμονίες και ο οποίος συνέγραψε (αλλά δεν δημοσίευσε τελικά) τον λίβελο *Ρήγας ή κατά Ψευδοφιλελλήνων*, μια από τις σπάνιες αρνητικές προσωπογραφίες του Ρήγα, συνταγμένη μάλιστα από κάποιον που δεν έφερε το ιερατικό σχήμα, αν και απηχούσε σε μεγάλο βαθμό στο συγκεκριμένο θέμα τις

³⁰¹ Θωμάς Μπούμπας, *ό.π.*, σελ. 47.

³⁰² Βασίλης Ζαχίδης, *ό.π.*, σελ. 73. Η πληροφορία μεταφέρεται ομοίως και από τον Γιάννη Αδάμου, *ό.π.* 339.

³⁰³ Γιάννης Αδάμου, *ό.π.*, σελ. 325, 334 και Θωμάς Μπούμπας, *ό.π.*, σελ. 45

³⁰⁴ Βασίλης Ζαχίδης, *ό.π.*, σελ. 73-74.

³⁰⁵ Γιάννης Αδάμου, *ό.π.*, σελ. 335. Εννοεί προφανώς ότι ήταν καθολικοί ή προτεστάντες,

απόψεις του Πατριαρχείου ή του Αθανασίου Πάριου³⁰⁶. Οπωσδήποτε, η από δεκαετίες λειτουργία στην Τσαριτσάνη Ελληνικού Σχολείου έφερε σε επαφή εκατοντάδες ανθρώπους με την αρχαιοελληνική Γραμματεία και την Ιστορία, μέσα σε ένα περιβάλλον οικονομικής και πολιτισμικής κινητικότητας. Το εμπορικό δίκτυο με την Αυστροουγγαρία εισήγαγε απευθείας από την Κεντρική Ευρώπη, ιδίως την εποχή των Ναπολεόντειων Πολέμων, τα κελεύσματα μιας νέας εποχής, που κλυδώνιζε στις παραδοσιακές μοναρχίες και ετοίμαζε τον δρόμο για την έλευση στο ιστορικό προσκήνιο των εθνικών κρατών.

Οι περιπτώσεις επώνυμων Τσαριτσανιωτών, που ενεπλάκησαν άμεσα στο εγχείρημα της εθνικής επανάστασης του 1821, όπως ο Ιωσήφ, Επίσκοπος των Ρωγών, που σκοτώθηκε στην Έξοδο του Μεσολογγίου, ή ο Ιωάννης Οικονόμος, ο λιγότερο γνωστός μικρότερος αδερφός του Κωνσταντίνου, που, κατά πάσα πιθανότητα, πέθανε στη Μολδοβλαχία το 1822 πολεμώντας στις τάξεις του Ιερού Λόχου³⁰⁷, αφορούν σε δράσεις εκτός της θεσσαλικής περιφέρειας, στην οποία οι αποτυχημένες –εν τέλει– εξεγέρσεις εντοπίζονται αρχικά στο Πήλιο και όψιμα στον ορεινό όγκο του Ολύμπου (1822). Στην τελευταία συμμετείχε ο Νικόλαος Κασομούλη, που υπήρξε μαθητής στη Σχολή της Τσαριτσάνης το 1808, εποχή που στη σχολαρχία βρισκόταν ο Κωνσταντίνος Οικονόμος. Επίσης, όπως προαναφέρθηκε, στην Τσαριτσάνη βρέθηκε κατά της δεκαετία του 1800 ως οικότροφος της Σχολής και ο Λαρισαίος Ιωάννης Οικονόμου-Λογιώτατος, ο οποίος υπήρξε βασικός σύνδεσμος της Φιλικής Εταιρείας στη Λάρισα, πόλη που τότε είχε στην πλειοψηφία της μουσουλμανικό πληθυσμό. Μέσα από την σωζόμενη αλληλογραφία του Ι.Οικονόμου βλέπουμε πως, μεταξύ άλλων, προμήθευε με πολεμικά εφόδια τους εξεγερμένους του Πηλίου³⁰⁸. Ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Οικονόμος, που έχει φύγει διωκόμενος από την Τσαριτσάνη ήδη από το 1808, με την έκρηξη της Επανάστασης, που τον βρήκε στην Κωνσταντινούπολη, εμφανίστηκε ανοιχτά ως θερμός υποστηρικτής της εθνικής ιδέας: ο «Προτρεπτικός» του λόγος, που εκφώνησε το 1821 στην Οδησό, όπου κατέφυγε μετά τις διώξεις των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης, αποτελεί μια θερμή συνηγορία υπέρ των στόχων της Επανάστασης, στην οποία διπλωματικά δίνεται

³⁰⁶ Σπύρος Ασδραχάς, «Τα διφορούμενα Φώτα» στο *Ρήγας Βελεστινλής : Διαφωτιστής, επαναστάτης, μάρτυρας* (συλλογικό έργο), εκδ. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών Βελεστίνου Ρήγα, Αθήνα 2007. Ανάλογο συντηρητικό πνεύμα διαπνέει και το δημοσιευμένο το 1817 έργο του «Ερμήλος».

³⁰⁷ Κώστας Λάππας, «Η οικογένεια του Κων. Οικονόμου μέσα από την αλληλογραφία της (1821-1832), στο «*Νεοελληνική Παιδεία Και Κοινωνία*» *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, εκδ. του Ομίλου Μελέτης Του Ελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1995, σελ. 396-397.

³⁰⁸ «τα χάποια τα έδωκα του κυρ Κώνστα δια να του χρησιμεύσουν εις την εκστρατείαν του. Λάβε από τον ίδιον και τον κάμφουραν με το νίτρον», βλ. Ιωάννης Οικονόμου Λαρισαίος, *Επιστολαί...*, επιστολή με αρ. 227, με ημερομηνία 20 Δεκεμβρίου 1824, σελ. 479.

έμφαση στον εθνικό της χαρακτήρα έναντι του πολιτικοκοινωνικού, προκειμένου να αποσυνδεθεί αυτή από το κίνημα του Καρμποναρισμού³⁰⁹.

ζ) Η εθνική συνείδηση των λογίων της Τσαριτσάνης μέσα από την αφήγηση του David Urquhart

Πέρα από τις απόψεις και δράσεις των περισσότερο ή λιγότερο γνωστών επώνυμων προσώπων που πέρασαν από την Τσαριτσάνη κατά την προεπαναστατική ή επαναστατική περίοδο, ανεκτίμητης αξίας παραμένει η μαρτυρία των δύο ανωνύμων λογίων της Τσαριτσάνης που διασώζει ο David Urquhart στο χρονικό της επίσκεψής του εκεί. Ο Urquhart βρέθηκε στην κωμόπολη αμέσως μετά το τέλος των πολεμικών συγκρούσεων της δεκαετίας του 1820, τον Ιούλιο του 1830, στη συγκυρία της χάραξης των συνόρων του νεοπαγούς ελληνικού κράτους, βάσει των συμφωνιών του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου:

Μετά πήγα να επισκεφτώ έναν από τους παλιούς πλούσιους κατοίκους της περιοχής και όπως ο “διδάσκαλος” μου είπε, ήταν άνθρωπος μελετημένος και φιλόσοφος. [...] Οδηγηθήκαμε σε ένα μικρό δωμάτιο όπου βρήκαμε τον φιλόσοφο που αναζητούσαμε, καθισμένο σε μια γωνιά πάνω σε μια μπέρτα να γράφει πάνω σ' ένα σκαμνί. Βρέθηκε σε μεγάλη αμηχανία από την ξαφνική και απρόσμενη εμφάνιση ενός Ευρωπαίου, αλλά αμέσως πήρε τον αέρα μιας αφύσικης ηρεμίας [...] Ήταν η πρώτη φορά που γνώριζα έναν αστό Έλληνα, που δεν μου έκανε μια παράθεση των δυστυχιών του και της φτώχειας του (πραγματικής η προσποιητής), ούτε μου ζήτησε στα πρώτα πέντε λεπτά «αν υπάρχει καμιά καλοσύνη, κάποια ελεημοσύνη».³¹⁰ «Πάνε πολλά χρόνια», μου είπε, «αφότου τα παιδιά των Ελλήνων, σ' αυτά τα μέρη, κοκκίνιζαν σαν τα κοιτούσαν τα μάτια ενός ελεύθερου ανθρώπου. Εκείνο που τώρα μας απομένει είναι το κύπελο της φιλοσοφίας, που συμβαίνει να περιέχει μόνο τα κατακάθια της. Κοιτάζοντας εμένα, τη

³⁰⁹ βλ. σχετικά Ιωάννης Μπουγατσός, *Κωνσταντίνος Οικονόμος ο Εξ Οικονόμων και η Επανάσταση του 1821*, Έκδοση της Αδελφότητας των εν Αθήναις Τσαριτσανιωτών, Αθήνα 2003, σελ. 16-20.

³¹⁰ Αριστοτέλης Σταυρόπουλος, «Ένα άγνωστο επεισόδιο και μια ελληνική μαρτυρία για το πέρασμα του Leake από τη Τσαριτσάνη της Θεσσαλίας.», *Μνήμων*, τ. 8 (1982), σελ. 305. Ο περιηγητής πιο κάτω στην αφήγησή του περιγράφει την ενδυμασία του λογίου, στην οποία παρατηρούμε κάτι το ασυνήθιστο: φορά κίτρινες παντόφλες, πράγμα σπάνιο για Έλληνες, καθώς δεν τους επιτρεπόταν να φορούν κίτρινες κάλτσες ή κίτρινα παπούτσια. Αυτό το δικαίωμα το είχαν μόνο οι Τούρκοι και οι Φράγκοι, με την εξαίρεση των προστατευομένων πρεσβευτών Κων/πολης, των γιατρών της Χίου κ.α. (βλ. σχετικά Άννα Ματθαίου, «Η καθημερινή αγορά και η βίωση του οικονομικού», στο: Σπύρος Ασδραχάς κ.α., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, τ. 1, Αθήνα 2003, σελ. 536). Το στοιχείο αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Τσαριτσανιώτης λόγιος πρέπει να είχε κάποια ξεχωριστή ιδιότητα που του προσέδιδε αυξημένο κύρος και μεταξύ των Οθωμανών της περιοχής.

φορεσιά μου, την κατάσταση μου και το άντρο μου, θαυμάσια θα μπορείτε να φανταστείτε τον εαυτόν σας ότι επισκέπτεται τον Διογένη· αλλά, και λυπάμαι που το λέω, όλες οι ομοιότητες τελειώνουν εκεί»³¹¹.

Ο Urquhart αφηγείται με γλαφυρότητα τις αντιδράσεις του γέρου λογίου απέναντι στους κατοίκους της κωμόπολης, καθώς ξεκινούσαν μαζί για την ανάβασή τους στον Όλυμπο:

(...) Ο γηραλέος κύριος ένοιωθε έναν ασυγκράτητο ενθουσιασμό που θα επισκεπτόταν πάλι τον Όλυμπο, έναν ενθουσιασμό σκολειαρόπαιδου και με το πάθος ένας Ιουλιανού ήρωα (συνέβαινε αυτό τον Ιούλιο του 1830). Απάγγελνε Όμηρο και τραγουδούσε επαναστατικά ελληνικά τραγούδια. Παρά την κωμική του εμφάνιση του φερόντουσαν παντού με έναν υπέρτατο σεβασμό. Και οι βρισιές ακόμη, που συνέχεια εξαπέλυε για τους Έλληνες, με επίθετα όπως «λιπόψυχε», «άμυαλε», «χοντροκέφαλε», «μπάσταρδοι των προγόνων σας και ανάξιοι της πατρίδας και του ονόματος σας» που τον ήδόνιζαν και τον γοήτευαν, γίνονταν πάντοτε δέκτες με σιωπή³¹².

Στη συνέχεια Urquhart περιγράφει ένα επεισόδιο που του διηγήθηκαν οι δύο λόγιοι της Τσαριτσάνης αναφορικά με τον W.M. Leake, όταν ο τελευταίος πέρασε από την κωμόπολη το 1806:

Το άλλο συμβάν ήταν η ανάκριση που μου έγινε από τον δάσκαλο και τον συνταξιδιώτη μου (τον όποιον θα αποκαλώ Διογένη) για τον συνταγματάρχη Leake. Πώς τον υπολόγιζαν στην Αγγλία; Ποια ήταν η γνώμη μου γι' αυτόν; Τους απάντησα πώς ο συνταγματάρχης Leake ήταν όχι μόνο πολύ γνωστός, αλλά και η κύρια αυθεντία, για μας, αν όχι η μοναδική σχετικά με τη χώρα τους και πως στην Αγγλία, η μόνη μελέτη πάνω στην ελληνική επανάσταση, η οποία θα επιζούσε της εποχής μας, ήταν μια δική του. Παραδόθηκα σε ένα ισχυρό συναίσθημα υπερηφάνειας ακούγοντας το όνομα του συμπατριώτη μου και μια τέτοια λεπτομερειακή ανάκριση γι' αυτόν σε ένα τόσο απομονωμένο χωριουδάκι. Γρήγορα όμως ανακάλυψα πώς οι καινούργιοι φίλοι μου και εγώ διαφέραμε στις απόψεις μας. Έτσι τους ρώτησα πώς, πότε και που είχαν γνωρίσει τον συνταγματάρχη Leake, οπότε τα ακόλουθα συμβάντα ήλθαν στην επιφάνεια. Κάποιο χρόνο που έχω ξεχάσει, ο συνταγματάρχης Leake έφθασε στη

³¹¹ Αριστοτέλης Σταυρόπουλος, *ό.π.*, σελ. 306.

³¹² *στο ίδιο*, σελ. 306. Οι κατηγορίες που εκτοξεύει ο Τσαριτσανιώτης λόγιος κατά των συμπατριωτών του για παθητικότητα θυμίζουν τις αυστηρές κρίσεις του Ιωάννη Οικονόμου περί της αδράνειας των πληθυσμών της Θεσσαλίας κατά την Επανάσταση, και οπωσδήποτε υποδηλώνει μια διαφοροποίηση στο βαθμό αφύπνισης των λογίων έναντι των απλών ανθρώπων της Τσαριτσάνης αναφορικά με την εθνική ιδέα, είτε στο επίπεδο των αντιλήψεων εν γένει, είτε στο επίπεδο της εμπρόθετης δράσης τους για την πραγμάτωση των σκοπών του εθνικού αγώνα.

Τσαριτσάνη έχοντας μαζί του έναν καβάση και ένα μπουγιουρντί του Αλή πασά. Ο φίλος μου ο «Διογένης» ήταν τότε κοτζαμπάσης ή δημογέροντας³¹³. και καθώς έφτασε στο σημείο αυτό της αφήγησής του σταμάτησε, τέντωσε προς τα πάνω το ψηλό λαιμό του, κούνησε το κεφάλι του, με κοίταξε κατάματα και μού είπε : «Ποιός ήταν ο Αλή πασάς για μένα; Τι εξουσία είχε ένας τάρταρος καβάσης μέσα στην ιερή χώρα του Ολύμπου;» Κατόπιν μού εξέθεσε την πολλή χαρά που είχε νοιώσει, να καλωσορίσει και να δεχτεί με αγάπη έναν Άγγλο και έναν λόγιο. Αλλά αυτός ο συνταγματάρχης Leake συσχέτισε όλη την καλοσύνη και το ενδιαφέρον τους με τις διαταγές του πασά και αρκέστηκε να τους κάνει μερικές ερωτήσεις, χωρίς όμως και να ρωτήσει και για την υγεία κανενός απ' αυτούς³¹⁴.

Ο Διογένης, τότε, εξοργίστηκε πολύ- σπιρούνισε το άλογό του και τράβηξε για την κοιλάδα των Τεμπών, οπού ο Leake είχε προηγούμενα κατευθυνθεί, (πιθανότατα πάνω στο ίδιο άλογο, την Rozinante με το όποιο τώρα θα με συνόδευε, καθώς το συμβάν έγινε όχι πάνω από 15 χρόνια πριν) και κρέμασε στην κοιλάδα των Μουσών την ακόλουθη αποστροφή αγανάκτησης, απευθυνόμενη από την προκληθείσα Ελλάδα, προς τον υπερβόρειο, και παγερό απρόσκλητο επισκέπτη:

«Είς τόν περιγητήν Ιωάννης (-ν) Λήκ, επιγραφή εις τά τεμπη από τινος τ(γ)ραιοῦς της Τσαρίτσανης, δυσσαρεστηκωτας (δυσσαρεστηκότας) από την υπερηφανείαν του.

Η Ελλάς Ηρωελεγειο (Ηρωολοε...ει) [*Ηρωολογεί;*]

Και πρίν μεν Ανάχαρσης επήλθεν ιρον εις ούδας

Έρχονται και νύν ανδρες υπερβόρειοι

Αλλ ' ο μέν ιστόρειεν (,) τοιδέ χραίνουσι πρεθοντες [*περθόντες;*].

Ζιόν³¹⁵ Λήκ, Λόνδρης (-ες) ανήρ, φώρ εμέ, σόν το δ' έπος». ³¹⁶

³¹³ Λογοθέτης της Τσαριτσάνης το 1806 ήταν ο Ιωάννης Στατήρης.

³¹⁴ στο ίδιο, σελ. 307.

³¹⁵ Ζιόν=John. Το όνομα του Leake δεν ήταν φυσικά John ή Ιωάννης, όπως τον αποκαλούν οι Τσαριτσανιάτες, αλλά William-Martin. Το όνομα John, όπως μας πληροφορεί ο Urquhart, ήταν τότε το κοινό προσωνύμιο των Άγγλων σε όλες τις ξένες χώρες.

³¹⁶ στο ίδιο, σελ. 308. Στο βιβλίο του Urquhart, το αρχαϊζον κείμενο της επιγραφής που τοποθετήθηκε στην κοιλάδα των Τεμπών από τον πρωταγωνιστή του επεισοδίου έχει μεταγραφεί από τον περιγητή με αρκετά λάθη, με αποτέλεσμα η μετάφρασή του στα νέα ελληνικά να παρουσιάζει ορισμένες δυσχέρειες. Ο Αριστοτέλης Σταυρόπουλος, ο οποίος πρώτος μετέφρασε και σχολίασε το σχετικό απόσπασμα του βιβλίου του Urquhart, όπως παρατίθεται πιο πάνω, φαίνεται πως χρησιμοποίησε ως πηγή του την πρωτότυπη έκδοση του έργου στα αγγλικά, η οποία κυκλοφόρησε το 1838 και δεν περιείχε κάποια μετάφραση του επιγράμματος στη γλώσσα της έκδοσης (βλ. David Urquhart, *The Spirit of the East: Illustrated in a Journal of Travels Through Roumeli During an Eventful Period*, Vol.1, Λονδίνο 1838, σελ. 417). Την επόμενη χρονιά, ωστόσο, κυκλοφόρησε μια

Στο παραπάνω επίγραμμα, οι λόγιοι της Τσαριτσάνης απευθύνονται στον Leake ως εκπρόσωποι της προσβεβλημένης από τη συμπεριφορά του Ελλάδας. Υπό τον σκωπτικό τίτλο «Η Ελλάδα ομιλεί περί ηρώων», χρησιμοποιούν την προσωποποίηση και ένα αντιθετικό σχήμα για αντιπαραβάλλουν τη συμπεριφορά του Σκύθη περιηγητή της αρχαιότητας Ανάχαρση με αυτή των συγχρόνων Βορειοευρωπαίων περιηγητών και ειδικότερα του Leake³¹⁷: όπως και ο Ανάχαρσης, έτσι και αυτοί ήλθαν στα ιερά της χώματα (της Ελλάδας). Αλλά, ενώ ο Ανάχαρσης ερευνούσε παρατηρώντας, αυτοί μολύνουν με την παρουσία τους (τη χώρα) και τη λεηλατούν. Το επίγραμμα κλείνει με μια οξύτατη, κατά πρόσωπο επίθεση στον περιηγητή από την πλευρά της Ελλάδας: «Λονδρέζε John Leake, κλέφτη, εσένα εννοεί το ποίημα».

Αξιοσημείωτη είναι η χρήση στο επίγραμμα του όρου «Ελλάς», τον οποίο είχε ήδη χρησιμοποιήσει λίγα χρόνια νωρίτερα σε επίγραμμά του στη Μονή Σπαρμού στον Όλυμπο ο

έκδοση του βιβλίου στα γερμανικά, στην οποία το επίγραμμα παρατίθεται με κάποιες διορθώσεις και, το κυριότερο, έχει προστεθεί σε υποσημείωση μια απόδοση του νοήματος του κειμένου του επιγράμματος από τον ίδιο τον συγγραφέα (βλ. David Urquhart, *Der Geist des Orients: erläutert in einem Tagebuche über Reisen durch Rumili während einer ereignisreichen Zeit*, τ.1, Στουτγάρδη και Τύμπιγκεν 1839, σελ.281). Ο Α.Σταυρόπουλος φαίνεται να μην είχε υπ'όψιν του αυτή τη δεύτερη έκδοση όταν έγραφε τη σχετική μελέτη. Στο κυρίως κείμενο της παρούσας εργασίας παρατίθεται το κείμενο της πρωτότυπης έκδοσης, συνοδευόμενο από τις παραλλαγές, εντός παρενθέσεων, της γερμανικής έκδοσης, ενώ παράλληλα, εντός αγκυλών, γίνεται μια απόπειρα αποκατάστασης του αρχικού κειμένου -υπό μορφή πρότασης-, στα σημεία όπου η μεταγραφή του παρουσιάζει προφανή σφάλματα. Η απόδοση του κειμένου της επιγραφής στα γερμανικά, με βάση την έκδοση του 1839, έχει ως εξής:

“An den Reisenden John Leake, Inschrift in Tempe von einigen über seinen Dochmuth emporten Einwohnern von Tjeridschines:

Griechenlands Anrede

Einstmals kam Anacharsis, den heiligen Boden zu schauen

Heut' noch kommen zu mir Hyperboreen ins Land

Jener beschauten das Land, doch diese besudeln's und schnauben;

John Leake, Londoner Mann, Dieb, dich meint das Gedicht.”

³¹⁷ Η αναφορά στον Ανάχαρση πρέπει να συσχετιστεί με την πρόσφατη μετάφραση στα ελληνικά των τόμων του βιβλίου «Περιήγησις του Νέου Αναχάρσιδος εις την Ελλάδα» του Αββά Barthélemy από τον Ρήγα Φερραίο αλλά και από τον γιατρό Γεώργιο Σακελλάριο, ο οποίος, όπως προειπώθηκε, στις αρχές της δεκαετίας του 1800 διέμενε και εργαζόταν στην Τσαριτσάνη ως κοινοτικός γιατρός (βλ. και Αριστοτέλης Σταυρόπουλος, *ό.π.*, σελ. 309, ο οποίος όμως φαίνεται να αγνοεί την παρουσία του Γ.Σακελλάριου στην ίδια την Τσαριτσάνη).

Κωνσταντίνος Οικονόμος³¹⁸, και η άμεση σύνδεση των κατοίκων της Τσαριτσάνης με την αρχαία Ελλάδα, εκείνη της εποχής του Ανάχαρση. Οι σύγχρονοι Έλληνες κατοικούν στα ίδια ιερά χώματα («ίρον οὔδας») με τους αρχαίους («Τι εξουσία είχε ένας Τάρταρος καβάσης μέσα στην ιερή χώρα του Ολύμπου;» αναρωτιόταν θυμωμένος ο «Διογένης» στη συνομιλία του με τον Urquhart) και εμφανίζονται ως θεματοφύλακες της κληρονομιάς της αρχαιότητας. Και τούτο διότι το κείμενο του επιγράμματος μας αποκαλύπτει, πέρα από την «υπερηφάνεια» του, μια άλλη διάσταση της δράσης και της συμπεριφοράς του Leake, που φαίνεται να πυροδότησε την οξύτατη αντίδραση των λογίων και που ο Urquhart αφήνει στην αφήγησή του ασχολίαστη: ο λόγος περί ληλασίας από πλευράς των περιηγητών («πρεθόντες»/περθόντες) και ο χαρακτηρισμός του Leake ως «κλέφτη» θα μπορούσαν, κατά μία εκδοχή, να συνδεθούν με τις αρχαιολογικές έρευνες που διεξήγαγε στα ταξίδια του ο τελευταίος, αφήνοντας ζωηρές υπόνοιες για κάποια από μέρους του αθέμιτη απόσπαση αρχαιοτήτων από την περιοχή. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Α. Σταυρόπουλος:

Η αφήγηση του περιστατικού αποκαλύπτει μια πνευματικά ανεπτυγμένη συνείδηση ελληνικότητας στη μικρή πόλη της Θεσσαλίας ήδη από το 1806, που ξυπνά όταν η εθμική τάξη παραβιάζεται από τον ξένο ταξιδιώτη. Ο δάσκαλος και ο λόγιος της Τσαριτσάνης, χαρακτηριστικοί εκπρόσωποι, μαζί με τους γιατρούς και τους φωτισμένους κληρικούς, της αστικής ιδεολογίας των αρχών του 19^{ου} αιώνα, στέκουν πάνω από την αδιάφορη συμπεριφορά του Leake και δίνουν προεκτάσεις που ξεφεύγουν από την αυστηρά ατομική τους υπόσταση. Οι επεκτάσεις αυτές ακουμπούν πάνω στη συνείδηση εκπροσώπων, τη στιγμή εκείνη, ένας συνόλου, με μια έκφραση και πράξη της εθνικής τους ευαισθησίας. Η δυσαρέσκεια τους, ιδιαίτερα του προύχοντα, για την υπερηφάνεια στις κινήσεις και τις εκδηλώσεις του Leake, τους οδηγεί στην ανάληψη της ευθύνης να απαντήσουν στο όνομα της απρόσωπης Ελλάδας: τα άτομα υψώνονται πάνω από τις ατομικότητές τους και αξιώνονται να

³¹⁸ Στοιχείο που αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο συντάκτης του παρατιθέμενου επιγράμματος –είδος στο οποίο άλλωστε την εποχή εκείνη διακρινόταν- να ήταν ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Οικονόμος. Εξάλλου θα πρέπει να σημειωθεί πως ο Κωνσταντίνος Οικονόμος ήταν τον Δεκέμβριο 1806 σχολάρχης της Ελληνικής Σχολής στην Τσαριτσάνη, ιδιότητα υπό την οποία προφανώς θα συνάντησε τον Leake, γεγονός που ωστόσο δεν αναφέρεται από κανέναν από τους δύο συγγραφείς. Φαίνεται πάντως πως ο Οικονόμος γνώριζε από πολύ νωρίς τον Leake και το έργο του, καθώς το 1828 μνημονεύει σε βιβλίο του την δημοσίευση σε αρχαιολογικό περιοδικό, λίγα χρόνια νωρίτερα (το 1816), μιας επιγραφής της αρχαίας πόλης των Χυρετιών, που εντοπίστηκε από τον Βρετανό περιηγητή κατά τις επισκέψεις του στην περιοχή της Ελασσόνας-Τυρνάβου, παρόλο που το σχετικό περιηγητικό σύγγραμμα του τελευταίου (*Travels in Northern Greece*) εκδόθηκε το 1835, αρκετά χρόνια μετά την συγκεκριμένη αναφορά του Οικονόμου.

αντιπροσωπεύσουν το σύνολο. Η διάθεση τους είναι να κοινοποιήσουν την ύπαρξή τους, τη στάση τους, με ένα γραπτό κείμενο απέναντι σε ένα γνωστό και δημόσιο πρόσωπο μιας μεγάλης χώρας που τόσο εγκωμιάζε ο συζητητής τους. Μια ιδιόμορφη και αξιόλογη έκφραση, που Urquhart την σημειώνει, αλλά μένει στην ερμηνεία μιας απλής «ευαισθησίας» των δυο αυτών Ελλήνων. Αυτό του αρκεί: πιστεύει στην αλήθεια του γεγονότος και το καταχωρεί³¹⁹.

Κατά κάποιον τρόπο, όμως, το περιστατικό που μεταφέρει συνιστά κάτι παραπάνω από μια εκδήλωση εθνικής ευαισθησίας: αποτελεί και μία ασυνείδητη όσο και πρόιμη αντίδραση στον κυρίαρχο αποικιοκρατικό λόγο και την οριενταλιστική ματιά που ενίοτε διέκρινε τις αντιλήψεις των επισκεπτών της περιοχής, είτε επρόκειτο για εκπροσώπους των ευρωπαϊκών χωρών, εντεταλμένων με κάποια αποστολή στην οθωμανική επικράτεια, όπως ο Leake, είτε απλώς για φιλομαθείς ταξιδιώτες εμπορούμενους από το πνεύμα του Ρομαντισμού. Μέσα από το σχήμα της «αφήγησης μέσα στην αφήγηση» του Urquhart, έχουμε την ευκαιρία να βιώσουμε τα συναισθήματα που προκάλεσε η συμπεριφορά του Leake στα πρόσωπα που αποτέλεσαν το αντικείμενο της παρατήρησής του, καθώς και να γνωρίσουμε τις γεμάτες υπερηφάνεια έμπρακτες αντιδράσεις τους, παρακολουθώντας ένα περιστατικό για το οποίο ο ίδιος ο Leake δεν κάνει καμία αναφορά³²⁰. Εξάλλου, είναι άξιο παρατήρησης πως, ενώ ο Leake φαίνεται να ήταν ο πρώτος Ευρωπαίος περιηγητής που επισκέφθηκε την Τσαριτσάνη, στο επίγραμμα γίνεται χρήση ενεστώτα και πληθυντικού αριθμού για να περιγραφεί η συμπεριφορά του («έρχονται και νυν άνδρες υπερβόρειοι», «τοΐδε χραίνουσι περθόντες»), κάτι που υπονοεί πως οι συντάκτες του κειμένου ήταν γνώστες του περιηγητικού φαινομένου

³¹⁹ Αριστοτέλης Σταυρόπουλος, *ό.π.*, σελ. 310-311.

³²⁰ Ανάλογη κριτική για την υπεροπτική στάση των Άγγλων περιηγητών ασκείται από τον Bartholdy, ο οποίος παραδέχεται ότι πολλοί ξένοι, επειδή εξασφάλιζαν ένα φερμάνι, γίνονταν απαιτητικοί και βάνουσοι: «Δίνουν την εντύπωση πως νοιώθουν ευχαρίστηση να καταναγκάζουν τους Έλληνες και να πνίγουν κάθε ανιδιοτελή διάθεση φιλοξενίας. Ερμηνεύουν την καλή υποδοχή που τους επιφυλάσσουν ως υποχρέωση και υιοθετούν απέναντι του νοικοκύρη μια συμπεριφορά που επιτρέπεται μονάχα στον υπηρέτη τους. Οι Άγγλοι ιδίως δείχνουν μια σκληρότητα ανυπόφορη. Μονάχα η συστολή και η δειλία, που καλλιεργεί η μόνιμη κακομεταχείριση, επιτρέπει στους Έλληνες να δέχονται υπομονετικά αυτή τή συμπεριφορά. Γνώρισα έναν άπ' αυτούς τούς Άγγλους στα ταξίδια μου. Μιλούσε με τον πιο εξευτελιστικό τρόπο στους Έλληνες που μας φιλοξενούσαν. Όταν, λ.χ., παραπονιόνταν για την τουρκική τυραννία τους έλεγε: «Αυτό το καθεστώς συμφέρει στην Αγγλία και θα κάνη τ' αδύνατα δυνατά να το διατηρήση, γιατί οι Τούρκοι είναι πιστοί φίλοι της» βλ. Κυριάκος Σιμόπουλος *«Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα. Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, Εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά» Τόμος Γ1 (1800 – 1810)*, δέκατη έκδοση, Αθήνα 2003, σελ.191. Οι ομοιότητες της συμπεριφοράς των Άγγλων που επικρίνει ο Bartholdy με αυτή που αποδίδεται από τους Τσαριτσανιώτες στον Leake είναι χαρακτηριστικές .

και ενέτασαν την επίσκεψη του Leake στον κύκλο μιας δραστηριότητας με την οποία ήταν το 1806 εξοικειωμένοι, στηλιτεύοντας μάλιστα τις αρνητικές της όψεις.

Κεφάλαιο Έβδομο

Όψεις των έμφυλων σχέσεων και η θέση της γυναίκας στην κοινωνία της Τσαριτσάνης

Στο σύνολο των πηγών, άμεσων και έμμεσων, που σκιαγραφούν την κοινωνική και οικονομική ζώης της θεσσαλικής κωμόπολης κατά τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου, ελάχιστες είναι οι αναφορές που σχετίζονται με γυναίκες, συνήθως στο περιθώριο των περιγραφών ανδρικών δραστηριοτήτων. Ανιχνεύουμε έτσι την γυναικεία παρουσία και δραστηριότητα μέσα από αφηγήσεις ανδρών, που είναι συχνά διαμεσολαβημένες από τις παγιωμένες αντιλήψεις μιας συντηρητικής και αυστηρά πατριαρχικής κοινωνίας, γεμάτης προκαταλήψεις και άκαμπτες ταξικές διαφοροποιήσεις. Μέχρι και την περίοδο της δεκαετίας του 1820 δεν διαθέτουμε τεκμήρια ή κείμενα γραμμένα από γυναίκες, για τον απλούστατο λόγο ότι οι γυναίκες στον ελληνόφωνο κόσμο αποκλείονταν –με ελάχιστες εξαιρέσεις- από το σύστημα εκπαίδευσης³²¹. Ο συνδυασμός του αναλφαβητισμού με τον αποκλεισμό από τη δημόσια ζωή και τον συνεπαγόμενο περιορισμό τους εντός των ορίων του ιδιωτικού καθιστά δυσχερή την άντληση στοιχείων για τον καθημερινό τους βίο και την ευρύτερη θέση τους στην κοινωνική ζωή του τόπου.

Ενδεικτική είναι η περίπτωση της οικογένειας του Κωνσταντίνου Οικονόμου: μεγαλωμένες σε μια κοινωνία όπου η παιδεία ανθούσε, η μητέρα του Ανθία ήταν σύζυγος ενός από τους επιφανέστερους λογίους κληρικούς της περιοχής του, του Κυριάκου Οικονόμου, ενώ η σύζυγός του Ελένη κόρη ενός από τους σημαντικότερους προύχοντες της Τσαριτσάνης, του Δήμου Στατήρη. Φαίνεται ωστόσο πως αρχικά καμιά τους δεν ήξερε να γράφει και να διαβάζει ή οι γνώσεις τους ήταν οι εντελώς στοιχειώδεις. Τα πρώτα τους γράμματα μάλλον τα διδάχθηκαν στο προοδευτικό περιβάλλον της Σμύρνης, τα γόνιμα χρόνια της εκεί μετοικεσίας των οικογενειών Οικονόμου και Κούμα³²², κατά τη δεκαετία του 1810, όπου ήδη είχαν γίνει οι πρώτες προσπάθειες για την συμπερίληψη των κοριτσιών στο

³²¹ Για την έμφυλη διάσταση της εκπαίδευσης στην Ελλάδα στις αρχές του 19ου αιώνα βλ. αναλυτικότερα, Αικατερίνη Δαλακούρα και Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών – Οι γυναίκες στην εκπαίδευση* (ebook), Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015, σελ. 40 και επ..

³²² Κώστας Λάμπας, «Η οικογένεια του Κων. Οικονόμου μέσα από την αλληλογραφία της (1821-1832), στο «Νεοελληνική Παιδεία Και Κοινωνία» Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά, εκδ. του Ομίλου Μελέτης Του Ελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1995, σελ. 404

εκπαιδευτικό σύστημα³²³. Τα ελάχιστα κείμενά τους που διασώζονται, συνήθως δυο-τρεις αράδες στο περιθώριο των επιστολών των ανδρών της οικογένειας, φανερώνουν δύο γυναίκες ολιγογράμματες που μετέρχονται και στον γραπτό λόγο το τοπικό θεσσαλικό ιδίωμα³²⁴.

Ο αποκλεισμός των κοριτσιών από την εκπαίδευση, ο εκτεταμένος αναλφαβητισμός και η συνεπαγόμενη αδυναμία πρόσβασης σε βιβλία φαίνεται να κρατούν αρχικά τον γυναικείο πληθυσμό μακριά από τις ευεργετικές επιδράσεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και να τον αφήνουν καθηλωμένο στη θρησκοληψία και τις δεισιδαιμονίες: τον Ιούλιο του 1816, με αφορμή το επεισοδιακό πέρασμα ενός καλόγερου-ψευδοπροφήτη από την Τσαριτσάνη, ο γιατρός Κωνσταντίνος Ζαχαρόπουλος («Νοσημάχος») πληροφορεί τον Μητροπολίτη Λάρισας πως όλος ο «λαός» παρασύρθηκε από τα απατηλά κηρύγματα του ψευδο-οσίου, περισσότερο όμως εξαπατήθηκαν «αι μωραί γυναίκες», συμπεριλαμβανομένης και της συζύγου του προεστού της Τσαριτσάνης κυρ-Γιαννούλη³²⁵.

Η απουσία των γυναικών από τη δημόσια σφαίρα δεν σήμαινε ωστόσο την αποκλειστική ενασχόλησή τους με την οικοκυρική και την ανατροφή των παιδιών. Την εποχή της ακμής της βιομηχανίας κλωστοϋφαντουργίας και της σηροτροφίας η γυναικεία εργασία έπαιξε ενεργό ρόλο στη διαμόρφωση του τελικού προϊόντος της παραγωγής, εισφέροντας σημαντικά στην κατασκευή και μεταποίηση των υφασμάτων στο πλαίσιο ενός αυστηρά προκαθορισμένου καταμερισμού της εργασίας, με τη λειτουργία των αργαλειών και την επεξεργασία των υφασμάτων εντός του οίκου, ενώ οι άντρες ασχολούνταν με τη βαφή στα «εργοστάσια» και τους κίρχανάδες. Ο καταμερισμός εργασίας αυτού του τύπου και η λειτουργία εργαστηρίων εντός των σπιτιών μαρτυρείται από πολλές πηγές στον Τύρναβο και τα Αμπελάκια. Στην περίπτωση της Τσαριτσάνης, μνημονεύεται από τον Αδάμ Ανακατωμένο, ο οποίος, στο γεωγραφικό του κείμενο *Τα Νέα Όρια της Ελλάδος*, περιγράφει την -περασμένη πια- εποχή της ακμής της Τσαριτσάνης και αναφέρεται στην κοινή συνεισφορά των δύο φύλων στη βιοτεχνική παραγωγή: «είχε την αθάνατον δόξαν της

³²³ Αικατερίνη Δαλακούρα και Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό.π.* σελ.41

³²⁴ «κη ηγο η μητηρ σου ευχομε να σε ιδο ουγλιγουρα του πηδιμ [ο Στέφανος Οικονόμου] ηδο δε μπουρη να δουλεψι κη μη το στινουχορις κη ησους πάλη γηνη η λογου σας. κη ηγο ι σηνβια σας προσκηνο κη παρακαλό τουν θηο να ανταμουθομη γηρη κη καλα», «και εγο η μητηρ σου σε ευχομε και η παναγία να μας ανταμοσι με το καλο, κε ηγο η συζιγος σας προσκινυο κε των υψηστο παρακαλο δια τιν ηγηα σας κε καλές ανταμοσης» (επιστολές του 1824 από Τεργέστη), σε Κώστας Λάμπας, *ό.π.*, σελ. 404.

³²⁵ «Εφάνη εδώ με την σημαία της υποκρίσεως κατ'αρχάς, και τόσον απάτησε τον τυφλόν και ανόητον λαόν, ώστε εκήρυττον ομοφώνως και απανταχού τας θαυματουργίας του, και το περισσότερον αι μωραί γυναίκες, αι οποία ετυφλώθησαν, και ωνόμαζον τον μιαρόν άλλον Ιησούν, εληλυθότα εκ των ουρανών.(...).Υπεχώρησαν όλοι οι σωφρονούντες και εθριάμβευσαν οι μωραίνοντες», βλ. Οικονόμου Ιωάννης, *«Επιστολαί...»*, *ό.π.*, επιστολή με αρ.144, σελ.199-201.

φιλοπονίας· άνδρες και γυναίκες, οι μεν τα χρώματα, οι δε το εργαλείο [sic], μέλποντες τα άσματα των πατέρων, ενεθάρρυνον τα τέκνα των εις την εκπαίδευσιν...»³²⁶

Οπωσδήποτε, η ενασχόληση των γυναικών με την κλωστοϋφαντουργία δεν θα ήταν αποκλειστική, καθώς και άλλα επαγγέλματα και εσνάφια είχαν στις τάξεις τους γυναίκες, όπως αυτό της σαπωνοποιίας³²⁷. Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, στον κατάλογο των αφιερωτών των εκπαιδευτηρίων της Τσαριτσάνης, αναφέρεται η «Ζωούλα Ιάτρισσα», προφανώς πρακτική γιατρός, η οποία το 1847 δώρισε στα σχολεία της κωμόπολης το πολύ υψηλό ποσό των 2.000 γροσίων³²⁸. Στην αλληλογραφία της εποχής³²⁹ εντοπίζεται ένα χρεόγραφο-ομολογία υπογεγραμμένο από την Αικατερίνη τη Λαρισινή, η οποία λαμβάνει κάποιο χρηματικό ποσό από τον πλούσιο Τσαριτσανιώτη έμπορο και προύχοντα Ζάχο Αλεξίου, έναντι μιας οκάς μεταξιού το οποίο, μαζί με το παιδί της, υπόσχεται να παραδώσει ως αντάλλαγμα στον δανειστή της. Πρόκειται προφανώς περί κάποιας χήρας μεταξοπαραγωγού που κατοικούσε στην Τσαριτσάνη το 1840, καθώς το έγγραφο έχει ως τόπο σύνταξης την κωμόπολη, η οποία μάλιστα, μην γνωρίζοντας γραφή, υπογράφει βάζοντας το δακτυλικό της αποτύπωμα. Σε ανάλογη επιστολή του 1845 η «αδελφή του αληπασια από τζαριτζένη» προσκαλεί τον Οσμάν Πασιά να έλθει στην Τσαριτσάνη για να παραλάβει το αντίτιμο ενός φορτώματος νημάτων που παρέλαβε από αυτόν ο αντιπρόσωπός της, χωρίς να πληρώσει το τίμημα. Συνεπώς, εντοπίζονται στις πηγές περιπτώσεις γυναικών που εμπλέκονταν ευθέως στις συναλλαγές, στην πρώτη όμως περίπτωση επρόκειτο μάλλον για κάποια χήρα αρχηγό οικογένειας.

Χρήσιμη για την κατανόηση της θέσης της γυναίκας στην τοπική κοινωνία μπορεί να φανεί και η μελέτη της περίπτωσης της εκδίκασης της αγωγής που ήγειρε ο Κωνσταντίνος Οικονόμος ενώπιον του τοπικού δικαστηρίου της Τσαριτσάνης κατά της αδερφής της συζύγου του και του γιου της, με αντικείμενο τη διεκδίκηση της περιουσίας του θανόντος πεθερού του. Από όσα κατέθεσε ο γιος, προκύπτει ότι ήταν αυτός που εκπροσωπούσε τη χήρα μητέρα του στις συναλλαγές και μάλιστα συχνά ενεργούσε στο όνομά του, παρόλο που

³²⁶ Αδάμ Ανακατωμένος, Κώστας Σπανός (εισαγωγή-σχόλια-επιμέλεια), *Τα Νέα Όρια της Ελλάδος*, έκδοση Θεσσαλικού Ημερολογίου, Λάρισα 2004 (επανέκδοση), σελ.23.

³²⁷ Στα κοντινά Τρίκαλα μάλιστα αναφέρεται το έτος 1738 η περίπτωση της λειτουργίας συντεχνίας σαπωνοποιών με μέλη αποκλειστικά γυναίκες, βλ. Γεώργιος Δ. Παυλίδης, «Σελίδες από την Θεσσαλικήν ιστορίαν — Αι επαγγελματικά οργανώσεις επί Τουρκοκρατίας» *Θεσσαλικά Χρονικά*, 1881-1961, Έκτακτος Έκδοσις 1965, σελ. 345-352, όπου παρατίθεται και το καταστατικό του «ρουφετίου».

³²⁸ Ευάγγελος Τσακνάκης, «Αφιερωτές και αφιερώματα στα εκπαιδευτήρια της Τσαριτσάνης (1779-1856)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 75 (2019) σελ. 114,119.

³²⁹ Βάσος Καλογιάννης, *Τσαριτσάνη...*, σελ. 66.

οι ενέργειές του αφορούσαν στην περιουσία της μητέρας του³³⁰. Πάντως, από το ιστορικό της υπόθεσης προκύπτει πως οι δύο αδελφές κληρονόμησαν κανονικά και κατ'ίσομοιρία την πατρική τους περιουσία, χωρίς βέβαια να μας είναι γνωστό τι θα συνέβαινε εάν εμπλέκονταν στην κληρονομική διαδοχή και άρρενες απόγονοι³³¹. Στην αλληλογραφία που διασώζει ο Ιωάννης Οικονόμου³³² συναντούμε και μια περίπτωση διαζυγίου, το 1805, στην οποία επιστρατεύεται από την πλευρά της Εκκλησίας ο Λογοθέτης της Τσαριτσάνης Ιωάννης³³³ προκειμένου να μεταπείσει τον Τσαριτσανιώτη Πανταζή Ρούσσα στην απόφασή του να διαζευχθεί· ο αμετάπειστος σύζυγος φαίνεται να διστάζει μόνον ενώπιον της προοπτικής της απώλειας της επαφής με τον γιο του, καθώς αυτός πιθανόν θα διέμενε με την μητέρα του. Η παρέμβαση ενός κοσμικού κοινοτικού προύχοντα προς την κατεύθυνση της διάσωσης του γάμου και την πάση θυσία διατήρησή του αναδεικνύει τη σημασία που είχε ο θεσμός για την συντηρητική χριστιανική κοινωνία της Τσαριτσάνης.

Λίγα χρόνια αργότερα, η οικογένεια του Κωνσταντίνου Οικονόμου, ευρισκόμενη στη Σμύρνη, θα διακόψει τις σχέσεις της με τον μικρότερο αδερφό Ιωάννη, όταν αυτός θα αποφασίσει να παντρευτεί στο Βουκουρέστι μια χήρα., την Κατίγκω. Ήταν τέτοια η απαξίωση του γάμου («κλεψιγαμία», «παράνομον συνοικέσιον» «τρομερόν αμάρτημα» τον χαρακτηρίζει ο Κωνσταντίνος Οικονόμος), που οι Οικονόμοι αρνήθηκαν ακόμη και να γνωρίσουν την νέα τους νύφη, ενώ ο Στέφανος Οικονόμος σε επιστολή του αναφέρεται υποτιμητικά σε αυτή χρησιμοποιώντας τον όρο «η κουρεμένη»³³⁴. Φαίνεται πως ακόμη και σε μια ανοιχτή –για τα δεδομένα της εποχής – κοινωνία όπως αυτή της Σμύρνης, οι

³³⁰ Κώστας Σπανός, «Η οικογένεια του Κωνσταντίνου Οικονόμου Εξ Οικονόμων και το τσιφλίκι του Τσερνίλου της Ελασσόνας - 16 Ανέκδοτα Έγγραφα της περιόδου 1834-1913», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* τ. 68, Λάρισα 2015, σελ.388-389.

³³¹ Για τα κληρονομικά δικαιώματα και τη γενικότερη νομική θέση της γυναίκας στη Θεσσαλία κατά την οθωμανική περίοδο βλ. Ελένη Πίσσα, *Η νομική θέση της γυναίκας την περίοδο της Τουρκοκρατίας στην περιοχή της Θεσσαλίας*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Νομική Σχολή, Τμήμα Νομικής, 2007.

³³² Ιωάννης Οικονόμου - Λαρισσαίος, *Επιστολαί... ό.π.*, σελ. 569-570, επιστολή με αριθμό 287 και ημερομηνία 17-2-1805.

³³³ Πρόκειται για τον πρόκριτο Ιωάννη Στατήρη.

³³⁴ Κώστας Λάμπας - Ρόδη Σταμούλη (επιμέλεια) «Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων: Αλληλογραφία 1818-1822» Ακαδημία Αθηνών, 2002 σελ. 15, 212, 301 «Κουρεμένες» αποκαλούσαν τις χήρες, επειδή συνήθιζαν να κόβουν τα μαλλιά τους σε ένδειξη πένθους για τον θάνατο του συζύγου τους, βλ. *στο ίδιο* σελ. 427. Όπως παρατηρεί ο Κ.Λάμπας, φαίνεται πως, επιπρόσθετα, την οικογένεια Οικονόμου σκανδάλιζε η ιδέα της τέλεσης του γάμου σε μια πόλη όπως το Βουκουρέστι, την οποία θεωρούσαν ως περιβάλλον «χαλαρών» ηθών.

Οικονόμοι διατηρούσαν τα αυστηρά ήθη της κοινωνίας του τόπου καταγωγής τους³³⁵. Πιο ανοιχτός στις νεωτερικές επιδράσεις, ο Κ. Κούμας, που μετέφερε την οικογένειά του από τον Τύρναβο στη Σμύρνη την ίδια περίοδο, προσπαθούσε να δειλέσει την μητέρα του και την κόρη του σχετικά με την επικείμενη μετοικεσία λέγοντάς τους πως στη Σμύρνη θα είναι ελεύθεροι να ντύνονται ευρωπαϊκά: «την κόρην μου θέλω φέρει όχι κουρσουλία, και τεπέδες, αλλά πράγματα άλλα καλήτερα, και πολυτιμώτερα, και θέλω την ενδύσει εις την Σμύρνην φράγγικα, καθώς είναι όλαι αι Σμυρναίαι, και καθώς θέλομεν είσθαι κ'εγώ και ο γαμβρός μου»³³⁶.

Ανάμεσα στα αυστηρά ήθη που διέκριναν την κοινωνία της Τσαριτσάνης στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα αναφέρεται και ο –ταξικής προέλευσης– αυστηρός διαχωρισμός της ενδυμασίας, ανάλογα με την κοινωνική θέση και προέλευση, ιδίως για τις φτωχότερες γυναίκες, που τους απαγορευόταν να ντύνονται με ακριβά ρούχα, με την αιτιολογία πως δεν έπρεπε οι φτωχοί πολίτες να ξοδεύουν τα πενιχρά τους εισοδήματά τους για περιττές πολυτέλειες. Η τήρηση του κανόνα ελεγχόταν από τους προεστούς και μπορούσε να φτάσει μέχρι και το ξεγύμνωμα των παραβατών, ιδίως των γυναικών, ακόμη και καθ'όδον³³⁷. Τέτοιου είδους πατερναλιστικές απαγορεύσεις δεν ήταν ασυνήθιστες στις ελληνικές κοινότητες της εποχής, καθώς θεωρούνταν πως μια μορφή επιδεικτικής πολυτέλειας

³³⁵ Λίγα χρόνια πριν, εξάλλου, ο Κωνσταντίνος Οικονόμος δυσανασχετούσε με την «μεταμόρφωση» του μικρότερου του αδερφού στα Αμπελάκια, λόγω της υιοθέτησης από αυτόν του ονόματος «Στέφανος» αντί του «Σαμουήλος» και της ταυτόχρονης αποβολής από πλευράς του του ιερατικού σχήματος, επικαλούμενος τις αντιλήψεις και τα ήθη των συμπατριωτών τους (βλ. σχετικά και στη σελ. 63 της παρούσας εργασίας).

³³⁶ Κώστας Λάμπας - Ρόδη Σταμούλη (επιμέλεια) *Αλληλογραφία τ.1 (1802-1817)* σελ.103. Η αλλαγή νοοτροπίας του Κούμα αναφορικά με την ενδυμασία της οικογένειάς του μπορεί να θεωρηθεί ιδιαίτερα νεωτεριστική, δεδομένου ότι για τους ελληνικούς πληθυσμούς, τουλάχιστον μέχρι την περίοδο της Επανάστασης, η φράγκικη ή η ευρωπαϊκή φορεσιά ήταν αποβλητά, ακόμη και απαγορευμένη, βλ. Άννα Ματθαίου, «Η καθημερινή αγορά και η βίωση του οικονομικού», στο: Σπύρος Ασδραχάς κ.α., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, Αθήνα 2003, τ. 1, σελ.535. Κατά τη μαρτυρία του Bartholdy, ακόμη και οι επαναπατρισθέντες έμποροι και γιατροί στα Αμπελάκια είχαν εγκαταλείψει την ευρωπαϊκή ενδυμασία και ξαναφόρεσαν την ενδυμασία της πατρίδας τους, με την εξαίρεση της γραβάτας, βλ. Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα. Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, Εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά», Τόμος Γ1 (1800 – 1810)*, Αθήνα 2003, σελ. 188.

³³⁷ Βάσος Καλογιάννης, *Τσαριτσάνη...* σελ.48-49: «Αυτό είχε θεσπισθεί από τον “άγραφο νόμο” με το δικαιολογητικό ότι έτσι θα αποφεύγονταν η σπατάλη του ιδρώτα των φτωχών σε “καλοπρεπούδια” και Βασίλης Ζαχίδης, *ό.π.*, σελ. 20-21 «Αι ενδυμασία ιδίως των γυναικών δεν ήσαν ομοιόμορφοι, αι της Β' και Γ' τάξεως γυναίκες, δεν ηδύναντο να φορέσωσι όμοιας με τας των της Α' τάξεως και εάν τούτο συνέβαινε απηγορεύετο υπό των εν τοις πράγμασι προκρίτων, και τούτο δια να μη σπαταλώσι οι πτωχοί τα ολίγα κερδιζόμενα χρήματα από τας εργασίας των εις πολυτελή ενδύματα, αφίνοντες ούτως άνευ των αναγκαίων τροφίμων τας πολυμελείς οικογενείας των».

μπορούσε να απειλήσει την κοινωνική και οικονομική ισορροπία της κοινότητας. Συχνά μάλιστα οι κοινοτικές αρχές και η Εκκλησία συνεργάζονταν για την πάταξη της πολυτέλειας είτε αυτή εκδηλωνόταν στα ζητήματα της προικοδοσίας και της ενδυμασίας είτε σε άλλου τύπου καθημερινές συμπεριφορές, οι όποιες οδηγούσαν στη δαπάνη χρημάτων³³⁸.

³³⁸ Άννα Ματθαίου, *ό.π.*, σελ.539.

Κεφάλαιο όγδοο

Η Τσαριτσάνη στην περιηγητική γραμματεία και στις πρώτες γεωγραφίες

Περιηγητικές και γεωγραφικές αναφορές για τον οικισμό εντοπίζονται κυρίως στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Χαρακτηριστικό είναι πως στα κείμενα της συγκεκριμένης περιόδου, στα οποία γίνεται έστω και κάποια έμμεση αναφορά στην Τσαριτσάνη, συχνά υπογραμμίζεται μια προϊούσα παρακμή, η αφετηρία της οποίας τοποθετείται στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Άλλα κείμενα αρκούνται στην απλή αναφορά και στην επιφανειακή προσέγγιση του φαινομένου, άλλα διεισδύουν περισσότερο και προσπαθούν να εντοπίσουν τις αιτίες του (Leake, Urquhart, Λεονάρδος). Στην παρούσα ενότητα θα επιχειρηθεί μία επισκόπηση των περιηγητικών και γεωγραφικών αναφορών που καταγράφονται μέχρι και τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, παρόλο που το αντικείμενο της παρούσας εργασίας εκτείνεται χρονικά μέχρι τα μέσα αυτού του αιώνα. Και τούτο διότι η πλειονότητα των συγγραφέων των κειμένων αυτών προβαίνει σε αναδρομικές περιγραφές, οι οποίες διασώζουν τη βιωμένη εμπειρία και τη συλλογική μνήμη της περιόδου, η οποία συνήθως αναδύεται ως αναπόληση μιας «χρυσής» εποχής, που στα τέλη του 19^{ου} αιώνα έχει πια χαθεί. Αντίθετα, η διασωθείσα αλληλογραφία, τα εμπορικά και νομικά έγγραφα, τα κείμενα των μοναστηριακών κωδίκων και οι «ενθυμήσεις» οι γραμμένες στο περιθώριο των εκκλησιαστικών βιβλίων διασώζουν πρωτογενή ιστορική ύλη, καθώς, μέσα στην υποκειμενικότητά τους, καταγράφουν αδιαμεσολόβητη την εμπειρία των ιστορικών υποκειμένων, χωρίς την αναστοχαστική διάθεση και επεξεργασία που αναγκαστικά διακρίνει την περιηγητική γραμματεία. Όπως εξαιρετική είναι η περίπτωση του κειμένου του David Urquhart, καθώς, πέρα από τις όποιες προκαταλήψεις διακρίνουν το έργο του συνολικά, διασώζει κατά τρόπο αντικειμενικό, με τον εγκιβωτισμό της μιας αφήγησης μέσα σε μια άλλη, την αντίληψη των ίδιων των παρατηρουμένων για τους περιηγητές και τον εαυτό τους, ως αντικείμενο της περιηγητικής δραστηριότητας.

Μια από τις παλαιότερες αναφορές στην περιοχή της Ελασσόνας (1648) εντοπίζουμε στο έργο του Οθωμανού γεωγράφου Χατζή Κάλφα *Cihânnümâ* (μέρος του οποίου μεταφράστηκε και εκδόθηκε στη Βιέννη το 1812 ως “*Rumeli und Bosna*”)³³⁹. Ο γεωγράφος παραθέτει ως

³³⁹ Mustapha Ben Abdalla Hadschi Chalfa, Joseph von Hammer (μετ.) “*Rumeli und Bosna, geographisch beschrieben von Mustapha Ben Abdalla Hadschi Chalfa, aus dem Türkischen übersetzt von Joseph von Hammer*”, Βιέννη 1812.

αξιοσημείωτους οικισμούς της περιοχής την Ελασσόνα, δίνοντάς μας την πληροφορία πως εκεί λαμβάνει χώρα ένα μεγάλο παζάρι στη διάρκεια του καλοκαιριού, και το Δομένικο, για το οποίο σημειώνει πως οι κάτοικοί του είναι χριστιανοί. Η Τσαριτσάνη, αν και πληθυσμιακά μεγαλύτερη κατά την οθωμανική απογραφή του 1570, δεν σημειώνεται. Η περιγραφή του Χατζή Κάλφα αντανακλά τη σημασία που οι δύο αυτοί οικισμοί είχαν αποκτήσει στη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου, όπως εξάλλου αυτή αποτυπώθηκε στην εκκλησιαστική ιεραρχία, με την απόδοση στην εγχώρια επισκοπή της ονομασίας «Δομενίκου και Ελασσόνας»³⁴⁰.

Από την πλευρά της οθωμανικής περιηγητικής γραμματείας, σημαντικό κείμενο, παρ' όλες τις εγνωσμένες του αδυναμίες, αποτελεί το «Οδοιπορικό» (*Seyahatname*) του περιηγητή Ebliyia Celebi, ο οποίος, ερχόμενος από τα Σέρβια, διέσχισε την περιοχή της Ελασσόνας το 1668, καθ' οδόν για τον Μοριά. Ο Celebi προβαίνει σε εκτενή περιγραφή της πόλης της Ελασσόνας χωρίς να αναφερθεί σε οποιονδήποτε άλλο οικισμό της περιοχής, ούτε στο Δομένικο, ούτε στην Τσαριτσάνη, την οποία βέβαια θα προσπέρασε καθ' οδόν για τον επόμενο σταθμό της περιοδείας του, τον Τύρναβο³⁴¹. Ανάλογη διαδρομή ακολούθησε την ίδια χρονιά ο Βρετανός γιατρός Edward Brown, ο οποίος ταξίδεψε από τα Σέρβια στη Λάρισα, όπου είχε μεταφέρει την έδρα του ο σουλτάνος, στη διάρκεια του ενετοτουρκικού πολέμου, που κατέληξε στην κατάληψη της Κρήτης. Το χρονικό της παραμονής του στη Θεσσαλία αποτελεί μια πολύτιμη πηγή πληροφοριών για την κατάσταση στη περιοχή το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα. Η Ελασσόνα, την οποία χαρακτηρίζει «αξιοσημείωτη» (“considerable place”), υπήρξε ένας σύντομος σταθμός στην πορεία του τον Σεπτέμβριο του 1668. Κατά την αναχώρησή του από αυτή με κατεύθυνση τον θεσσαλικό κάμπο, αναφέρει πως διέσχισε μια στρογγυλή πεδιάδα μήκους 5 μιλίων, με διάφορες κωμοπόλεις όμορφα κτισμένες εντός των ορίων της. Ασφαλώς μία από αυτές θα ήταν η Τσαριτσάνη, καθώς η δημόσια οδός που ακολούθησε ο περιηγητής την προσπερνά σε απόσταση ενάμιση περίπου χιλιομέτρων, προσφέροντας μια πανοραμική θέα του οικισμού. Οι άλλοι οικισμοί θα ήταν προφανώς το Βελέσνικο (σημερινή Αετορράχη) και Ραδοσίβια (οι σημερινοί οικισμοί Στεφανόβουνο και Γαλανόβρυση) στη ΝΔ πλευρά της πεδιάδας. Στη συνέχεια ο Brown μας

³⁴⁰ Το Δομένικο αποτελεί ήδη τόπο αναφοράς στην *Αλεξιάδα* της Άννας Κομνηνής, ενώ παρέμενε έδρα της Επισκοπής μέχρι τον 17^ο αιώνα, οπότε και έλαβε χώρα η μεταφορά της τελευταίας στην Τσαριτσάνη.

³⁴¹ Πρέπει βέβαια να σημειωθεί ότι ο Celebi ενδιαφερόταν πρωτίστως για την περιγραφή και παρουσίαση της ζωής των μουσουλμανικών πληθυσμών της Αυτοκρατορίας και αδιαφορούσε για τις χριστιανικές κοινότητες – ένας κανόνας που βρήκε εξαίρεση στην περιγραφή του Τυρνάβου. Για περισσότερα, βλ. Θεόδωρος Παλιούγκας (Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια) «*Η Θεσσαλία στο οδοιπορικό του Εβλιγιά Τσελεμπί (1668)*», έκδοση του Λαογραφικού Ιστορικού Μουσείου Λάρισας, Λάρισα 2001.

δίνει μία αξιοπερίεργη πληροφορία, χρήσιμη για την μελέτη της ασφάλειας των μετακινήσεων και των συνθηκών του ταξιδιού την εποχή εκείνη: αναφέρει πως στην κορυφή του λόφου μεταξύ της πεδιάδας της Ελασσόνας και του Τυρνάβου, που δεν είναι άλλος από τον αφιλόξενο αυχένα της Μελούνας, στεκόταν ένας γέρος που κτυπούσε ένα τύμπανο για να ειδοποιεί τους ταξιδευτές και των δύο πλευρών πως η περιοχή ήταν ελεύθερη από ληστές³⁴².

Το 1728 εκδόθηκε η «Γεωγραφία» του μητροπολίτη Αθηνών Μελέτιου, η οποία είχε τον χαρακτήρα ιστορικής γεωγραφίας, ήταν ωστόσο εμπλουτισμένη με αναφορές στη σύγχρονη πραγματικότητα. Στην πρώτη αυτή έκδοση του έργου απουσιάζει κάποια αναφορά στη Τσαριτσάνη. Γίνεται περιγραφή της περιοχής της αρχαίας Περραιβίας, ενώ από τους σύγχρονους οικισμούς αναφέρονται μόνο η Ελασσόνα και το Δομένικο. Για την Ελασσόνα μάλιστα αναφέρεται πως ήταν τετιμημένη με θρόνο Αρχιεπισκόπου και φιλοξενούσε τη μεγάλη ετήσια εμποροπανήγυρη στις αρχές κάθε Αυγούστου³⁴³. Στην επανέκδοση του έργου, ωστόσο, που έγινε στη Βιέννη το 1807 με την επιμέλεια του Άνθιμο Γαζή, έχει προστεθεί η περιγραφή της Τσαριτσάνης, που ανταποκρίνεται προφανώς στις σύγχρονες συνθήκες της δεύτερης έκδοσης³⁴⁴ (βλ. κατωτέρω). Εν τέλει, την πρώτη περιγραφή του οικισμού την οφείλουμε στους Δημητριάδες, συγγραφείς της περίφημης *Νεωτερικής Γεωγραφίας* του 1791. Θεσσαλοί οι ίδιοι, γνωρίζουν από προσωπική εμπειρία τις περιοχές που περιγράφουν. Ο Γρηγόριος Κωνσταντάς μάλιστα διατηρούσε αργότερα σχέσεις με λογίους στην Τσαριτσάνη, όπως προκύπτει από την αλληλογραφία του. Η *Νεωτερική Γεωγραφία* μας πληροφορεί πως η «Τζιαρίτζιανη» είναι μια ευμεγέθης κωμόπολη, με 1.000 σπίτια, χτισμένη σε μια καλή πεδινή τοποθεσία πλησίον της Ελασσόνας. Οι κάτοικοί της είναι αποκλειστικά χριστιανοί και σε αυτή έχει την έδρα του ο μητροπολίτης

³⁴² Edward Brown, "A brief account of some travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola, and Friuli...", Λονδίνο, T. R. for Benj. Tooke, 1673, σελ. 46-47 ή σελ. 32, στη δεύτερη έκδοση του 1687 "...from hence passing over a river, we entered into a round plain, of about five miles over, with divers Towns pleasantly seated in it. Then over an hill again, which is a spur of mount Olympus; upon the top whereof on old man stood beating of a drum, to give notice unto passengers on both sides that those parts were free from thieves..."

³⁴³ Μελέτιος, Μητροπολίτης Αθηνών, *Μελετίου Γεωγραφία παλαιά και νέα / Συλλεχθείσα εκ διαφόρων Συγγραφέων Παλαιών τε και Νέων, και εκ διαφόρων Επιγραφών των εν Λίθοις, και εις κοινήν Διάλεκτον εκτεθείσα, χάριν των πολλών του ημετέρου Γένους*, παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων Βενετία, 1728.

³⁴⁴ Μελέτιος, Μητροπολίτης Αθηνών, Άνθιμος Γαζής (επιμ.) *Μελετίου Γεωγραφία παλαιά και νέα / Συλλεχθείσα εκ διαφόρων Συγγραφέων Παλαιών τε και Νέων, και εκ διαφόρων Επιγραφών των εν Λίθοις, και εις κοινήν Διάλεκτον εκτεθείσα, χάριν των πολλών του ημετέρου Γένους. Πλείστοις δε σημειώμασιν επαυξηθείσα μετά και τινων Παραρτημάτων, και Πέντε Γεωγραφικών Πινάκων και επιδιορθωθείσα εξεδόθη ήδη το Δεύτερον υπό Ανθίμου Γαζή Του Μηλιώτου., τ. Γ', Βενετία, 1807.*

(αρχιεπίσκοπος), ενώ διοικητικά υπάγεται στην Ελασσόνα³⁴⁵. Από τους υπόλοιπους οικισμούς της περιοχής οι Δημητριάδες περιγράφουν μόνον την Ελασσόνα, η οποία είναι πληθυσμιακά ίση με την Τσαριτσάνη, έχει μικτό πληθυσμό Τούρκων και «Ρωμαίων» που ζουν σε διακριτές συνοικίες και είναι διοικητική έδρα της περιοχής («βοϊβοδαλίκι, αρχιεπισκοπή και κεφαλοχώρι του καζά της»). Από την περιγραφή αυτή προκύπτει πως στους δύο αιώνες που μεσολάβησαν από την απογραφή του 1570 η Τσαριτσάνη διατήρησε τον αποκλειστικά χριστιανικό της χαρακτήρα και πως αύξησε σημαντικά τον αριθμό των κατοίκων της, παραμένοντας σταθερά ένας πόλος έλξης για τον χριστιανικό πληθυσμό της περιοχής. Υπέρ μιας τέτοιας άποψης συνηγορούν η ζωηρή βιοτεχνική και εμπορική δραστηριότητα που καταγράφεται την συγκεκριμένη περίοδο, σε συνδυασμό με τα τεκμήρια μετακίνησης προς αυτή κατοίκων από τιμαριωτικά χωριά της Ελασσόνας³⁴⁶.

Δεκαπέντε χρόνια αργότερα θα επισκεφθεί την Τσαριτσάνη (“*Tzaritzjena* or in vulgar pronunciation *Tjaritjena*”) ένας από τους σημαντικότερους περιηγητές της περιόδου στον ελλαδικό χώρο, ο Άγγλος William Martin Leake. Ο Leake θα φτάσει στην κωμόπολη στις 9 Δεκεμβρίου 1806, σε μια εποχή που ο Αλή Πασάς έχει επεκτείνει την εξουσία του στη Θεσσαλία και σχολάρχης είναι ο Κωνσταντίνος Οικονόμος. Την χαρακτηρίζει ελληνική κωμόπολη (“a Greek town”) με 700 ή 800 σπίτια, που ανήκει στον καζά της Ελασσόνας. Σύμφωνα με την καταγραφή του Leake, είναι χτισμένη στους πρόποδες μια λοφοσειράς στα ανατολικά της πεδιάδας της Ελασσόνας και διαρέεται από έναν χείμαρρο που ονομάζεται Ξεριάς και που κατεβαίνει από ένα βραχώδες άνοιγμα των λόφων πίσω από το μέσον της πόλης. Οι βράχοι είναι φτιαγμένοι από πολύ λευκό ασβεστόλιθο. Κατά τον Leake, το όνομά της είναι σλαβονικό και όχι ασυνήθιστο σε χώρες της Ευρώπης που ομιλούνται οι ιλλυρικές διάλεκτοι. Είναι γνωστή για τη βιοτεχνία βαμβακερών υφασμάτων ή και συνδυασμού βαμβακερών και μεταξωτών υφασμάτων, που καταναλώνονται ευρέως τόσο από Τούρκους όσο και από Έλληνες ως ανδρικά γιλέκα και γυναικεία φορέματα. Επίσης, βάφονται βαμβακερά νήματα σε πολλά χρώματα και εξάγονται στη Γερμανία. Υπάρχουν στη κωμόπολη πολλά καλά σπίτια, όχι όμως χωρίς κάποια σημάδια παρακμής, που αποδίδονται, ως συνήθως, στα αποτελέσματα της διακυβέρνησης του Αλή Πασά. Αντίστοιχα, η Ελασσόνα

³⁴⁵ Δανιήλ Φιλιππίδης - Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, τόμος Α΄, Βιέννη 1791, σελ. 210: «Τζιαρίτζιανη, χώρα με καμιά χιλιάδα σπίτια, όλα Χριστιανικά, μια ώρα μακριά από την Ελασσόνα εις το ανατολικό· είναι εις μια πεδιάδα, εις μια τοποθεσία καλή· τρέχει ανάμεσά της ένας χείμαρρος· είναι υποκειμένη κατά τα εξωτερικά και εσωτερικά εις την Ελασσόνα· εις αυτήν κάθεται τώρα ο αρχιεπίσκοπος».

³⁴⁶ Βλ. ενδεικτικά την απόφαση περί απαλλαγής από τον σχετικό φόρο των κατοίκων που μετακινήθηκαν σε αυτή από τον Κοκκινοπηλό Ελασσόνας, σελ. 29-30 της παρούσας εργασίας.

κατοικείται από τετρακόσιες οικογένειες, τα $\frac{3}{4}$ των οποίων είναι Έλληνες, ενώ παρατηρείται μείωση του μουσουλμανικού πληθυσμού.

Την επόμενη ημέρα ο Leake συνέχισε το ταξίδι του φτάνοντας στον Τύρναβο. Μέσω της περιγραφής του Τυρνάβου μας δίνει κάποια επιπλέον στοιχεία για την περιοχή γενικότερα και για την κοινωνία και οικονομία της Τσαριτσάνης ειδικότερα: η μεγάλη μείωση του πληθυσμού που παρατήρησε στον Τύρναβο οφείλεται σε πολλά διαδοχικά χρόνια πανούκλας, στον ρωσοτουρκικό πόλεμο που έφερε μεγάλες μάζες Αλβανών στη Θεσσαλία, καθώς και στην εξάπλωση της κυριαρχίας του Αλή Πασά, που έκανε τους Τούρκους κατοίκους του να τον εγκαταλείψουν. Όπως και η Τσαριτσάνη, έτσι και ο Τύρναβος έχει υπάρξει και εξακολουθεί να είναι σημαντικός χάρη στην ύφανση και βαφή βαμβακερών υφασμάτων ή του μίγματος μεταξωτών και βαμβακερών υφασμάτων που αποκαλούνται *μπουχασιά* και *αλατζά (-δες)*, καθώς και στο βάψιμο βαμβακερών νημάτων, τα οποία κυρίως πωλούνται στους Αμπελακιώτες.

Υπάρχουν (στον Τύρναβο) τρία εργοστάσια βαφής, αλλά οι αργαλειοί βρίσκονται όλοι εντός των οικιών. Αυτοί υπολογίζονται πως παράγουν 1200 κομμάτια καθημερινά. Υπάρχουν μόνο 200 εργάσιμες ημέρες, τόσο πολυάριθμες είναι οι ελληνικές αργίες. Ενενήντα οκάδες βαμβακερού νήματος παράγονται κάθε μέρα στην πόλη. Η Τσαριτσάνη παράγει τόσο βαμβάκι όσο ο Τύρναβος, αλλά δεν βάφει τόσο νήμα. Όπως στην Τσαριτσάνη, τη Σιάτιστα, την Κοζάνη και την Καστοριά, υπάρχουν πολλοί που μιλούν γερμανικά, και ήταν ακόμη περισσότεροι παλιότερα. Αλλά, όπως και στα μέρη που προαναφέρθηκαν, αυτοί που απέκτησαν κάποια περιουσία, προτιμούν να την απολαμβάνουν με ασφάλεια στη Χριστιανοσύνη, παρά να διακινδυνεύσουν να την αυξήσουν εδώ.³⁴⁷

Σε επόμενο ταξίδι του στη Θεσσαλία, τον Δεκέμβριο του 1809, ο Leake σημειώνει:

³⁴⁷ W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, vol. III, Λονδίνο, 1835, σελ.347-348. Όπως πληροφορούμαστε από τον Bartholdy, 200 άτομα μιλούσαν γερμανικά στα Αμπελάκια το 1803, βλ. Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα. Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, Εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά*, τ. Γ1, Αθήνα 2003, σελ. 186. Αξιοσημείωτη είναι και η παρατήρηση του Κώστα Λάππα πως στα γραπτά του ο Τσαριτσανιώτης έμπορος και προεστώς Χατζηστάκος Χατζηκυρίτης χρησιμοποιούσε κεφαλαίο ως αρχικό γράμμα των ουσιαστικών, χαρακτηριστικό που υποδηλώνει έντονη επιρροή από τα γερμανικά, τα οποία πιθανόν γνώριζε λόγω των εμπορικών του σχέσεων με την Κεντρική Ευρώπη, βλ. σε Κώστα Λαππά – Ρόδη Σταμούλη, *Αλληλογραφία...*, τ. 1, το έγγραφο του 1804 με αριθμό VI (σελ. 258) και το σχετικό σχόλιο (σελ. 388).

Στα Τρίκαλα και τη Λάρισα οι καλοκαιρινοί πυρετοί είναι πολύ πιο έντονοι από ό,τι στον Τύρναβο. Στην Τσαριτσάνη οι υπερκείμενοι βράχοι υποτίθεται πως μειώνουν το αέρα, και αναμφίβολα συγκεντρώνουν τη θερμότητα, καθώς είναι εκτεθειμένοι στα νοτιοδυτικά. Παρόλα αυτά η Τσαριτσάνη είναι η πιο ανθούσα κωμόπολη της Θεσσαλίας μετά τα Αμπελάκια. Με τη θυσία ενός χρηματικού ποσού προς τον Βεζύρη, οι Άρχοντες (“*Archons*”) προμηθεύτηκαν μία διαταγή που απαγορεύει στους νεαρούς χορευτές να εξασκούν το επάγγελμά τους σε αυτή την πόλη. Αυτό ενόχλησε τους κατοίκους του Τυρνάβου, καθώς είχε ως συνέπεια οι χορευτές να καταφεύγουν συχνότερα σε αυτήν την πόλη, γεγονός που ελκύει προς τα εκεί Τούρκους και Μουσουλμάνους Αλβανούς της χειρότερης τάξης, τους οποίους, επιπλέον, οι Έλληνες είναι συχνά υποχρεωμένοι να διασκεδάζουν.³⁴⁸

Σε άλλο σημείο της αφήγησής του ο Leake αναφέρει ένα ενδιαφέρον στοιχείο για την τροφοδοσία των βαφικών εργαστηρίων της Τσαριτσάνης σε πρώτες ύλες: «Οι Δομενικιώτες γνέφουν και υφαίνουν το βαμβάκι τους σε ένα τραχύ είδος από μπουχασί(α) που το πουλάνε στους Τσαριτσανιώτες, οι οποίοι το βάφουν»³⁴⁹.

Χάρη στις περιγραφές του Leake έχουμε πρόσβαση σε ποιοτικά και ποσοτικά στοιχεία σχετικά με την παραγωγή της Τσαριτσάνης και τις δυνατότητες της οικονομίας της σε σχέση με το υπόλοιπο πλέγμα των Θεσσαλικών κωμοπόλεων που είχαν αναπτύξει αντίστοιχου είδους οικονομικές δραστηριότητες. Δυστυχώς η Τσαριτσάνη και η παραγωγή της δεν περιλαμβάνεται στους αναλυτικούς καταλόγους που συνέταξε ο Γάλλος πρόξενος στον Βόλο Beaujour Felix (“*Tableau du Commerce de la Grece...*” έκδ. 1800), το έργο του οποίου

³⁴⁸ W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, Λονδίνο 1835, vol. IV, σελ. 297-298. Η πάρα πολύ ενδιαφέρουσα αυτή πληροφορία του Leake για τους νεαρούς χορευτές και την απομάκρυνσή τους από την κωμόπολη είναι ενδεικτική των αυστηρών ηθών που επικρατούσαν στην αποκλειστικά χριστιανική κοινωνία της κωμόπολης, όσο και της ανεξαρτησίας που χαρακτήριζε του αυτοδιοικητικούς της θεσμούς, οι οποίοι με τη σειρά τους διέθεταν ισχυρή επιρροή προς την οθωμανική διοίκηση. Η συγκεκριμένη αφήγηση παρουσιάζει αναλογίες με εκείνη του Ν.Κασομούλη σχετικά με την παρουσία του Μουχτάρ Πασά στην κωμόπολη το 1808, κατά την καταστολή της εξέγερσης των Βλαχαβαίων, οπότε και πάλι συναντούμε τους νεαρούς χορευτές («*κιουτζέκια*») ως διασκεδαστές του πασά και της συνοδείας του, ενώ και πάλι οι καλές σχέσεις της κοινότητας με την οθωμανική διοίκηση («*δια την συμπάθειάν του*»), όπως και οι δωροδοκίες που επέτρεπε η οικονομική ευμάρεια του τόπου, αναδείχθηκαν σε κομβικής σημασίας για την αναίμακτη και ειρηνική απομάκρυνση των στρατευμάτων του Μουχτάρ από την περιοχή (βλ. σχετική ενότητα της παρούσας εργασίας περί αρματωλισμού). Επίσης, ανάλογη εκδήλωση των συντηρητικών ηθών της εποχής αποτέλεσε η απόφαση του ηγούμενου Άνθιμου Ολυμπιώτη να κατεδαφίσει το «σιμιτζικό» που διέθετε η μονή στην Τσαριτσάνη διότι αποτελούσε πόλο έλξης των «τερπεντέριδων»: «*αχρείον ον, δια τους συναθροισθέντας εκεί τερπετέριδες, και χαλασμόν του σπητιού δια τον καπνόν τον πολύν*», βλ. Ευάγγελος Σκουβαράς, *ό.π.*, σελ. 468, Γρηγόρης Βέλκος, *ό.π.*, σελ 83.

³⁴⁹ W.M. Leake, *ό.π.*, σελ. 302.

επέτρεψε την επισκόπηση της ανθούσας οικονομίας των κωμοπόλεων της Ανατολικής Θεσσαλίας με βάση αριθμητικά δεδομένα³⁵⁰.

Το 1807 τυπώθηκε στη Βιέννη από τον Άνθιμο Γαζή η δεύτερη έκδοση της *Γεωγραφίας* του Μελέτιου. Στην πανομοιότυπη περιληπτική περιγραφή της περιοχής της Ελασσόνας (Περραιβίας) ο Γαζής θα προσθέσει μια λιτή αναφορά στην Τσαριτσάνη: «Πλησίον της Ελασσόνας κείται και η κωμόπολις Τζαρίτζανη³⁵¹». Ο αιώνας που πέρασε από την πρώτη έκδοση του βιβλίου έβαλε την Τσαριτσάνη στον χάρτη των νεωτερικών γεωγραφιών.

Το 1808 ήταν η χρονιά που ο ιστορικός και αγωνιστής της Επανάστασης Νικόλαος Κασομούλης βρισκόταν στην Τσαριτσάνη μαζί με τον έμπορο πατέρα του και παρακολουθούσε μαθήματα στην Ελληνική Σχολείο της κωμόπολης, με σχολάρχη τον Κωνσταντίνο Οικονόμο³⁵². Στα «Ενθυμήματά» του μας παραδίδει μια σύντομη όσο και δραματική μαρτυρία για την κατάσταση που επικρατούσε στην κωμόπολη την επαύριο της καταστολής της επανάστασης του παπα-Θύμιου Βλαχάβα και της δια θαλάσσης φυγής των αρματωλών προς τις Σποράδες: τον Μάιο του 1808 η Τσαριτσάνη είχε οχυρωθεί ενόψει του κινήματος, ώστε κάθε οικία είχε «*όλα τα αναγκαία του πολέμου προμηθευμένα και όλα τα σπίτια τα εύρισκες με πολεμίστρες (μασγάλια)*», ενώ οι κάτοικοι οπλίζονταν με μεγάλη προθυμία. Ωστόσο, τα στρατεύματα του Μουχτάρ Πάσα εγκαταστάθηκαν αιφνιδιαστικά στην κωμόπολη και «*δεν έβλεπον όλοι που να τρυπώσουν έπειτα*». Ο ίδιος ο Μουχτάρ-πάσας διέμενε στα σπίτια του προεστού κυρ-Γιαννούλη και διασκεδάζε νυχθημερόν με βιολιά και αγόρια-χορευτές («*κιουτζέκια*»)³⁵³, «*αφού είχε κάμει όρκο να βάλη σπαθί εις μικρούς και μεγάλους της κωμοπόλεως*»³⁵⁴. Τελικά, άλλαξε γνώμη μετά από την προσφορά δώρων από την μεριά των προκρίτων και λόγω της «*συμπάθειάς του*»³⁵⁵. Ωστόσο, για να μην παραβεί τον όρκο του, διέταξε να εκτελεστεί ένας Σουλιώτης (ή ληστής, σε άλλη εκδοχή των σημειώσεων του συγγραφέα) που είχαν συλλάβει και μεταφέρει εκεί από τη μονή Δουσικού στον Κόζιακα οι δερβεναγάδες, και την επομένη αναχώρησε με τα στρατεύματά του για τα

³⁵⁰ Κυριάκος Σιμόπουλος «*Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα. Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, Εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά*», Τόμος Β2 (1780 – 1800), Αθήνα 2003, σελ. 690-721.

³⁵¹ Μελέτιος, Μητροπολίτης Αθηνών, Άνθιμος Γαζής (επιμ.), *ό.π.*, σελ. 450.

³⁵² «*..όπου εσπούδασα τας αρχάς των γραμμάτων μου επί Οικονόμου*», βλ. Νικόλαος Κασομούλης, *Απομνημονεύματα της Επανάστασης των Ελλήνων 1821-1833*, εκδ. Κοσμαδάκη, Αθήνα, τ. Α΄, χ.χ. σελ. 10.

³⁵³ πρβλ. και την αναφορά του W. M. Leake σχετικά με τα αγόρια χορευτές στον Τύρναβο, που αναφέρθηκε πιο πάνω. Με τα «*κιουτζέκια*» έχει ασχοληθεί στις μελέτες του ο Ηλίας Πετρόπουλος.

³⁵⁴ Νικόλαος Κασομούλης, *Ενθυμήματα Στρατωτικά.*, σελ. 72 σημ.7.

³⁵⁵ *στο ίδιο*, σελ. 72 σημ.7.

Τρίκαλα, «αφήνοντας όπισθέν του την φρίκην και τον τρόμον δια των οδηγιών του προς τους δερβεναγάδες». Κλείνοντας την μαρτυρία του ο Κασομούλης αναφέρει πως «δυνάμεθα να ειπούμε ότι εις την Τζιαρίτζιανην τότε ετυφλώθησαν οι Οθωμανοί, αν δε ήθελον ερευνήσει τακτικώς, Κύριος οίδε μέχρι τίνος ήθελεν εξακολουθήσει η σφαγή»³⁵⁶.

Ο Άγγλος γιατρός Henry Holland περιηγήθηκε τη Θεσσαλία το 1812 και 1813 και έγραψε τις εντυπώσεις του σε ένα αξιόλογο και πολύτιμο για τις πληροφορίες του βιβλίο που κυκλοφόρησε το 1815. Δεν επισκέφθηκε την Ελασσόνα, αναφέρει όμως πως στην περιοχή της υπάρχουν δύο ή τρεις μεγάλες κωμοπόλεις. Από τη μαρτυρία του Holland πληροφορούμαστε σχετικά με την έναρξη της μεγάλης επιδημίας πανώλης του 1812-1813, που οδήγησε στη δραματική μείωση του πληθυσμού του Τυρνάβου και της Τσαριτσάνης³⁵⁷.

Μολονότι αρκετοί περιηγητές πέρασαν από τη Θεσσαλία μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, ελάχιστοι περιόδευσαν την περιοχή της Ελασσόνας, για διάφορους λόγους ο καθένας. Ο δισταγμός τους να την επισκεφθούν θα πρέπει να αναζητηθεί στις επιδρομές των ληστών, στην έλλειψη ασφάλειας (ενδεικτικά βλ. τις αναφορές των Brown, Urquhart), στις επιδημίες αλλά κυρίως στην έλλειψη αρχαιολογικών χώρων της περιοχής³⁵⁸.

Η Τσαριτσάνη και η περιοχή της Ελασσόνας εν γένει απουσιάζουν και από δύο γεωγραφικά έργα της προεπαναστατικής γραμματείας, που γράφτηκαν από Θεσσαλούς, στο πνεύμα της *Νεωτερικής Γεωγραφίας* των Φιλιππίδη – Κωνσταντά, και παρέμειναν αδημοσίευτα για περισσότερο από ενάμιση αιώνα. Το πρώτο είναι το χειρόγραφο της *Μερικής Γεωγραφίας* του Αργύρη Φιλιππίδη, γραμμένο το 1815 και δημοσιευμένο το 1978. Το δεύτερο είναι ένα χειρόγραφο γραμμένο το 1817 από τον Λαρισαίο Ιωάννη Οικονόμου – Λογιώτατο, που δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1989³⁵⁹ με τίτλο «*Ιστορική Γεωγραφία της τωρινής Θεσσαλίας*» και για δεύτερη φορά το 2005, σε διαφορετική εκδοχή, με τίτλο «*Ιστορική Τοπογραφία ενός μέρους της Θετταλίας*»³⁶⁰. Παρόλο που ο Οικονόμου, όπως προαναφέρθηκε, είχε ζήσει στην Τσαριτσάνη, όπου παρακολουθούσε μαθήματα κοντά στον Κούμα και τον Κωνσταντίνο Οικονόμο, το έργο του δεν περιέχει περιγραφές της περιοχής

³⁵⁶ στο ίδιο, σελ. 72 και 73, σημ. 7

³⁵⁷ Henry Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, Etc. During the Years 1812 and 1813*, Λονδίνο 1815, σελ. 264-265 και 285.

³⁵⁸ Ηλίας Βαλιάκος, *Η επαρχία Ελασσόνας τον 19^ο αιώνα*, εκδ. Γνώση, Λάρισα, 2003, σελ. 18.

³⁵⁹ Ιωάννης Οικονόμος Λαρισαίος -Λογιώτατος (εισαγωγή - φροντίδα Μ.Μ.Παπαϊωάννου), *Ι. Αληθινή Ιστορία του Λουκιανού Σαμοσατέως 1817 ΙΙ. Ιστορική Τοπογραφία ενός μέρους της Θετταλίας 1817*, Δήμος Λάρισας, Αθήνα 1989.

³⁶⁰ Ιωάννης Οικονόμος-Λογιώτατος (εισαγωγή, σχόλια, επιμέλεια Κώστας Σπανός) *Ιστορική Τοπογραφία της τωρινής Θεσσαλίας*, Λάρισα 2005.

Ελασσόνας, την οποία ασφαλώς θα γνώριζε καλά από τα χρόνια της εκεί παραμονής του. Πρόκειται φυσικά για ένα έργο που αφορά σε μέρος μόνο της Θεσσαλίας, το οποίο ενδεχομένως δεν πρόλαβε να ολοκληρωθεί λόγω της επανάστασης και της εγκατάλειψης από τον Οικονόμου των όποιων εκδοτικών του προσπαθειών³⁶¹.

Στο έργο του Γάλλου πρόξενου στην αυλή του Αλή Πασά François Rouquerville η Ελασσόνα, η Τσαριτσάνη και ο αυχένος της Μελούνας αποτελούν σημεία αναφοράς στην διαδρομή που πρέπει να ακολουθήσει κάποιος για να μεταβεί από τα Σέρβια και τη Μακεδονία στον θεσσαλικό κάμπο³⁶².

Στον *Δρομοδείκτη* που εξέδωσε ο Μιχαήλ (Νικόλαος) Γλυκός στη Βενετία το 1829 η «Τζαρίτζανη» μνημονεύεται ως σταθμός στη διαδρομή από τη Λάρισα προς την Ελασσόνα, που απέχει 4 ώρες από τον Τύρναβο και 1 ώρα από την Ελασσόνα³⁶³.

Τον Ιούλιο του 1830 επισκέφθηκε την Τσαριτσάνη ο σκωτσέζος David Urquhart, ο οποίος είχε συμμετάσχει στην Επανάσταση και, μετά το τέλος των εχθροπραξιών, περιηγήθηκε την περιοχή βόρεια των ελληνοτουρκικών συνόρων, όπως αυτά είχαν προβλεφθεί με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου στις 22 Μαρτίου 1829. Μετά την επίσκεψή του στην Τσαριτσάνη περιηγήθηκε στην περιοχή του Ολύμπου και αποπειράθηκε να κατακτήσει τις υψηλότερες κορυφές του. Κυκλοφόρησε δύο βιβλία σχετικά με τη Ελλάδα, τα “*Spirit of the East*” και “*Turkey and its resources*”. Στο πρώτο από αυτά περιλαμβάνεται μια πολυσέλιδη αφήγηση της επίσκεψής του στην Τσαριτσάνη, στην οποία αποτυπώνεται ανάγλυφα η κατάσταση που επικρατούσε στην κωμόπολη μετά από μια δεκαετία σχεδόν πολεμικής αναταραχής.

Ο Urquhart περιγράφει μια Θεσσαλία που είχε περιπέσει σε παρακμή, εξαντλημένη από μια δεκαετία αναρχίας που επικράτησε στη διάρκεια του Πολέμου της Ανεξαρτησίας, την οποία αποδίδει στη δράση Αλβανών ληστών και Ελλήνων αρματωλών, σε συνδυασμό με πολλαπλά λάθη της τουρκικής εξουσίας³⁶⁴. Ταξιδεύει από τη Λάρισα προς τον Όλυμπο συνοδευόμενος από έναν παλιό μαθητή του σχολείου της Τσαριτσάνης, που είχε να την

³⁶¹ βλ. σχετικά την εισαγωγή των δύο εκδόσεων του βιβλίου.

³⁶² Φρανσουά Πουκεβίλ, Νίκη Μολφέτα (μετ.) *Ταξίδι στην Ελλάδα (1820) Μακεδονία-Θεσσαλία*, Αφοί Τολίδη 1995, σελ. 133.

³⁶³ Μιχαήλ Γλυκός *Δρομοδείκτης των ακολούθων οκτώ μερών. Μεθ'αξιολόγων υποσημειώσεων του καθενός μέρους. : Πελοποννήσου, Βοιωτίας, Αττικής, Θεσσαλίας, Ηπείρου, Μπόσνας, Μακεδονίας, και Θράκης*, Βενετία 1829, σελ.12.

³⁶⁴ Χριστίνα Πολέξε, *Ετερότητα και περιηγητική γραμματεία: η περίπτωση της Λάρισας κατά τον 19ον αιώνα μέσα από τα κείμενα Ευρωπαϊών περιηγητών*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ). Σχολή Φιλοσοφική. Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας. Τομέας Λογοτεχνίας, 2006, σελ. 212.

επισκεφθεί από το 1818 και σκόπευε να συναντήσει εκεί τον παλιό του δάσκαλο. Κατά την είσοδό του στον οικισμό περιγράφει τις λεύκες, τα χορταριασμένα αμπέλια και τους μωρεόκηπους που τροφοδοτούσαν την βιοτεχνία παραγωγής μεταξιού, ενώ, σύμφωνα με την αρχική του εντύπωση η περιοχή έμοιαζε να έχει ξεφύγει από την γενικότερη εικόνα καταστροφής που συναντούσε παντού στην Ελλάδα. Ωστόσο, αναφέρει χαρακτηριστικά, πουθενά οι δυστυχίες, των οποίων θύμα είχε πέσει αυτή η χώρα, δεν του παρουσιάστηκαν με πιο εντυπωσιακό τρόπο. Μέσα στην κωμόπολη, ο συνοδός του δεν έπαυε να τονίζει, σε κάθε σημείο απ' όπου περνούσαν, την αντίθεση του «πριν» με το «μετά» που έβλεπε μπροστά του: ένας παλιός φίλος που είχε χάσει το σπίτι του, μια χαρούμενη έπαυλη που είχε εξαφανιστεί, ένας γονιός που είχε χάσει τα παιδιά του, μια κατοικία όπου είχε ζήσει ευτυχισμένος κι έστεκε πια έρημη. Ωστόσο, αναφέρει με κάποια δόση υπερβολής ο Urquhart, η Τσαριτσάνη ήταν το μόνο μέρος (στην Ελλάδα) που δεν του ζήτησαν ελεημοσύνη.

Αρχικά συνάντησε τον παλιό δάσκαλο του συνοδοιπόρου του, έναν τύπο λογίου της εποχής (τον οποίο μάλιστα αποκαλεί «Λογιώτατο», και «Διδάσκαλο» στα ελληνικά) που ζούσε σε μία απογυμνωμένη και μισοκατεστραμμένη κατοικία, η οποία τα τελευταία τρία χρόνια είχε καταληφθεί από Αλβανούς και λειτουργούσε ως κονάκι τους. Για να αποφύγει την παρουσία τους, ο ιδιοκτήτης είχε χτίσει τις πόρτες και έμπαινε στο σπίτι του κρυφά από μια τρύπα στον αυλόγυρο. Αυτός τους οδήγησε στο σπίτι ενός από τους παλιούς πλούσιους κατοίκους της Τσαριτσάνης, που υπήρξε προεστός. Ήταν ένας τύπος αστού της παλιάς εποχής, μορφωμένος και «φιλόσοφος», που διέμενε σε ένα ερημωμένο συγκρότημα κτιρίων, εσκεμμένα αφημένο στην παρακμή, για να μην προσελκύει το ενδιαφέρον των Αλβανών. Ο «φιλόσοφος», στον οποίο ο Urquhart αποδίδει το προσωνύμιο «Διογένης», περιγράφεται ως ένας άνθρωπος οξυδερκής και μορφωμένος, που προκαλεί το ενδιαφέρον του περιηγητή, όπως φαίνεται από το γεγονός ότι αφιερώνει αρκετές σελίδες του κειμένου του στην συνάντησή τους³⁶⁵. Ο Urquhart σημειώνει, εν τέλει, πως η Τσαριτσάνη, παρ' όλη την εικόνα καταστροφής που παρουσιάζει, είναι το λιγότερο εξαθλιωμένο μέρος στον Όλυμπο, κι αυτό το αποδίδει στην επιβίωση της σηροτροφίας και της παραγωγής μεταξιού, οι οποίες αποδίδουν ευκολότερα κέρδος, χωρίς να απαιτούν μεγάλη ανάλωση εργατικής δύναμης, σε αντίθεση με το καλαμπόκι ή την αμπελοργία. Η τελευταία αυτή παρατήρηση του Urquhart ενδεχομένως υπονοεί μια δραματική μείωση του πληθυσμού, εξ αιτίας της οποίας τα

³⁶⁵ Ίσως πρόκειται για τον Ιωάννη Στατήρη, Λογοθέτη της Τσαριτσάνης στα μέσα της δεκαετίας του 1800.

εργατικά χέρια δεν επαρκούσαν ούτε για τη συνέχιση των βασικών αγροτικών ενασχολήσεων³⁶⁶.

Την κατάσταση που περιγράφει με ζωηρό τρόπο ο σκωτσέζος περιηγητής επιβεβαιώνει λίγα χρόνια αργότερα ο αμπελακιώτης δάσκαλος Ιωάννης Λεονάρδος. Στο βιβλίο του *Νεώτατη της Θεσσαλίας Χωρογραφία*, που εκδόθηκε το 1836 στη Βουδαπέστη, μας δίνει πολύτιμες πληροφορίες για το τι συνέβη στην Τσαριτσάνη στη διάρκεια της Επανάστασης, καθώς και στα πρώτα χρόνια που ακολούθησαν τον τερματισμό των εχθροπραξιών. Ο ίδιος είχε διαμείνει στο μοναστήρι της Ολυμπιώτισσας για διάστημα 2 περίπου μηνών, στις αρχές του 1824, οπότε μάλλον είχε προσωπική γνώση των όσων διαδραματίστηκαν στην περιοχή την περίοδο εκείνη. Περιγράφει την Τσαριτσάνη (*Τζαριτζάνη*) ως μια πόλη «όχι παλαιά» «η οποία με τον καλλωπισμόν της και αξιόλογόν της θέσιν ελκύει την περιέργειαν των Θεατών», αποτελούμενη από 1000 και πλέον σπίτια, στην πλειονότητά τους «κτίρια καλά, υψηλά, και κατά τον ωραίον τρόπον της Τεκτονικής οικοδομημένα, τα οποία δίδουν εις την Πόλιν μίαν ζωηράν και λαμπράν θέαν». Την πόλη κοσμούσε ο μητροπολιτικός ναός της Θεοτόκου, ανακαινισμένος 18 χρόνια πριν³⁶⁷, που συνεχόταν με το Ελληνικό Σχολείο. «Η πόλη αύτη ανθούσε πρότερον πολλά ζωηρώς, και ευρίσκετο εις αξιόλογον στάσιν· πλην τα βάρη των εκείθεν διαβαινόντων Οθωμανικών στρατευμάτων επί της ανωμαλίας εις τον καιρόν του ιερού υπέρ της Πατρίδος Αγώνος, πολύ συνεισέφερον εις τον διασκορπισμόν τούτου του φιλότεχνου τόπου. Κατά το παρόν όμως, ως άδεται, πάλιν εσυνάχθησαν οι οικητορές της Έλληνες και εξακολουθούσιν τας προτητέρας πραγματείας και υφαντουργείας των»³⁶⁸. Η μαρτυρία του Λεονάρδου είναι πολύτιμη, καθώς διασώζει τα πληθυσμιακά δεδομένα και περιγράφει το αστικό τοπίο της κωμόπολης κατά τα προεπαναστατικά χρόνια, όπως ο ίδιος τη γνώρισε, παράλληλα όμως μας πληροφορεί και για τα αποτελέσματα της καταστροφικής δεκαετίας του 1820, προβαίνοντας μάλιστα στην επισήμανση μιας εκ των αιτιών της παρακμής της, δηλαδή τη διάβαση από εκεί των οθωμανικών στρατευμάτων, που δεν μαρτυρείται από άλλες σύγχρονες πηγές, πλην της έμμεσης αλλά χαρακτηριστικής αναφοράς που κάνει ο Urquhart στις λεηλασίες που είχαν υποστεί τα σπίτια που επισκέφθηκε στην Τσαριτσάνη το 1830 από τους Αλβανούς –μια αναφορά που φαίνεται να συμφωνεί με την

³⁶⁶ David Urquhart, *The Spirit of the East: Illustrated in a Journal of Travels Through Roumeli During an Eventful Period. Vol. 1.*, Λονδίνο 1838, σελ. 403-407. Σε άλλο σημείο της αφήγησής του, ωστόσο, χαρακτηρίζει την Τσαριτσάνη ως «απομονωμένο οικισμό».

³⁶⁷ Ο ναός καταστράφηκε από πυρκαγιά το 1818 και ανακαινίσθηκε το 1820.

³⁶⁸ Ιωάννης Λεονάρδος, *Νεωτάτη της Θεσσαλίας χωρογραφία συνταχθείσα κατ' ιδιαιτέραν τινά μέθοδον γεωγραφικώς και περιηγητικώς*, Πέστη 1836, σελ. 91-92.

μαρτυρία του Λεονάρδου για τις αιτίες της ερήμωσης της κωμόπολης³⁶⁹. Επιπρόσθετα, ο Λεονάρδος καταγράφει την σταδιακή ανασυγκρότηση του διαρρηγμένης κοινωνικής και οικονομικής ζωής του τόπου στη διάρκεια της δεκαετίας του 1830, την οποία ο ίδιος φαίνεται να πληροφορείται από τρίτους («ως άδεται»).

Στην *Γεωγραφία* του Ανδριανού Βαλβί, που μετέφρασε από τα γαλλικά ο Κωνσταντίνος Κούμας και εκδόθηκε τελικά με επιμέλεια των αδερφών Αργυριάδη στη Βιέννη το 1839, η Τσαριτσάνη αναφέρεται, σε μια περιγραφή που φαίνεται να ακολουθεί εκείνη του Λεονάρδου, ως «κώμη εύκτιστος», με μεγαλοπρεπή ναό της Θεοτόκου, Ελληνικό Σχολείο και 4.000 κατοίκους. Δεν σημειώνεται ωστόσο στον Χάρτη της Ευρωπαϊκής Τουρκίας που περιέχει ο τόμος³⁷⁰.

Το 1838, η γηραιός Γρηγόριος Κωνσταντάς, που είχε αποσυρθεί στην πατρίδα του, στις Μηλιές Πηλίου, συνέγραψε κατόπιν παραγγελίας τη *Χωρογραφία Της Ανατολικής Θεσσαλίας*³⁷¹. Στο χειρόγραφο, που δεν διασώζεται ολόκληρο, περιέχεται μια πολύτιμη περιγραφή της Τσαριτσάνης των πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων³⁷². Ο Κωνσταντάς, που

³⁶⁹ Πρόκειται πιθανόν για τους Αλβανούς μισθοφόρους που αποχωρούσαν σταδιακά από την Νότια Ελλάδα κατά την λήξη των πολεμικών επιχειρήσεων και τη δημιουργία του ελληνικού κράτους. Σχετικά με τη δράση του Αρσλάν Μπέη ειδικότερα βλ. Απόστολος Βακαλόπουλος, «Η εξόντωση των Αλβανών μισθοφόρων της Πύλης στο Μοναστήρι (μέσα 1830), η καταδίωξη των τελευταίων Μακεδόνων κλεφταρματολών (1830-1834) και η εξάλειψη του θεσμού τους», *Μακεδονικά*, 19, 1-10., Θεσσαλονίκη, 1979.

³⁷⁰ Κωνσταντίνος Κούμας - Adriano Balbi, *Γεωγραφία* τομ.3, Βιέννη, 1839, σελ.143. Όπως μάλιστα προκύπτει από την *Αλληλογραφία* του Κ.Οικονόμου, ο Κούμας ήδη από το 1808 μετέφραζε κάποια Γεωγραφία και στο πλαίσιο αυτής του της εργασίας ζητούσε πληροφορίες από τον Οικονόμο για τον πληθυσμό της κωμόπολης, βλ. Κώστας Λάππας - Ρόδη Σταμούλη (επιμ.), *Αλληλογραφία*, τ. 1, σελ.92 αρ.επιστολής 66. Τον Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς (1808), ο Αλή Πασάς ζήτησε από τον Μητροπολίτη Ελασσόνας την καταγραφή των χριστιανικών οικιών της επαρχίας του, «και χωρίων και τζεφληκιών κατ' όνομα», όπως προκύπτει από σχετική επιστολή (βλ. στο ίδιο, σελ.87, αρ.επιστολής 63). Είναι άγνωστο εάν τελικά στάλθηκε στα Γιάννενα η σχετική απογραφή και εάν διασώζεται κάπου σήμερα.

³⁷¹ Γιώργος Θωμάς, *Η Ανέκδοτη Χωρογραφία Της Ανατολικής Θεσσαλίας Από Το Γρηγόριο Κωνσταντά - Ένα χειρόγραφο του 1838*, Βόλος 1991, σελ. 6-8.

³⁷² «*Τζαρίτζανη*. Χώρα χριστιανική, έχουσα οίκους περίπου χιλίας [sic] όλους χριστιανικούς, καλοκτισμένους εις τοποθεσίαν ωραίαν και τερπνήν. Οι κάτοικοι εργάζονται μεν εις την γην, ασχολούνται όμως και εις εμπορείαν και τέχνας. Έβαπτον ποτέ και αυτοί νήματα κόκκινα και εμπορεύοντο με αυτά ως οι Αμπελακιώται. εις αυτήν έχει την καθέδραν του ο Αρχιεπίσκοπος της Ελασσόνας. Είχε πάντοτε σχολεία, από τα όποια ανεφάνησαν άνδρες σοφοί, μάλιστα εις τας ημέρας μας. Πρόσοδοι δε αυτής μετάξι, κρασία, γεννήματα και όσα άλλα παράγει η γεωργία ενεργούμενη εις γην πεδινήν και εύφορον. Κατά τα πολιτικά υποτελεί εις την Ελασσόνα, η οποία είναι βοεβονδαλίκι προστατευόμενον από την Σουλτάναν ως η Μακρυνίτζα και τα υπ' αυτήν χωρία τής Μαγνησίας τα καλούμενα βακούφια.

Ελασσών το πάλαι Ολοασών. Πόλις πρωτεύουσα των πέριξ χωρίων, τα όποια είναι βακούφια ως τα της Μακρυνίτζας προστατευόμενα από την Σουλτάναν αδελφήν του Σουλτάνου, και διοικούμενα υπό τίνος

αναφέρει για την Τσαριτσάνη του 1838 τον ίδιο αριθμό σπιτιών που απαριθμούσε και η *Νεωτερική Γεωγραφία* του 1791 (περίπου χίλια), μας πληροφορεί πως η βιοτεχνία της νηματοβαφής και το εμπόριο υφασμάτων είχε υπάρξει κατά το παρελθόν κύρια απασχόληση για τους Τσαριτσανιώτες, όπως και για τους Αμπελακιώτες. Το 1838 η οικονομία της κωμόπολης παρέμενε μικτή (γεωργία, εμπόριο και εργαστήρια), ενώ εξακολουθούσε η μεταξοπαραγωγή και η αμπελουργία. Ο Πηλειορίτης λόγιος υπογραμμίζει τη συνεχή παρουσία της Τσαριτσάνης στον χώρο της παιδείας -ο ίδιος άλλωστε σχετιζόταν άμεσα με τα πρόσωπα που αποτέλεσαν τον λεγόμενο «Κύκλο της Τσαριτσάνης»-, κι αυτό είναι ένα στοιχείο που διαφοροποιεί την περιγραφή του 1838 σε σχέση με αυτή της *Νεωτερικής Γεωγραφίας*, ενδεικτικό της αύξησης του κύρους και της φήμης των εκπαιδευτηρίων της Τσαριτσάνης στη διάρκεια των πέντε περίπου δεκαετιών που μεσολάβησαν μεταξύ των δύο γεωγραφικών έργων. Ένα επιπλέον στοιχείο, σε σχέση με την παλαιότερη περιγραφή του οικισμού και της περιοχής, το οποίο εισφέρει ο συγγραφέας, είναι ότι η Ελασσόνα, η Τσαριτσάνη, καθώς και άλλα χωριά της περιοχής Ελασσόνας, ήταν βακούφια της αδελφής του σουλτάνου³⁷³ και τελούσαν υπό την «προστασία» της, απολαμβάνοντας ένα καθεστώς ανάλογο με αυτό των βιοτεχνικών χωριών του Πηλίου (Μακρυνίτσα κ.α.)

Απλή αναφορά γίνεται στο σύγγραμμα του γεωλόγου Αμί Μπουέ (Ami Boué) *La Turquie d'Europe*, που εκδόθηκε το 1840, και στο οποίο η Τσαριτσάνη (“*Tscheridge*”) χαρακτηρίζεται ως «πόλη μεγάλη»³⁷⁴.

Εκτενή αναφορά στην Τσαριτσάνη κάνει ο Γάλλος αρχαιολόγος Leon Heuzey, ο οποίος την πενταετία 1855-1860 ερεύνησε τις περιοχές της Ακαρνανίας, του Ολύμπου και της Μακεδονίας. Τις εντυπώσεις του από την Τσαριτσάνη τις δημοσίευσε το 1860 στο βιβλίο του “*Le Mont Olympe Et L' Acarnanie*”³⁷⁵, παραθέτοντας πολλά στοιχεία για την σύγχρονή του κατάσταση αλλά και για την ιστορία της:

Στα βορειοανατολικά, στην πλαγιά των βουνών, είναι κτισμένα δύο μεγάλα χωριά ή μάλλον δύο μικρές πόλεις πολύ κοντά ή μια στην άλλη, αλλά με διαφορετική μορφή. Η

Βουβόνδα...» βλ. Γιώργος Θωμάς, *ό.π.*, σελ. 20-22. Το χειρόγραφο της *Χωρογραφίας* του Κωνσταντά, που δεν εκδόθηκε παρά στα τέλη του 20^{ου} αιώνα και παρέμενε εν πολλοίς άγνωστο, αποτέλεσε τη βάση για τις περιγραφές των οικισμών της Ανατολικής Θεσσαλίας στην *Περιήγηση* του Νικόλαου Μάγνη, που εκδόθηκε λίγα χρόνια αργότερα, το 1860, όπως αποκάλυψε το 1960 ο Βαγγέλης Σκουβαράς (βλ. Γιώργος Θωμάς, *ό.π.*, σελ.10).

³⁷³ Ίσως πρόκειται για την Εσμά Σουλτάνα, για την οποία έγινε λόγος στο τρίτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, και η οποία ήταν τότε εν ζωή.

³⁷⁴ Ami Boué, *La Turquie d'Europe*, τ. 4, Παρίσι 1840, σελ. 539.

³⁷⁵ Leon Heuzey, *Le Mont Olympe Et L' Acarnanie*, Παρίσι 1860.

μία είναι ελληνική και ονομάζεται Τζαρίτζενα. Η άλλη είναι τούρκικη το καταλαβαίνεις από τους τρούλους των τζαμιών της και από τους μιναρέδες, αλλά αυτή η πόλη έχει ένα όνομα πιο παλιό από τους Τούρκους. Είναι η Αλασσόνα, ομηρική πόλη, αυτή που ο ποιητής ονομάζει «η λευκή Ολοοσσών». (...) Η Τζαρίτζενα είναι ελεύθερη κωμόπολη, *κεφαλοχώρι*. Είναι μια από εκείνες τις μικρές ελληνικές κοινότητες που οφείλουν στη θέση τους ανάμεσα στα βουνά, στη δραστηριότητα των κατοίκων τους, μερικές φορές και στη διοικητική αμέλεια του αρχαίου Ντιβάν (πολιτικό συμβούλιο του Σουλτάνου), την ελευθερία, περισσότερη ή λιγότερη, ανάλογα με τους καιρούς, και το δικαίωμα να διοικούνται μόνες τους.

Οι κάτοικοι της Τζαρίτζενας διαλέγουν λοιπόν τους άρχοντες τους. Είναι κύριοι των σπιτιών τους, καλλιεργούν τη γη για λογαριασμό τους και κατέχουν τα χωράφια που καλλιεργούν. Αυτά τα χωράφια είναι μεγάλοι αμπελώνες, ωραίες εκτάσεις από μουριές, χωράφια με αραβόσιτο. Αναρωτιέται κανείς πώς οι Τούρκοι που είναι τόσο κοντά, άφησαν στα χέρια των Ελλήνων αυτή την πλούσια περιοχή. Ο Αλή - Πασάς την εποφθαλμιούσε αλλά δεν μπόρεσε να την κυριεύσει. Προσπάθησε να την καταλάβει κατ' επανάληψη με τους Αλβανούς του και πάντα αποτύγχανε μπροστά σε μια μαχητική αντίσταση. Είναι πριν από αυτή τη μανιώδη μάχη, λένε οι κάτοικοι, που θα 'πρεπε να δει κανείς την πόλη τους πλούσια από τα πολυάριθμα εργαστήρια ύφανσης βαμβακιού και μεταξιού και αριθμώντας πάνω από δύο χιλιάδες σπίτια. Η ελευθερία που είχαν ήταν τόσο μεγάλη που σε κάθε καρναβάλι δεν παρέλειπαν να περιφέρουν στους δρόμους μια γελοία εικόνα του Σουλτάνου, συχνά μάλιστα και με την παρουσία του πασά της Λάρισας που ερχόταν να διασκεδάσει μαζί τους. Ένας Τζαριτζανιώτης είχε γίνει δεκτός στην Κωνσταντινούπολη με μεγάλο σεβασμό. Αλλά μετά τα απανωτά κτυπήματα από τον Αλή - Πασά και τον γιο του τον Βελή - πασά, η μικρή πόλη της Τζαρίτζενας δεν μπόρεσε ποτέ να ξαναγίνει όπως πρώτα. Πολλές λοιμώδεις αρρώστιες ήρθαν να αποδεκατίσουν ή να σκορπίσουν τις οικογένειές της, που λιγότεψαν σήμερα και έμειναν μόνο γύρω στις διακόσιες. Ωστόσο τα ψηλά σπίτια της, το μοναστήρι της, ο Άγιος Αθανάσιος, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση ανάμεσα στα αμπέλια, το επισκοπικό παλάτι όπου κατοικεί ο επίσκοπος της Αλασσόνας, της δίνουν ακόμη μια μορφή ευημερίας. Δύο πέτρινα γεφύρια πάνω από ένα χείμαρρό της, πηγές, σκιερές τοποθεσίες, δύο σχολεία, το ένα δημοτικό και νηπιαγωγείο, το άλλο που διδάσκουν τα ελληνικά γράμματα, πιστοποιούν τον πλούτο και την εξυπνάδα του παλιού αρχαίου της πληθυσμού. Δεν συναντάς ο' αυτή την πόλη κανένα ερείπιο από αρχαία ή βυζαντινά μνημεία. Το όνομά της δεν είναι καν ελληνικό αλλά σλάβικο. Και αν και οι κάτοικοι είναι Έλληνες, μιλούν και καταλαβαίνουν μόνο τα ελληνικά, όλα μας οδηγούν στο να πιστέψουμε ότι θεμελιώθηκε κατά τον μεσαίωνα από Βουλγάρους αποίκους. Ένα μικρό βουλγάρικο Μοναστήρι που ονομάζεται Βαλέτσικο, υψώνεται σε δύο λεύγες προς τα ανατολικά, ανάμεσα στα βουνά, δεν κατοικείται πια παρά από ένα γέρο καλόγερο Έλληνα, αλλά η παράδοση του τόπου δεν ξέχασε την καταγωγή της. Διηγούνται ότι

κάποιος ισχυρός βασιλιάς της Σερβίας ήρθε στην Τσαρίτζενα με το άρρωστο παιδί του, εκεί είδε ένα όραμα και ο γιος του γιατρεύτηκε, έτσι έκτισε το Βαλέτσικο, που το όνομά του σημαίνει «το παιδί». Αυτή η παράδοση συνδέεται καλά με το όνομα της ίδιας της Τζαρίτζενας που στα σλάβικα σημαίνει «Βασιλικό Χωριό». Οι Βούλγαροι φυσικά εκμεταλλεύτηκαν αυτή την περιοχή όπου αργότερα οι Έλληνες πιο δραστήριοι, ξαναπήραν την ισχύ. Ένα από τα γειτονικά ποτάμια ο Βούλγαρης, από εκεί πήρε το όνομά του. Το 996, τους βλέπουμε, υπό τον βασιλιά τους Σαμουήλ που διοικούσε τη Σερβία, να εξαπλώνονται σ' όλη τη Θεσσαλία, να εγκαθίστανται παντού, ακόμα και στη Λάρισα. Ο αυτοκράτορας Βασίλειος ο 2^{ος} που κυνήγησε αργότερα τους εισβολείς, δεν κατέστρεψε φυσικά όλες τις παροικίες τους. Έτσι λοιπόν η Τσαρίτζενα κτίστηκε εκείνη την εποχή από μιά μερίδα αυτών των βαρβάρων, γιατί σύμφωνα με κάποιο σημείο της βυζαντινής ιστορίας, έγινε τότε μια μεγάλη εισβολή, μια καθημερινή μετανάστευση Βουλγάρων μέσα στην αυτοκρατορία. Ήταν κάτι τόσο συνηθισμένο που οι Βυζαντινοί ιστορικοί δεν σημειώνουν καν αυτές τις μεταναστεύσεις. Ωστόσο έχουμε ένα περίεργο παράδειγμα το 813: «Αυτή τη χρονιά, λέει ένας χρονογράφος, οι Βούλγαροι, φεύγοντας από τα μέρη τους, εισήλθαν κατά μεγάλες μάζες μέσα στο βασίλειο, ο αυτοκράτορας τους φρόντισε και τους εγκατέστησε σε διάφορες περιοχές».³⁷⁶

Τον Μάιο του 1859 επισκέφθηκε την μονή της Ολυμπιώτισσας ο Ρώσος Πορφύριος Ουσπένσκυ. Κλήθηκε από τους κατοίκους της Τσαριτσάνης να την επισκεφθεί αλλά δεν το κατόρθωσε λόγω έλλειψης χρόνου. Ωστόσο αφιερώνει κάποιες σελίδες από την αφήγηση του ταξιδιού του στον οικισμό και την ιστορία του. Συγκεκριμένα εικάζει πως χτίστηκε από τους Βουλγάρους τον 10^ο αιώνα, στην διάρκεια κάποιας από τις επιδρομές του Σαμουήλ, στον οποίο αποδίδει και την σλαβική ονομασία της ως αυτοκρατορικού οικισμού. Προσθέτει πως οι Βούλγαροι έποικοι της περιοχής σταδιακά εξελληνίσθηκαν «γι' αυτό πολλές φορές συναντούμε ακόμη και σήμερα ανθρώπους των οποίων τα χαρακτηριστικά είναι σλαβικά, αλλά μιλούν Ελληνικά»³⁷⁷. Στη συνέχεια αναφέρεται στην πρόσφατη ιστορία της, λέγοντας πως τον 18^ο αιώνα ήταν ένα κεφαλοχώρι («ελεύθερη») με 2.000 σπίτια που άκμαζε χάρη στην γεωργία και την υφαντουργία, έχαιρε της εκτίμησης των Τούρκων διοικητών της περιοχής, και η φήμη της είχε φτάσει στην Κωνσταντινούπολη. Το 1792 όμως το χωριό λεηλατήθηκε από τον Αλή Πασά και τον γιό του Βελή Πασά³⁷⁸, ενώ ακολούθησε επιδημία πανούκλας, με

³⁷⁶ Leon Heuzey, *ό.π.*, σελ. 18-22, μετάφραση: Όλγα Σαπουνά – Πέτσα σε Γιάννη Αδάμου, *ό.π.*, σελ. 175-177.

³⁷⁷ Porf. Uspenskij, «Περιήγηση στις μονές της Όσσας και του Ολύμπου το 1859», μετάφραση Τέσσα Λεβέντη, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 37 (2000), σελ. 53.

³⁷⁸ Η λεηλασία του χωριού από τους Αλή Πασά και Βελή Πασά το 1792 δεν μαρτυρείται από άλλες πηγές. Όπως προαναφέρθηκε, όμως, μνημονεύεται από τον Heuzey, αν και κάπως αόριστα, η σύγκρουση των δύο πασάδων με τους κατοίκους της Τσαριτσάνης (βλ. σελ. 112 της παρούσας εργασίας). Ο W.M. Leake μεταφέρει

αποτέλεσμα οι κάτοικοι να μετακινηθούν σε άλλα μέρη. Την χρονιά της επίσκεψης του Ουσπένσκυ η Τσαριτσάνη κατοικούνταν από 200-330 οικογένειες, που ασχολούνταν με την αμπελουργία, σηροτροφία και το καλλιέργεια καλαμποκιού. Μάρτυρες της οικονομικής της ευμάρειας αποτελούσαν τα μεγάλα σπίτια, το επισκοπικό μέγαρο, τα δύο σχολεία (ένα για τη στοιχειώδη εκπαίδευση και ένα για τη μέση εκπαίδευση), οι δύο γέφυρες και το πλησιόχωρο μοναστήρι του Αγίου Αθανασίου. Ο Ουσπένσκυ αναφέρεται και στον Κωνσταντίνου Οικονόμο, τον οποίο χαρακτηρίζει ως «διάσημο Έλληνα πρωτοπρεσβύτερο», το έργο του οποίου ασφαλώς θα γνώριζε λόγω της πολυετούς του παραμονής και δράσης στη Ρωσία κατά τη δεκαετία του 1820. Εξάλλου, σε επιστολή που αντιγράφει στο βιβλίο του αναφέρει πως έλαβε μια βιογραφία του Οικονόμου ως δώρο από τον έφορο των εκπαιδευτηρίων της Τσαριτσάνης³⁷⁹.

Ένα χρόνο αργότερα, το 1860, στην «Περιήγηση» του Νικόλαου Μάγνη, αναφέρονται τα εξής: «Τσαρίτσανη, κατά τινος η παλαιά Γυρτώνη, πόλις χριστιανική έχουσα περί τας 1.000 οικίας όλας Χριστιανικάς καλοκτισμένας, εις τοποθεσίαν ωραίαν και τερπνήν, ένα ναόν μεγαλοπρεπή τής Θεοτόκου, μετά του οποίου συνέχεται και η ελληνική σχολή, από την οποίαν ανεφάνησαν άνδρες σοφοί και μάλιστα εις τας ημέρας μας. Οι κάτοικοι εργάζονται μεν την γην, ασχολούνται όμως εις τέχνας και εμπορίαν· Έβαπτον ποτέ και αυτοί νήματα κόκκινα και εμπορεύοντο με αυτά εις την Γερμανίαν ως οι Αμπελακιώται. Εις αυτήν έχει την καθέδραν του ο αρχιεπίσκοπος της Ελασσόνας. Προϊόντα, οίνον, γεννήματα και όσα άλλα παράγει η γεωργία ενεργούμενα εις γην πεδινήν και εύφορον»³⁸⁰. Η περιγραφή του Μάγνη αποτελεί σχεδόν πιστή αντιγραφή του αδημοσίευτου χειρογράφου του Γρηγορίου Κωνσταντά από το 1838 (βλ. πιο πάνω, σελ. 110 και 111 της παρούσας εργασίας).

Το φθινόπωρο του 1862 επισκέφθηκε την περιοχή της Ελασσόνας και του Ολύμπου ο Γερμανός εξερευνητής και λόγιος Heinrich Barth. Αν και δεν επισκέφθηκε την Τσαριτσάνη, μας δίνει μια πολύτιμη πληροφορία για την κατάσταση που επικρατούσε στην κωμόπολη στα μέσα του 19^{ου} αιώνα και παραθέτει κάποια πρόσθετα αίτια για την παρακμής της: «...επειδή θεωρούσα σπατάλη χρόνου να χαθεί το υπόλοιπο της ημέρας εδώ [στην πόλη της

τη μαρτυρία πως στη διοίκηση του Αλή Πάσα αποδιδόταν η κάποια εικόνα παρακμής της Τσαριτσάνης, ήδη από το 1806, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω (βλ. σελ. 102 της παρούσας εργασίας).

³⁷⁹ Prof Uspenskij, *ό.π.*, σελ. 38-58. Για το πρωτότυπο κείμενο βλ. *Путешествие в метеорские и оссолиμпиийские монастыри в Фессалии архимандрита Порфирия Успенского в 1859* («Ταξίδι στις μονές των Μετεώρων, της Όσσας και του Ολύμπου, στη Θεσσαλία, του αρχιμανδρίτη Πορφύριου Ουσπένσκυ κατά το έτος 1859»), Αγία Πετρούπολη, 1896.

³⁸⁰ Νικόλαος Ι. Μάγνης, *Περιήγησις ή τοπογραφία της Θεσσαλίας και Θετταλικής Μαγνησίας και της μεν Θεσσαλίας εν επιτομή, της δε Μαγνησίας εν εκτάσει*, Τυπογραφείο της Λακωνίας, Αθήνα 1860, σελ.14.

Ελασσόνας], σκέφτηκα να επισκεφθώ το πλησιέστερο αξιοθέατο, που ήταν το μοναστήρι [η μονή Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα], επειδή η κοντινή πολίχνη Τσαρίτσενα, η οποία στην ακμή της είχε 2000 σπίτια και απέχει 2 ώρες, έχασε πια την αίγλη της, διότι καταστράφηκε εντελώς, πληρώνοντας τις συνέπειες από την τραγική περίοδο του 1854, αλλά και από την απουσία οποιασδήποτε κρατικής συμπαράστασης»³⁸¹. Η αναφορά στην «τραγική περίοδο του 1854» αφορά προφανώς στην Επανάσταση του Ολύμπου του 1854. Δεν αναφέρεται σε άλλη πηγή πλήρης καταστροφή της κωμόπολης τότε, η μαρτυρία ωστόσο του Barth αποτυπώνει το μέγεθος της κρίσης στην οποία βρισκόταν η κοινότητα κατά τη δεκαετία του 1850.

Κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα συναντούμε αναφορές στην Τσαριτσάνη σε διάφορους Έλληνες γεωγράφους - Αργυριάδης Δ. (1868)³⁸², Ρηματισίδης Νικ. (1874)³⁸³, Μηλιαράκης Α. (1878)³⁸⁴, Γεωργιάδης Ν. (1880)³⁸⁵, Κοκκίδης Ιφ. (1880)³⁸⁶, Ζωτός Β.Δ. (1882)³⁸⁷, Δήμιτσας Μ. (1885)³⁸⁸, Σχινάς Ν. (1886)³⁸⁹ – από τους οποίους οι περισσότεροι είτε δίνουν σύγχρονες της εποχής τους περιγραφές, συνήθως περιληπτικές ή επιγραμματικές, είτε, μιλώντας αναδρομικά, αναπαράγουν απλώς τις περιγραφές των παλαιότερων γεωγράφων και περιηγητών. Από τις αναφορές αυτές, ενδιαφέρον παρουσιάζει εκείνη του Αδάμ Ανακατωμένου, που δημοσιεύθηκε το 1878, καθώς αποτυπώνει με γλαφυρό τρόπο την αντίθεση ανάμεσα το «ένδοξο» παρελθόν και το ζοφερό παρόν της κωμόπολης, δίνοντας παράλληλα αρκετές πληροφορίες για τα αίτια της παρακμής, την οικονομική πραγματικότητα και τα πληθυσμιακά δεδομένα κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα³⁹⁰:

Πριν φθάσητε εις το φακούφικον χάνιον, θα διέλθητε προ των απείρων ερειπίων, εντός των οποίων νομίζει τις ότι διορά τας σκιάς των εργατικών εκείνων ανδρών, οίτινες, κατά την ζοφώδη εκείνη εποχήν, έπεμπον ως οι Αμπελακιώται τα υφάσματά των εις την Ευρώπην, αναπτύξαντες εις το έπακρον την τεχνουργίαν των πανικών κ.λ.π.

³⁸¹ Heinrich Barth (μετ. Νίκος Η. Ζδάνης), «Έντυπώσεις από την περιοχή της Ελασσόνας το 1862», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ.77 (2020), σελ. 57.

³⁸² Δημήτριος Αργυριάδης, *Λεξικόν Γεωγραφικόν*, Θεσσαλονίκη 1868, σελ 581.

³⁸³ Νικόλαος Ρηματισίδης, *Συνοπτική περιγραφή της Θεσσαλίας και τινών παρά της Θεσσαλίας εθίμων*, Σμύρνη 1874, σελ. 20-21.

³⁸⁴ Αντώνιος Μηλιαράκης, *Οδοιπορικά Μακεδονίας, Ηπείρου και Θεσσαλίας*, Αθήνα 1878, σελ 102-103.

³⁸⁵ Νικόλαος Γεωργιάδης, *Θεσσαλία*, Αθήνα 1880, σελ 279.

³⁸⁶ Ιφικράτης Κοκκίδης, *Οδοιπορικά Ηπείρου και Θεσσαλίας*, Αθήνα 1880, σελ 170.

³⁸⁷ Β.Δ. Ζωτός, *Δρομολόγιον της Ελληνικής Χερσονήσου*, Αθήνα 1882, σελ.109-110.

³⁸⁸ Μαργαρίτης Δήμιτσας, *Γεωγραφία φυσική και πολιτική*, Αθήνα 1885, σελ. 64.

³⁸⁹ Νικόλαος Σχινάς, *Οδοιπορικά σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, Νέας οροθετικής γραμμής και Θεσσαλίας*, Αθήνα 1886, σελ.26.

³⁹⁰ Αδάμ Ανακατωμένος, *Τα Νέα Όρια...*, σελ. 22-23.

Τα αλβανικά στίφη και κατόπιν οι Κονιάροι τα πάντα εξεμηδένισαν. Εκ των διασωθεισών ωραίων οικιών και τινών άλλων τεκμηρίων μαντεύομεν την βαθειάν θλίψην και την κατήφειαν των κατοίκων οίτινες εισί καταδεδικασμένοι ν'αναγιγνώσκουσιν ανά πάσαν στιγμήν επί των αφώνων λίθων πόσον ωραία και γόνιμος βιομηχανικών σκέψεων ήτο ποτέ η πατρίς των. (...) Οι κάτοικοι της Τσαριτσάνης είναι μάρτυρες, διότι τις άλλος λαός ήθελε δυνηθεί να έχη υπ'όψιν αείποτε τα ερείπια και να ακούη την πένθιμον φωνή της γλαυκός ήτις ως νυκτώση δεν παύει να μέλπη την νεκρώσιμον ακολουθίαν των λησμονηθέντων τούτων κατοίκων, οίτινες τόσον πολύ αγαπώσιν την πατρίδα των; (...) Οι κάτοικοι αριθμούνται εις 4.000, οι πλείστοι δε εξ αυτών ζώσιν εις τας ξένας χώρας καυχώμενοι ότι είναι Τσαριτσανιώται. Οι μένοντες εξακολουθούσι τας γεωργικάς εργασίας, την σκωληκοτροφίαν, αμπελουργίας και τεχνουργίαν, εξ ης τον χειμώνα ωφελούνται, ότε πλείστοι ξένοι εκ διαφόρων μερών της Μακεδονίας προσεγγίσουσιν με τα ποιμνιά των, κατοικούντες εντός της πόλεως.³⁹¹

Από την δραματική –και κάποτε υπερβολική – περιγραφή του Ανακατωμένου, που φαίνεται να έχει προσωπική γνώση της πραγματικότητας που περιγράφει, εξάγονται συμπεράσματα που φωτίζουν την ιστορία της Τσαριτσάνης στη μέχρι τότε διαδρομή της καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα: την δεκαετία του 1870 η κωμόπολη έχει πλέον την όψη ενός ερειπιώνα. Ως αιτία της καταστροφής αναφέρεται η δράση των Αλβανών και κατόπιν των Κονιάρων Τούρκων, αν και δεν εξειδικεύεται η περίοδος της δράσης τους (όπως, για παράδειγμα, η δεκαετία του 1820 ή οι επαναστάσεις του Ολύμπου του 1854 και 1878). Η βιομηχανία παραγωγής και βαφής υφασμάτων («πανικών») έχει καταρρεύσει. Οι περισσότεροι των 4.000 κατοίκων έχουν μεταναστεύσει σε άλλες «χώρες», παραμένουν όμως περήφανοι για την καταγωγή τους. Οι εναπομείναντες στράφηκαν στη γεωργία αλλά εξακολουθούν να παράγουν μετάξι και να ασκούν την τεχνουργία (δηλ. είναι τεχνίτες και διατηρούν εργαστήρια). Το χειμώνα ο πληθυσμός της αυξάνεται, καθώς η κωμόπολη ελκύει ομάδες κτηνοτρόφων από διάφορα μέρη της Μακεδονίας³⁹².

³⁹¹ στο ίδιο, σελ. 22-23.

³⁹² Πιθανόν οι οικογένειες αυτές των κτηνοτρόφων να εγκαταστάθηκαν μόνιμα στον οικισμό κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, αντικαθιστώντας εν μέρει τους παλιούς κατοίκους και συμβάλλοντας στην εκ νέου αύξηση του πληθυσμού μέχρι και τα μέσα του 20^{ου} αιώνα.

Επιλογικά

«Έφυγε ο πλούτος από την Τσαριτσάνη και έμειναν οι πύργοι, κατακόρυφοι δείχτες ρολογιών που άλλοτε έδειχναν μεσημέρι και τώρα μεσάνυχτα. Προσπάθησαν να υπερασπίσουν την άχρηστη πια ύπαρξή τους από τους καινούργιους εχθρούς, την Εγκατάλειψη και το Χρόνο. Μάταια. Πέτρα την πέτρα άρχισαν να γκρεμίζονται. Δαπανηρή και η συντήρηση των αρχοντικών. Δύο εμπρησμοί κατά την Κατοχή συμπλήρωσαν την καταστροφή. Ό,τι απομένει, εκτός από τις εκκλησιές, δείχνει την πορεία που πρέπει να ακολουθήσει η φαντασία μας για να ξαναπλάσει την εικόνα της παλιάς ευτυχισμένης Τσαριτσάνης».³⁹³ Τα παραπάνω λόγια του λαογράφου Κίτσου Μακρή από το 1967 συνοψίζουν με τρόπο λυρικό τις δυσκολίες της προσπάθειας για την νοερή ανασυγκρότηση ενός κόσμου, που λίγες ομοιότητες έχει καταρχήν με την σημερινή πραγματικότητα του οικισμού. Αυτή ακριβώς η αντίθεση παρόντος - παρελθόντος, η σύγχρονη εικόνα ενός θεσσαλικού οικισμού, του οποίου η υπαγωγή στον κυρίαρχο αισθητικό κανόνα εμποδίζεται σθεναρά από τα σπαράγματα του παρελθόντος, αποτέλεσε το έναυσμα για τη συγγραφή της παρούσας εργασίας, ως μιας αναζήτησης τεκμηρίων και μαρτυριών που θα δικαιολογούσαν πειστικά τις παραδόσεις και τις ιστοριοδικές καταγραφές ή θα αναδείκνυαν, αντίστοιχα, τις υπερβολές και υπεραπλουστεύσεις της συλλογικής μνήμης.

«Η Τσαριτσάνη», συνεχίζει ο Κίτσος Μακρής, «έχει τούτο το Ιδιότυπο: μέσα στα δημιουργήματα του 18ου αιώνα υπάρχουν, ορατά στο μέσο φιλότεχνο, τα χνάρια μιας μακραίωνης ιστορικής πορείας»³⁹⁴. Αποτελεί άραγε η περίπτωση της Τσαριτσάνης ένα φαινόμενο ξεχωριστό, μια ιδιαιτερότητα στην περιοχή της Ελασσόνας που, εκ πρώτης όψεως, γεννήθηκε και χάθηκε χωρίς να βρει αντιστοιχίες; Η απάντηση πρέπει να είναι αρνητική. Μέσα από τον παρόν κείμενο επιχειρήθηκε η σύνδεση της περίπτωσης της Τσαριτσάνης με αντίστοιχα φαινόμενα στην περιοχή της Ανατολικής Θεσσαλίας και η ένταξή της -στο επίπεδο της οικονομίας, της κοινωνικής οργάνωσης και των νοοτροπιών- στην ομάδα των «ελεύθερων» χριστιανικών κοινοτήτων της συγκεκριμένης περιοχής κατά τη μακρά περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Ανατρέχοντας και πάλι στις σκέψεις του Κίτσου Μακρή: «Η σύνδεση (...) με ομόλογα φαινόμενα άλλων ελληνικών περιοχών, εκτός από τη γνωστική σκοπιμότητα, σκοπεύει και σε έναν άλλο στόχο, να ταξιθετήσει το φαινόμενο της Τσαριτσάνης μέσα στον ελλαδικό χώρο. Αν η μικρή θεσσαλική πολιτεία αποτελούσε μian

³⁹³ Κίτσος Μακρής, *Η Τσαριτσάνη και τα μνημεία της*, Λάρισα 1967, σελ.12.

³⁹⁴ στο ίδιο, σελ. 7.

απομονωμένη περίπτωση θα ήταν απλώς ένα «περίεργο». Συνδυασμένη, όμως, με ανάλογα φαινόμενα, γίνεται μήνυμα βαρύ σε νόημα»³⁹⁵.

Με βάση όσα είναι μέχρι σήμερα γνωστά, η Τσαριτσάνη εμφανίζεται ουσιαστικά στο ιστορικό προσκήνιο με την παγίωση της οθωμανικής κατάκτησης στη Θεσσαλία. Ως τόπος γειτονικός στην Ελασσόνα, στο βυζαντινό κέντρο της Βόρειας Θεσσαλίας που οι Τούρκοι επέλεξαν για έδρα της διοίκησής τους, μεταβάλλοντας σταδιακά την αναλογία του πληθυσμού της και δίνοντάς του χαρακτήρα οθωμανικό, ελκύει τους χριστιανικούς πληθυσμούς της περιοχής, με αποτέλεσμα την πληθυσμιακή της μεγέθυνση ακόμη και σε περιόδους που παρατηρείται δημογραφική στασιμότητα ή και μείωση στα υπόλοιπα χριστιανικά κέντρα της περιοχής, όπως το γειτονικό της Δομένικο, ήδη από τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας. Η πληθυσμιακή της μεγέθυνση, σε συνδυασμό με τη διατήρηση του αμιγώς χριστιανικού της χαρακτήρα καθ'όλη τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου, υπονοούν την ύπαρξη κάποιας μορφής προνομίων, των οποίων όμως δεν μας είναι γνωστό ούτε το περιεχόμενο ούτε ο χρόνος απόδοσης. Από κάποιο χρονικό σημείο και μετά εντασσόταν ως περιοχή στο ευνοϊκό φοροδιοικητικό καθεστώς των αυτοκρατορικών γαιών ή των βακουφίων της βαλιδέ-σουλτάνας, ενώ η μεταφορά σε αυτήν της έδρας της Μητρόπολης Ελασσόνας υπήρξε οπωσδήποτε συνέπεια των παραπάνω ευνοϊκών συνθηκών.

Η αλματώδης ανάπτυξη της σηροτροφίας και της νηματοβαφής επιτρέπουν την ένταξή της στο δίκτυο των «πρωτοβιομηχανικών» οικονομιών της Ανατολικής Θεσσαλίας, παράλληλα με τις αυτοδιοικούμενες κοινότητες των Αμπελακίων, της Ραψάνης, του Τυρνάβου, της Αγιάς και των χωριών του Πηλίου. Η οικονομική άνθηση, με τη σειρά της επέτρεψε την ανέγερση τοπόσημων ευμάρειας ή και αυτονομίας, όπως επαύλεων, αμυντικών πύργων και εκκλησιαστικών μνημείων. Η σημαντικότερη ίσως πτυχή της οικονομικής και κοινωνικής της ανάπτυξης εντοπίζεται στην ίδρυση και λειτουργία της Ελληνικής Σχολής, που φτάνει στην κορύφωση της ακμής της στα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, όταν, χάρη στην παρουσία σε αυτή λογίων όπως ο Κωνσταντίνος Κούμας και ο Κωνσταντίνος Οικονόμος, βρίσκεται στην πρώτη γραμμή των σχολείων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Η ακμάζουσα Σχολή δημιούργησε με τη σειρά της μια πνευματική παράδοση που κατέστησε την Τσαριτσάνη εκπαιδευτικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής μέχρι και τα χρόνια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Σε αντίθεση με την εκπαιδευτική ζωή, που διατηρήθηκε ανθηρή σε όλη σχεδόν τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, η οικονομία της κωμόπολης είχε αρχίσει ήδη να παρακμάζει από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, με την κατάρρευση της

³⁹⁵ στο ίδιο, σελ. 8.

βιοτεχνικής παραγωγής και του εμπορίου υφασμάτων και την σταδιακή αντικατάσταση της μικτής οικονομίας από απλούστερες μορφές αγροτικής και κτηνοτροφικής παραγωγής.

Στην παρούσα εργασία έγινε μία απόπειρα να εξετασθούν λιγότερο γνωστές πτυχές της τοπικής ιστορίας, χωρίς φυσικά τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν να επαρκούν για να γίνει λόγος για μια συνολική ιστορία ή μια «ιστορία από τα κάτω». Αν και οι πληροφορίες που φτάνουν ως εμάς είναι συνήθως ιδωμένες μέσα από την υποκειμενικότητα του περιηγητικού βλέμματος ή των επιστολογράφων που εκπροσωπούν μια συγκεκριμένη οικονομική, πνευματική και εκκλησιαστική ελίτ, υπάρχουν σε αυτές, όπως και στα απομνημονεύματα του Κασομούλη ή στις επιστολές του «Νέου Ιατρού», ψήγματα μαρτυριών που μας επιτρέπουν να προσεγγίσουμε τις νοοτροπίες και αντιλήψεις των απλών ανθρώπων, οι οποίες δεν ταυτίζονταν απαραίτητα με τις κυρίαρχες αφηγήσεις που κανοναρχούν την εθνική ιστοριογραφία από τον 19^ο αιώνα έως τις μέρες μας, όπως είναι για παράδειγμα η απροθυμία ή η αδυναμία των αγροτικών μαζών της περιοχής της Λάρισας να ανταποκριθούν στο κάλεσμα της εθνική εξέγερσης. Ως κατακλείδα, θεωρήθηκε χρήσιμο να αναδειχθούν όψεις της κοινωνικής ζωής του τόπου που ελάχιστα είχαν απασχολήσει στο παρελθόν όσους ασχολήθηκαν με την τοπική ιστορία, όπως οι έμφυλες σχέσεις και η θέση της γυναίκας σε μία κοινωνία που, ενώ δεχόταν άμεσα τις πολιτισμικές επιδράσεις των κεντροευρωπαϊκών αυτοκρατοριών, ταυτόχρονα πάσχιζε να διατηρήσει αναλλοίωτη την παραδοσιακή χριστιανική της ταυτότητα, εμμένοντας κάποτε σε συντηρητικά ήθη και σε άκαμπτες κοινωνικές ιεραρχίες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α) ΠΗΓΕΣ

Ανακατωμένος, Αδάμ (εισαγωγή-σχόλια-επιμέλεια Κώστας Σπανός), *Τα Νέα Όρια της Ελλάδος*, έκδοση Θεσσαλικού Ημερολογίου, Λάρισα 2004 (επανεκδοση).

Αργυριάδης, Δημήτριος *Λεξικόν Γεωγραφικόν* Εκ του τυπογραφείου "Η Μακεδονία" Ν. Βαγλαμάλη, Θεσσαλονίκη 1868.

Barth, Heinrich (μετ. Νίκος Η. Ζδάνης) «Εντυπώσεις από την περιοχή της Ελασσόνας το 1862», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ.77 (2020), σελ. 53-63.

Βουέ, Ami *La Turquie d'Europe*, τ.4, Παρίσι 1840.

Brown(e), Edward *A brief account of some travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola, and Friuli*, Λονδίνο 1673.

Γεωργιάδης, Νικόλαος *Θεσσαλία* Τυπογραφείο Ερμού, Αθήναι 1880.

Γλυκός, Μιχαήλ *Δρομοδείκτης των ακολούθων οκτώ μερών. Μεθ'αξιολόγων υποσημειώσεων του καθενός μέρους: Πελοποννήσου, Βοιωτίας, Αττικής, Θεσσαλίας, Ηπείρου, Μπόσνας, Μακεδονίας, και Θράκης*, Βενετία 1829.

Δήμιτσας, Μαργαρίτης *Γεωγραφία φυσική και πολιτική*, τυπογραφείο "Ο Παλαμήδης», Αθήναι, 1885.

Ενυάλης, Λάμπρος «Εθνική Ποίησις των Βλαχομακεδόνων», *Ελληνισμός*, έτος ΙΔ', τχ. 157, (Ιανουάριος 1911), σελ. 186-187.

Ζωτός, Β.Δ. *Δρομολόγιον της Ελληνικής Χερσονήσου*, εκδ. Αντωνιάδου, Αθήναι 1882.

Hadschi Chalfa, Mustapha Ben Abdalla - Joseph von Hammer (μετ.) *Rumeli und Bosna, geographisch beschrieben von Mustapha Ben Abdalla Hadschi Chalfa, aus dem Türkischen übersetzt von Joseph von Hammer*, Βιέννη 1812.

Heuzey, Leon *Le Mont Olympe Et L' Acarnanie*, Παρίσι 1860.

Holland, Henry *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, etc. During the Years 1812 and 1813*, Λονδίνο 1815.

Θωμάς, Γιώργος *Η Ανέκδοτη Χωρογραφία Της Ανατολικής Θεσσαλίας Από Το Γρηγόριο Κωνσταντά - Ένα χειρόγραφο του 1838*, Βόλος 1991.

Isabert, Emile – Μηλιαράκης, Αντώνιος *Οδοιπορικά Μακεδονίας, Ηπείρου και Θεσσαλίας / κατά τον Emile Isabert. Υπό Αντωνίου Μηλιαράκη*, Τυπογραφείο της Ελληνικής Ανεξαρτησίας, Αθήνα 1878.

Κασομούλης, Νικόλαος (εισαγωγή και σημειώσεις Γιάννη Βλαχογιάννη) *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833: προτάσσεται ιστορία του Αρματωλισμού*, τ.1, Αθήνα 1939.

Κασομούλης, Νικόλαος *Απομνημονεύματα της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, τ. Α', εκδ. Κοσμάδακη, Αθήνα χ.χ.

Κοκκίδης, Ιφικράτης *Οδοιπορικά Ηπείρου και Θεσσαλίας*, Αθήνα 1880.

Κούμας, Κωνσταντίνος - Balbi, Adriano, *Γεωγραφία*, τ.3, Βιέννη 1839.

Leake, William Martin. *Travels in Northern Greece*, vol. III & IV, Λονδίνο 1835.

Λεονάρδος, Ιωάννης *Νεωτάτη της Θεσσαλίας χωρογραφία συνταχθείσα κατ' ιδιαιτέραν τινα μέθοδον γεωγραφικώς και περιηγητικώς*, Πέστη 1836.

Μάγνης, Νικόλαος *Περιήγησις ή τοπογραφία της Θεσσαλίας και Θετταλικής Μαγνησίας και της μεν Θεσσαλίας εν επιτομή, της δε Μαγνησίας εν εκτάσει* Τυπογραφείο της Λακωνίας, Αθήνα 1860.

Μελέτιος, Μητροπολίτης Αθηνών *Μελετίου Γεωγραφία παλαιά και νέα / Συλλεχθείσα εκ διαφόρων Συγγραφέων Παλαιών τε και Νέων, και εκ διαφόρων Επιγραφών των εν Λίθοις, και εις κοινήν Διάλεκτον εκτεθείσα, χάριν των πολλών του ημετέρου Γένους, παρά Νικολάω Γλυκείω τω εξ Ιωαννίνων, Βενετία 1728.*

Μελέτιος, Μητροπολίτης Αθηνών, Γαζής Άνθιμος (επιμ.) *Μελετίου Γεωγραφία παλαιά και νέα / Συλλεχθείσα εκ διαφόρων Συγγραφέων Παλαιών τε και Νέων, και εκ διαφόρων Επιγραφών των εν Λίθοις, και εις κοινήν Διάλεκτον εκτεθείσα, χάριν των πολλών του ημετέρου Γένους. Πλείστοις δε σημειώμασιν επαυξηθείσα μετά καί τινων Παραρτημάτων, και Πέντε Γεωγραφικών Πινάκων και επιδιορθωθείσα εξεδόθη ήδη το Δεύτερον υπό Ανθίμου Γαζή Του Μηλιώτου, τ. Γ', Βενετία 1807.*

Μηλιαράκης, Αντώνιος *Οδοιπορικά Μακεδονίας, Ηπείρου και Θεσσαλίας*, Αθήνα 1878.

Οικονόμου, Ιωάννης – Λαρισαίος *Επιστολαί διαφόρων 1759-1824*, (Μεταγραφή, παρακολούθηση, πρόλογος: Γιάνης Αντωνιάδης, Φιλολογική Παρουσίαση, Μελέτη, Πίνακες: Μ.Μ.Παπαϊωάννου), εκδ. Αντωνιάδη, Αθήνα 1964.

Οικονόμος, Ιωάννης Λαρισαίος - Λογιώτατος (εισαγωγή - φροντίδα Μ.Μ.Παπαϊωάννου) *«I. Αληθινή Ιστορία του Λουκιανού Σαμοσατέως 1817 II. Ιστορική Τοπογραφία ενός μέρους της Θετταλίας 1817»*, Δήμος Λάρισας, Αθήνα 1989.

Οικονόμος Ιωάννης -Λογιώτατος (εισαγωγή, σχόλια, επιμέλεια Κώστας Σπανός) *Ιστορική Τοπογραφία της Τωρινής Θεσσαλίας*, Λάρισα 2005.

Πουκεβίλ, Φρανσουά - Μολφέτα, Νίκη (μετ.) *Ταξίδι στην Ελλάδα (1820)· Μακεδονία - Θεσσαλία*, Αφοί Τολίδη 1995.

Ρηματισίδης, Νικ. *Συνοπτική περιγραφή της Θεσσαλίας και τινών παρά της Θεσσαλίας εθίμων* Τυπογραφείο «Μέλης», Σμύρνη 1874.

Σακελλάριος, Γεώργιος *Ποιημάτια*, Βιέννη 1817.

Σχινάς, Νικόλαος *Οδοιπορικαί σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, Νέας οροθετικής γραμμής και Θεσσαλίας*, Αθήνα 1886.

Tozer, Henry Fanshawe, *Researches in the Highlands of Turkey* vol. II, Λονδίνο 1869.

Urquhart, David *The Spirit of the East: Illustrated in a Journal of Travels Through Roumeli During an Eventful Period*. Vol. 1, Λονδίνο 1838.

Urquhart, David *Der Geist des Orients: erläutert in einem Tagebuche über Reisen durch Rumili während einer ereignissreichen Zeit*, τ.1, Στουτγάρδη και Τύμπικεν 1839

Uspenskij, Porf. Λεβέντη, Τέσσα (μετάφραση) «Περιήγηση στις μονές της Όσσας και του Ολύμπου το 1859», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 37 (2000), σελ. 38-58.

Uspenskij, Porf. “*Путешествие в метеорские и оссолиμπιυΐские монастыри в Фессалии архимандрита Порфирия Успенского в 1859*” («Ταξίδι στις μονές των Μετεώρων, της Όσσας και του Ολύμπου, στη Θεσσαλία, του αρχιμανδρίτη Πορφύριου Ουσπένσκυ κατά το έτος 1859»), Αγία Πετρούπολη 1896.

Φιλίπιδης, Δανιήλ – Κωνσταντάς, Γρηγόριος *Γεωγραφία Νεωτερική*, τ. Α΄, Βιέννη 1791.

Χατζηαντωνίου, Βασίλειος (μετάφραση) «Ο Τύρναβος όπως τον είδε ο Γάλλος αρχαιολόγος και περιηγητής Leon Heuzey την 1 και 2 Ιουλίου 1858», *Θεσσαλικά Χρονικά, 1881-1961*, Έκτακτος Έκδοσις 1965, σελ. 374-378.

B) ΜΕΛΕΤΕΣ - ΑΡΘΡΑ

Αδάμου, Γιάννης (επιμ.), *Η Τσαριτσάνη*, Έκδοση Κοινότητας Τσαριτσάνης, 1989.

Ασδραχάς, Σπύρος «Τα διφορούμενα Φώτα» στο *Ρήγας Βελεστινλής : Διαφωτιστής, επαναστάτης, μάρτυρας*. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών Βελεστίνου Ρήγα, Αθήνα 2007.

Ασδραχάς, Σπύρος *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία -η' και ιθ' αι.*, Αθήνα 1988.

Ασδραχάς, Σπύρος «Αναμορφώσεις ή ο Νέος Ιατρός» στο *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά, εκδ. του Ομίλου Μελέτης Του Ελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1995, σελ. 267-284.

Ασδραχάς, Σπύρος κ.α., *Ελληνική οικονομική ιστορία : ΙΕ'-ΙΘ'αιώνας*», Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003.

Βακαλόπουλος, Απόστολος «Η εξόντωση των Αλβανών μισθοφόρων της πύλης στο μοναστήρι (μέσα 1830), η καταδίωξη των τελευταίων Μακεδόνων κλεφταρματολών (1830-1834) και η εξάλειψη του θεσμού τους», *Μακεδονικά*, 19, 1-10, Θεσσαλονίκη 1979.

Βαλιάκος, Ηλίας *Η επαρχία Ελασσόνας τον 19ο αιώνα*, Λάρισα 2003.

Vasmer, Max *Die Slaven in Griechenland*, Βερολίνο 1941.

Βέλκος, Γρηγόρης *Ο αρχαιότερος κώδικας της Μονής Παναγίας Ολυμπιώτισσας Ελασσόνας*, έκδοση της Ι. Μ. Παναγίας Ολυμπιώτισσας, Ελασσόνα 1994.

Δαλακούρα, Αικατερίνη, Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα *Η εκπαίδευση των γυναικών – Οι γυναίκες στην εκπαίδευση* (e-book), Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015.

Ευαγγελίδης, Τρύφων *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1936, τ. 1.

Ζαχίδης, Βασίλειος *Η Ιστορία της Τσαριτσάνης*, εκδ. Φουστάνου, Αθήνα 1965.

Ηλιού, Φίλιππος «Βιβλία με συνδρομητές. Ι. Τα χρόνια του Διαφωτισμού (1749-1821)» *Ο Εραμιστής*, τ. 12/ τχ. 69-70, σελ. 101-179.

Ηλιού, Φίλιππος «Βιβλία με συνδρομητές (1749-1821) - Νέα στοιχεία», *Ο Εραμιστής*, τ.16 (1980), σελ. 285-295.

Ηλιού, Φίλιππος «Βιβλία με συνδρομητές - ΙΙ. Από τα χρονιά της επανάστασης έως το 1832», *Ο Εραμιστής*, τ. 22 (1999), σελ. 172-240.

İnalcık Halil *History of the Ottoman Empire -The Classical Age / 1300–1600*, Λονδίνο 2000.

İnalcık Halil - Quataert Donald, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, vol. I 1300–1600*, Cambridge University Press, 1997.

Καζάκης, Φοίβος «Η διένεξη των Κονιάρων του Καραντερέ - Λυγαριάς με τους Τσαριτσανιώτες το 1895», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ.42 (2002), σελ. 167-176.

Καλογιάννης, Βάσος «Οι συντροφίες της Τσαριτσάνης και η ιστορική αλληλογραφία τους», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 85 (1962), σελ. 98-102.

Καλογιάννης, Βάσος *Τσαριτσάνη. Η ιστορική πατρίδα του Κωνσταντίνου Οικονόμου εξ Οικονόμων*, Λάρισα 1965.

Καραμπερόπουλος, Δημήτριος «Προσπάθειες ανέγερσης νοσοκομείου στην Τσαριτσάνη (τέλη 18ου - αρχές 19ου αι.)», *Παρνασσός*, ΜΔ' (2002), σελ. 297-306.

Κατσιαρδή- Hering, Όλγα «Έλληνες τεχνίτες και έμποροι στην Ευρώπη, 18ος-19ος αι.: Από την τεχνική στην επιστήμη και ο ρόλος της οικονομίας», *Νεύσις*, τ.18 (2009), σελ. 18-32.

Kayapınar, Levent «Η Ελασσόνα και 15 οικισμοί της στην απογραφή των Οθωμανών του 1506», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ.75 (2019), σελ. 17-26.

Kayapınar, Levent – Kayapınar, Ayse «30 οικισμοί της Ελασσόνας στην απογραφή των Οθωμανών του 1506 (ΤΤ 36)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ.76 (2019), σελ. 15-19.

Kayapınar, Levent – Kayapınar, Ayse «Η Ελασσόνα και 25 οικισμοί της στην απογραφή των Οθωμανών του 1570 (ΤΤ 695)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ.77 (2020), σελ. 49-52.

Kiel, Machiel (μετάφραση Σταυρούλα Σδρόλια), «Πληθυσμός και παραγωγή επτά οικισμών της Ελασσόνας το 1570 κατά το φορολογικό κατάστιχο T. D. 695 (Βαλανίδα, Δολίχη, Δομένικο, Ευαγγελισμός, Πύθιο, Συκιά και Τσαριτσάνη)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ.66 (2014), σελ. 3-16.

Kiel, Machiel (συνεργασία Δ. Κ. Αγραφιώτης - Σ.Γ. Γουλούλης) «Επίσημες τουρκικές πηγές για τη μοναστηριακή ζωή και τα μοναστήρια της Ανατολικής Θεσσαλίας κατά τον 16ο αιώνα. Το κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο.», *Βυζαντινός Δομός*, τόμος 13, 2002-2003, εκδ. Σταμούλη, σελ. 70-101.

Κλήμης, Α.Ν. *Τι είναι και τι δεν είναι ο Συνεργατισμός/ Συνεταιρισμό*,. Εκδ. Συνεργασία. 1980.

Κορδάτος, Γιάννης *Τα Αμπελάκια Κι Ο Μύθος Για Το Συνεταιρισμό Τους*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1973.

Κουκούδης, Αστέριος *Οι Ολύμπιοι Βλάχοι και τα Βλαχομογλενά*, Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2001.

Κούμας, Κωνσταντίνος *«Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων από των αρχαιοτάτων χρόνων ἕως των ἡμερῶν μας, ἐκ παλαιῶν ἀπανθισθεῖσαι, καὶ τὰ νεώτερα ἐξ ἀρίστων Γερμανῶν ἱστοριογράφων ἐλευθέρως μεταφρασθεῖσαι ὑπὸ Κ. Μ. Κούμα. τ. IB'», Βιέννη 1832.*

Κουσαῖς, Τάκης «*Η ιδέα του συνεταιρισμού στην Τσαριτσάνη*», στο *Τσαριτσάνη. Κωνσταντίνος Οικονόμος ο ἐξ Οικονόμων. 150 χρόνια από την κοίμησή του (1857-2007)*. Πρακτικά Συνεδρίου (Τσαριτσάνη 21-23 Σεπτεμβρίου 2007), Αθήνα 2016, σελ. 185-192.

Κρεμμυδάς, Βασίλης «*Η οικονομία των Ελλήνων, 50 κρίσιμα χρόνια 1770-1821*» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-1871» τ.1 μέρος β' : «Η οθωμανική κυριαρχία 1770-1821 - Οικονομική και Κοινωνική Οργάνωση*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 2019.

Κυριακίδης, Σ. «*Νικολάου Π. Δελιαλή, Η ιδιόγραφος διαθήκη του Νικολάου Κ. Κασομούλη (1795-1871)*», *Μακεδονικά*, 5(1) (1963), σελ. 575-576.

Κωστής Κ., *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14^{ος}-19^{ος} αιώνας*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 1995.

Λάμπας, Κώστας «*Η οικογένεια του Κων. Οικονόμου μέσα από την αλληλογραφία της (1821-1832)*», στο «*Νεοελληνική Παιδεία Και Κοινωνία*» Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά, εκδ. του Ομίλου Μελέτης Του Ελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1995, σελ. 393-419.

Λάμπας, Κώστας – Σταμούλη, Ρόδη (επιμέλεια) *Κωνσταντίνος Οικονόμος ο ἐξ Οικονόμων: Αλληλογραφία, Τόμος Πρώτος 1802-1817*, Ακαδημία Αθηνών 1989.

Λάμπας, Κώστας – Σταμούλη, Ρόδη (επιμέλεια) *Κωνσταντίνος Οικονόμος ο ἐξ Οικονόμων: Αλληλογραφία, Τόμος Δεύτερος 1818-1822*, Ακαδημία Αθηνών 2002.

Λιούφης, Παναγιώτης, *Ιστορία της Κοζάνης*, Αθήνα 1924, σελ. 21-23.

Λουκόπουλος, Δ. «*Από έναν κώδικα μιας διαλυμένης μονής του Ολύμπου*», στο *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, 1936, σελ. 113-140.

Μακρής, Κίτσος *Η Τσαριτσάνη και τα μνημεία της*, Λάρισα 1967.

Ματθαίου, Άννα «*Η καθημερινή αγορά και η βίωση του οικονομικού*», στο: Σπ.Ασδραχάς κ.α., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, τ. 1 Αθήνα 2003, σελ. 519-548.

Μπαλής, Γιώργος «Ένα έγγραφο ζητείας υπέρ της Μονής του Αγίου Δημητρίου (Βαλέτσικο) της Τσαριτσάνης (1875)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ.73 (2018), σελ. 95-96.

Μπλάντας, Γιώργος «Δικαστικές διαμάχες της Μονής του Αγίου Δημητρίου (Βαλέτσικο) της Τσαριτσάνης (1874-1884)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ.71 (2017), σελ. 65-76.

Μπουγατσός, Ιωάννης *Κωνσταντίνος Οικονόμος ο Εξ Οικονόμων» και η Επανάσταση του 1821*, Έκδοση της Αδελφότητας των εν Αθήναις Τσαριτσανιωτών, Αθήνα 2003.

Μπούμπας, Θωμάς «Το αρχαιότερο ιδιοκτησιακό έγγραφο της Μονής του Αγ. Δημητρίου της Τσαριτσάνης», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ.54 (2008), σελ. 295-299.

Μπούμπας, Θωμάς «Η βρύση της Παναγίας στην Τσαριτσάνη και η επιγραφή της (1700)» *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ.68 (2015), σελ. 225-232.

Μπούμπας, Θωμάς «Το αρχείο της Ιεράς Μονής Αγίου Δημητρίου (επιλεγόμενης Βαλέτσικο) Τσαριτσάνης (1718-1900) και η παράδοσή του. Έγγραφα και επιστολές», στο *Τσαριτσάνη. Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων. 150 χρόνια από την κοίμησή του (1857-2007)*. Πρακτικά Συνεδρίου (Τσαριτσάνη 21-23 Σεπτεμβρίου 2007), Έκδοση της Αδελφότητας των εν Αθήναις Τσαριτσανιωτών, Αθήνα 2016, σελ.345-376.

Μπούμπας, Θωμάς «Ενθυμήσεις, ενοικιαστήρια και ομόλογα εκ του Ναού της Παναγίας Τσαριτσάνης» *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ.78 (2020), σελ.44-48.

Νοτοπούλου, Βασιλική *Ο Κοζανίτης ιατροφιλόσοφος Γεώργιος Σακελλάριος (1767-1838): ο βίος, το έργο και η συμβολή του στην εξέλιξη της ιατρικής κατά την εποχή του νεοελληνικού διαφωτισμού με βάση τα ανέκδοτα αυτόγραφα του*, Διδακτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή-Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας-Τομέας Ιστορίας Νεώτερων χρόνων, Ιωάννινα 2011.

Ντελόπουλος, Γεώργιος «Ιστορικογλωσσική Θεώρηση της ζωής και του έργου του Κωνσταντίνου Οικονόμου (1780-1857)», στο *Τσαριτσάνη. Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων. 150 χρόνια από την κοίμησή του (1857-2007)*, Πρακτικά Συνεδρίου (Τσαριτσάνη 21-23 Σεπτεμβρίου 2007), Έκδοση της Αδελφότητας των εν Αθήναις Τσαριτσανιωτών, Αθήνα 2016, σελ. 377-403.

Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μ. «Τα Πλαστά Έγγραφα Στους Μέσους Χρόνους Στο Βυζάντιο Και Στα Βαλκάνια. Κριτήρια πλαστότητας, στόχοι και τεχνικές», *Έθα και Έσπέρια*, τχ. 7 (2007), σελ. 25-45.

Οικονόμος, Κωνσταντίνος *Δοκίμιον περι τῆς πλησιεστάτης συγγενείας τῆς Σλαβωνο-Ρωσικῆς γλώσσης πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν*, μέρος Β', τ. Γ', Πετρούπολη 1828.

Οικονόμος, Κωνσταντίνος, ο εξ Οικονόμων *Τα σωζόμενα εκκλησιαστικά συγγράμματα* τ. Γ, Αθήνα 1866.

Ολυμπίτου, Εύη «Τεχνικές και Επαγγέλματα – Μία εθνολογική προσέγγιση» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-1871* τ.1 μέρος β': «Η οθωμανική κυριαρχία 1770-1821 - Οικονομική και Κοινωνική Οργάνωση, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 2019.

Öncel, Fatma "Land, Tax and Power in the Ottoman Provinces: The Malikane-Mukataa of Esma Sultan in Alasonya (c. 1780–1825)." *Turkish Historical Review*, 8.1 (2017), σελ.54-74.

Öncel, Fatma (μετ. Βασίλης Ευ. Αργυρούλης) «Οι ισόβιοι έγγειοι φόροι της εκμισθωμένης γης (μαλικιανέ-μουκατά) της Εσμά σουλτάνας στην Ελασσόνα (c. 1780-1825)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ.76 (2019), σελ. 289-308.

Παλιούγκας, Θεόδωρος (Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια), *Η Θεσσαλία στο οδοιπορικό του Εβλιγιά Τσελεμπή (1668)*, έκδοση του Λαογραφικού Ιστορικού Μουσείου Λάρισας, Λάρισα 2001.

Παπαγαρυφάλλου, Παναγιώτης *Η εξέλιξις των γεωργικών συνεταιρισμών εν Ελλάδι από της επαναστάσεως του 1821 μέχρι του 1940*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1973.

Παπαδόπουλος, Ι. Β. Περὶ τοῦ ἐν τῇ μονῇ Ὀλυμπιωτίσεως φυλασσομένου χρυσοβούλλου Ἄνδρονίκο Γ' τοῦ Παλαιολόγου, *Byzantinische Zeitschrift*, 30(1) (1929), σελ. 166-173.

Παπαϊωάννου, Μ.Μ. «Ο φιλικός και αγωνιστής του '21 Ιωάννης Οικονόμου Λαρισαίος» *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 99 (1963), σελ. 161-192.

Παναγιωτόπουλος, Βασίλης «Ο οικονομικός χώρος των Ελλήνων στα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας» στο *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου: ιστορικά μελετήματα*, Αθήνα 2003, σελ. 25-47.

Παρανίκας, Ματθαίος «*Σχεδιάσμα περί τῆς ἐν τῷ ἐλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ ἀλώσεως μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (ΙΘ) ἑκατονταετηρίδος*», Κωνσταντινούπολη 1867.

Παυλίδης, Γεώργιος «Σελίδες από την Θεσσαλικήν ιστορίαν — Αι επαγγελματικά οργανώσεις επί Τουρκοκρατίας» *Θεσσαλικά Χρονικά, 1881-1961, Έκτακτος Έκδοσις*, 1965, σελ. 345-352.

Περραιβός, Χριστόφορος *Σύντομος Βιογραφία του Αοιδίμου Ρήγα Φεραίου του Θετταλού* Αθήνα 1860.

Petmezas, Socrates "Patterns of Protoindustrialization in the Ottoman Empire: The Case of Eastern Thessaly, ca. 1750-1860." *Journal of European Economic History*, 19.3 (1990), σελ. 575-603.

Πετρονώτης, Αργ.- Τσολάκης, Π. «Ο πύργος του Μάμτζιου στη γειτονική Τσαριτσάνη», στο *Ο Όλυμπος στους Αιώνες –Πρακτικά Ζ' Συνεδρίου*, έκδοση Πολιτιστικού Οργανισμού Δήμου Ελασσόνας, 1994, σελ.101-106.

Πίσσα, Ελένη *Η νομική θέση της γυναίκας την περίοδο της Τουρκοκρατίας στην περιοχή της Θεσσαλίας*, μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Νομική Σχολή, Τμήμα Νομικής, 2007.

Πολέζε, Χριστίνα *Ετερότητα και περιηγητική γραμματεία: η περίπτωση της Λάρισας κατά τον 19ον αιώνα μέσα από τα κείμενα Ευρωπαίων περιηγητών*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Σχολή Φιλοσοφική, Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Τομέας Λογοτεχνίας, 2006

Σδρόλια, Σταυρούλα «Η περιοχή της Ελασσόνας τον 16^ο αιώνα. Η μαρτυρία των μνημείων», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 66 (2014), σελ. 17-24.

Σιμόπουλος, Κυριάκος *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα. Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, Εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά*, τ. Β2 (1780 – 1800) και Γ1 (1800 – 1810), Αθήνα 2003.

Σκουβάρας, Ευάγγελος *Ολυμπιάτισσα*, Ακαδημία Αθηνών. Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1967.

Σπανός, Βασίλης «Δύο φερμάνια για την Μονή του Αγ. Δημητρίου (Βαλέτσικο) της Τσαριτσάνης (1760, 1838)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ.73 (2018), σελ. 57-61.

Σπανός, Βασίλης «Οι οικισμοί της επαρχίας Ελασσόνας στο οθωμανικό κατάστιχο TD 101 του 1521», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ.74 (2018), σελ. 3-16.

Σπανός, Κώστας «Συμβολή στην ερμηνεία του τοπωνυμίου Τσαριτσάνη», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ.34 (1998), σελ. 157-160.

Σπανός, Κώστας «Οι ελασσονίτικοι οικισμοί στην πρόθεση 84 της Μ. Σπαρμού (1633-1674)» *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ.60 (2011), σελ. 289- 304.

Σπανός, Κώστας, «Η οικογένεια του Κωσταντίνου Οικονόμου Εξ Οικονόμων και το τσιφλίκι του Τσερνίλου της Ελασσόνας - 16 Ανέκδοτα Έγγραφα της περιόδου 1834-1913», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ.68 (2015), σελ. 369- 410.

Stählin, Friedrich *Η Αρχαία Θεσσαλία*, έκδοση Φιλολογικός Ιστορικός Λογοτεχνικός Σύνδεσμος (Φ.Ι.Λο.Σ.) Τρικάλων, Θεσσαλονίκη 2008.

Σταυρόπουλος, Αριστοτέλης «Ένα άγνωστο επεισόδιο και μια ελληνική μαρτυρία για το πέρασμα του Leake από τη Τσαριτσάνη της Θεσσαλίας.» *Μνήμων*, τ. 8 (1982), σελ. 303-314.

Σταυρόπουλος, Γρηγόριος *Νεοελληνική επιστολογραφία 17ος - 19ος αιώνας*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Σχολή Θεολογική. Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2008.

Στουρνάρας, Γρηγόρης «Φοροδιοικητικές ενότητες και παραγωγικοί μηχανισμοί στη Δυτική Θεσσαλία κατά την οθωμανική περίοδο: Η περίπτωση των τιμαρίων στην περιοχή του όρους Κόζιακα», Ανάτυπο από τα *Τρικαλινά*, τ. 32ος (2012) *Πρακτικά 9ου Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών (Τρίκαλα, 4 -6 Νοεμβρίου 2012)*, έκδοση Φιλολογικός Ιστορικός Λογοτεχνικός Σύνδεσμος (Φ.Ι.Λο.Σ.), Τρίκαλα 2012, σελ. 101-130.

Ταμπακίδης, Μίμης «Η σηροτροφία στη Ραψάνη τον 19ο αι.», διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://www.rapsani.gr/pages/pdf/2-401_tabakidis-sirotrofia.pdf, τελευταία πρόσβαση στις 27.9.2020

Τσακνάκης, Ευάγγελος «Αφιερωτές και αφιερώματα στα εκπαιδευτήρια της Τσαριτσάνης (1779-1856)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 75 (2019), σελ. 113-124.

«Τσαριτσάνη. Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων. 150 χρόνια από την κοίμησή του (1857-2007)». Πρακτικά Συνεδρίου (Τσαριτσάνη 21-23 Σεπτεμβρίου 2007), Αθήνα 2016.

Τσιούφης, Αναστάσιος «Επαρχία Ελασσόνας», *Θεσσαλικά Χρονικά*, Έκτακτος Έκδοσις 1935, σελ. 385-397.

Τσολάκης, Πάνος «Ο πύργος του Μάμτζιου στην Τσαριτσάνη», *Τσαριτσάνη. Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων. 150 χρόνια από την κοίμησή του (1857-2007)*. Πρακτικά Συνεδρίου (Τσαριτσάνη 21-23 Σεπτεμβρίου 2007), Αθήνα 2016, σελ. 485-491.

Τσοποτός Δ.Κ., *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατίαν*, Βόλος 1912.

Φλώρου, Καλλιόπη *Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Νικολάου Τσαριτσάνης (1614/5) και ο ζωγράφος Ιωάννης ιερέας εξ ιδίας κόμης. Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής του Α' μισού του 17ου αιώνα στη Βόρεια Θεσσαλία*. Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας, Ιωάννινα 2016.

Χατζηκακίδης, Δημοσθένης *Τα κατά Οικονόμου βίος - έργα - πολιτεία του Κωνσταντίνου Οικονόμου*, Τσαριτσάνη 1994 (ανατύπωση).